T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

“İLHÂM İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TAHLİLİ”

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah Usame KORKUT

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

Ankara 2021

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

“İLHÂM İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TAHLİLİ”

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDULLAH USAME KORKUT

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

Tez Danışmanı
DOÇ. DR. İLYAS CANİKLİ

ANKARA 2021

ONAY SAYFASI

Abdullah Usame KORKUT tarafından hazırlanan “İlhâm ile İlgili Rivayetlerin Tahlili” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

<table>
<tr><td colspan="2">Jüri Üyesi</td><td>Kurumu</td><td>İmza</td></tr>
<tr><td colspan="2">Doç. Dr. İlyas CANİKLİ</td><td rowspan="2">Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
<tr><td colspan="2">Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM</td><td rowspan="2">Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
<tr><td colspan="2">Doç. Dr. Hüseyin AKYÜZ</td><td rowspan="2">Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kabul ☐</td><td>Red ☐</td></tr>
</table>

Tez Savunma Tarihi: 17/06/2021

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın şekillenmesinden tamamlanmasına kadar her aşamada maddi ve manevi destekleri ile katkı sağlayan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. İlyas CANİKLİ'ye, çalışma süresince yazım konusundaki yönlendirmeleri ve ufuk açıcı katkılarından dolayı değerli Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM, Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE ve Dr. Emine DEMİL hocalarıma, Dr. Özkan TEKİN, İbrahim KORKUT ve İsmail KURT'a ayrıca çalışma boyunca her alanda desteklerini esirgemeyen aileme gönülden teşekkür ederim.

ÖZET

İLHAM İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TAHLİLİ

KORKUT, ABDULLAH USAME
Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tez Danışmanı: Doç. Dr. İlyas CANİKLİ
Temmuz, 2021, 188+V sayfa

İslam kaynaklarında ilhâm bilgisinin varlığı, vukuû ve bilgi değeriyle ilgili birçok değerlendirme yapılmış, neticede bu noktada muhtelif tartışmalar meydana gelmiştir. "Allah tarafından bir kısım bilgi, düşünce veya meyillerin varlıklara ilka' olunması" şeklinde tanımlanan ilhâm kavramına benzer olarak literatürde, "Keşf, Hads, Basiret/Feraset, Ledün, Vârid, Marifet" gibi birçok kavrama yer verilmiştir. Ayrıca ilhâm kavramının vahiy kavramıyla da bir anlam ilişkisi bulunmaktadır.

İslami İlimler alanında güvenilir bilgi kaynakları "akıl, duyular ve haber-i sadık" şeklinde tayin edilmiştir. Bunlara ek olarak sûfilerin büyük bir bölümü bazı noktalarda ilhâm bilgisini güvenilir bir kaynak olarak kabul etmişlerdir. Hatta bir takım kişiler ve ekoller bu görüşü daha da ileri götürerek ilhâm bilgisini vahiy bilgisi gibi muteber saymışlardır. Bunların dışında kalan cumhur ulema tarafından ilhâm bireylerin kendileri için "kontrollü kullanılabilecek yardımcı bilgi" olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Kur'an ve sünnetle mukayese edildiği takdirde "içtihad bilgisi" gibi sadece tecrübe yaşayan kişiyi bağlayacağı belirtilmiştir.

Ulemanın ortaya koydukları bu görüşlerin delillendirmelerinin arka planında başta bazı ayetler olmak üzere, Hz. Peygamber'den ve sahabeden aktarılan rivayetler de bu konudaki açıklamalara temel olmuştur. Kaynaklarda doğrudan "ilhâm" lafzının yer aldığı veya mana olarak ilhâmın kastedildiği birçok rivayet mevcuttur. Rivayetlerin içerisinde muteber kabul edebileceğimiz nakiller olmakla beraber, ihtiyatla yaklaşılması gereken rivayetlerde mevcuttur. Rivayetlerin anlam muhtevalarında Peygamberlere yapılan ilhâmların bireyler için sahih bilgiler ifade ettiği görülmektedir. Bunun dışında kalan ilhâmların ise genel-geçer bir bilgi ifade etmediği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kavramlar: Bilgi, İlhâm, İslami İlimler, Keşf, Rivayet, Vahiy.

ABSTRACT

ANALYSİS OF NARRATİON ABOUT İNSPİRATİON

KORKUT, ABDULLAH USAME

Master's Thesis, Department Of Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. İlyas CANİKLİ

July, 2021, 188+V Pages

Many evaluations have been made about the existence, occurrence and value of knowledge of inspiration in Islamic sources, and as a result, various debates have occurred at this point. Similar to the concept of inspiration, which is defined as "the initiation of some knowledge, thoughts or inclinations into beings by Allah", many concepts such as "Kashf, Hads, Prudence/Foresight, Ledun, Vârid, Merit" are included in the literature. In addition, the concept of inspiration has a meaning relationship with the concept of revelation.

Reliable sources of information in the field of Islamic Sciences are designated as "reason, senses and faithful news (message of prophets)". In addition to these, most of the Sufis accepted the knowledge of inspiration as a reliable source at some points. In fact, some people and schools have taken this view even further and considered the knowledge of inspiration as valid as the knowledge of revelation. Apart from these, it has been accepted as "supplementary information that can be used in a controlled way" for the inspired individuals by the ulama. In addition, it is stated that if compared with the Qur'an and the Sunnah, it will only bind the person who has experienced it, like "ijtihad knowledge".

In the background of the proofs of these views put forward by the ulama, especially some verses and the narrations conveyed from the Prophet and the Companions have also been the basis for the explanations on this subject. There are many narrations in the sources that the word " ınspiration" is directly included or the meaning of inspiration is meant. Although there are transmissions that we can accept as reliable among the narrations, there are narrations that should be approached with caution. In the semantic content of the narrations, it is seen that the inspirations made to the Prophets express authentic information for individuals. It is understood that the inspirations other than this do not express a general-valid information.

Keywords: İnformation, Inspiration, Islamic Sciences, Kashf, Narration, Revelation.

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
İÇİNDEKİLER iii
KISALTMALAR v
GİRİŞ 1
1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı 1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi 2
3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları 3
BİRİNCİ BÖLÜM 5
İSLAM KAYNAKLARINDA İLHÂM OLGUSU 5
1. İlhâm Kavramı 5
2. İlhâm ile İrtibatlı Kavramlar 10
2.1. Keşf/Mükâşefe (كشف/مكاشفة) 10
2.2. Hads (Sezgi) (الحدس) 12
2.3. Firâset/Ferâset ve Basiret (فراسة - بصيرة) 14
2.4. Feth ve Feyz (الفتح - الفيض) 18
2.5. Hatır/Havâtır (الخطر - الخواطر) 19
2.6. Vâkıa ve Vârid (الواقعة – الوارد) 21
2.7. Ledun İlmi, Bâtın İlmi ve Vehbi İlim (العلم اللدني – البطن - وهبي) 23
2.8. Marifet (المعرفة) 28
3. Kur'an'da İlhâm 31
3.1. Vahiy-İlhâm İlişkisi 31
3.2. Vahiy-İlhâm Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar 34
3.3. İlhâm Kavramının Lafız Olarak Yer Aldığı Ayet 36
.3.4 İlhâm Kavramının Mana Olarak Yer Aldığı Ayetler 40
4. İlhâmın Bilgi Değeri 49
4.1. Bilgi/Haber Türleri ve Kaynakları 49
4.2. Bir Bilgi Değeri Olarak İlhâm 51
5. İslam Âlimlerine Göre İlhâm 55
5.1. Kelam Âlimlerine Göre İlhâm 56
5.2. Fıkıh Âlimlerine Göre İlhâm 63
5.3. Tasavvuf Âlimlerine Göre ilhâm 69
5.4. Tefsir Âlimlerine Göre İlhâm 81

5.5. Hadis Âlimlerine Göre İlhâm 83
5.6. Diğer Bazı İslam Âlimlerine Göre İlhâm 86
İKİNCİ BÖLÜM 95
İLHÂM İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TAHLİLİ 95
1. "İlhâm" Kavramının Lafız Olarak Yer Aldığı Rivayetler 95
1.1. Merfu Rivayetler 95
1.1.1. "Tesbih ve Tahmid'in İlhâm Olunması" Rivayeti 95
1.1.2. "Kıyamette İnsana İlhâm Olunması" Rivayeti 100
1.1.3. "Rüşdün İlhâm Edilmesi ve Rahmet" Rivayeti 108
1.1.4. "Rüşdün İlhâm Edilmesi ve İstiâze" Rivayeti 112
1.1.5. "Allah'ın Hayrı Dilediğine İlhâm Etmesi" Rivayeti 115
.1.1.6 "Salih Amelin İlhâm Edilmesi" Rivayeti 119
1.1.7. "Amel ve Cedel'in İlhâm Olunması" Rivayeti 121
.1.1.8 "Dört Halife İçin İstiğfarın İlhâm Edilmesi" Rivayeti 122
1.1.9. "Allah'ın İlhâm Ettiği On Kelime" Rivayeti 124
1.2. Mevkuf Rivayetler 126
.1.2.1 "Hz. Ebû Bekir'e İlhâm Olunması" Rivayeti 126
2. "İlhâm" Kavramının Mana Olarak Yer Aldığı Rivayetler 129
2.1. Merfu Rivayetler 129
2.1.1. "Hz. Ömer'in Muhaddesun'dan Olması" Rivayeti 129
2.1.2. "Mü'minin Firâsetinden Sakının" Rivayeti 137
.2.1.3 "Kim Bildiği ile Amel Ederse" Rivayeti 142
2.1.4. "İnsanoğluna Melek ve Şeytan da Telkinde Bulunur" Rivayeti 144
2.1.5. "Şeytanın Hemz, Nefes ve Nefahından Sığınma" Rivayeti 148
.2.1.6 "Kulumun İşiten Kulağı Olurum" Rivayeti 152
.2.1.7 "Nefse Takvanın Verilmesi" Rivayeti 158
2.2. Mevkuf Rivayetler 161
2.2.1. "Hâtiften Gelen Ses" Rivayeti 161
SONUÇ 165
KAYNAKÇA 170

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.y	: Aynı Yer
Bkz./bkz	: Bakınız
C	: Cild
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi
Çev	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
EÜSBD	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
GÜSBE	: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h.	: hicri
Haz.	: Hazırlayan
HÜİFD	: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İFD	: İlahiyat Fakültesi Dergisi
İÜİFD	: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İSÜİFD	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
KEÜİFD	: Kayseri Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Kit.	: Kitabevi
Mad.	: Maddesi
MAÜSBD	: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
No	: Hadis Numarası
Neş.	: Neşriyat
Nşr.	: Neşreden, Naşir
OMÜİFD	: On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	: Sayfa
S	: Sayı
Sad	: Sadeleştiren
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.e.t.	: Son Erişim Tarihi
SÜSBED	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Tak.	: Takdim
TDK	: Türk Dil Kurumu
Thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Tarih Yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
y.y.	: Yer Yok
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

İslami İlimler literatüründe güvenilir bilgi kaynaklarının tayini uzun mülahazalar şeklinde tartışılmış, bu konuda farklı görüş ve beyanlar ortaya atılmıştır. Bu konuda ana gövdeyi temsil eden görüş bunları "akıl, duyular ve haber-i sadık"la sınırlı tutmuş, bunun dışında spesifik olarak kalan –ekseri sûfi olan- kesim de bu kaynaklara "ilhâm" bilgisini eklemiştir. Bu kesimden bazı kimseler bu görüşü bir adım daha ileri götürerek, "ilhâm"ı da bu kaynakların içinde kabul etmiştir. Hiç şüphesiz iki görüşü de temsil eden kişi ve gruplar bu fikirleri desteklemek için birtakım argüman ve deliller ortaya koymuşlar, başta Kur'an ayetleri olmak üzere Hz. Peygamber ve haleflerinin yaşamlarından örnekler nakledilmiştir. İşte tam burada bahse konu olan başta Hz. Peygamber'in sözleri olmak üzere, sahabe ve sonrası dönemden aktarılan "ilhâm" ile ilgili tüm rivayetler ve bu rivayetlerin tahlili araştırmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmanın muhtevası içinde ilk bölümde ilhâm ve onunla irtibatlı kavramların anlam çerçevesine değinilecek ilhâm ile ilişkileri saptanmaya çalışılacaktır. Ardından Kur'an'da yer alan ilhâm ve ilhâm kavramının anlam muhtevasına benzer ifadelerin yer aldığı ayetlere ve bu ayetlere yapılan yorumlara yer verilip değerlendirilecektir. Diğer bir kısımda ise "ilhâmın bilgi değeri" ile ilgili yapılan bazı açıklamalara ve İslam âlimlerinin ilhâmın mahiyeti ve bilgi değeri ile ilgili görüşlerine yer verilecektir. Bu ön bilgiler ve aktarımlardan sonra çalışmanın aslını oluşturan ikinci bölümünde ise hadis mecmualarında ve sûfi kaynaklarında yer alan "ilhâm" kavramının doğrudan "lafız" veya dolaylı olarak yer aldığı rivayetlere yer verilecek, rivayetler sened, metin ve anlam açısından tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Mevzu bahis konu muhteva açısından geniş bir içeriğe sahip olduğundan genel olarak konular "ilhâmı bir bilgi değeri olarak kabul eden" zümrenin delilleri ve görüşleri etrafında şekillenecektir. Çalışmanın konusu kapsamında özellikle sûfi kesimin "ilhâmın bağlayıcılığı" için kullandığı rivayetlere yer verilecek, iddia edilen bu delillerin hakiki manada ilhâm bilgisinin umûm için delil olup olmayacağına dair birtakım mülahazalarda bulunulacaktır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İslam toplumlarında dini düşüncenin sahih bir şekilde oluşmasının en önemli ve ilk şartı yaratıcı tarafından aktarılan doğru bilgilere ulaşmaktır. Tarihi süreçte bu konuda ulema her ne kadar titiz bir şekilde güvenilir bilgi kaynaklarını ta'yin ve tespit etse de yine de istismara müsait alanlar olmuştur. Hiç şüphesiz bu alanlardan birisi de "ilhâm" bilgisinin güvenirliliği, nerede ve ne zaman bir bilgi değeri taşıyacağı mevzusudur. Her bireyin subjektif bir şekilde ortaya attığı ve dayanaklarının da "ilahi ilhâmlar" olarak tavsif ettiği bilgiler geçmişten günümüze kadar kendi içinde bir takım problemleri barındırmaktadır. İki farklı ekolün kendi görüş ve fikirlerinin ispatı için muteber bir kaynak olarak gösterdikleri "ilhâm bilgisi" bu anlamda kendi içinde çelişkili bilgiler barındırmaktadır. Bununla beraber bu bilgi kaynağına atfedilerek yazılan bir kısım te'lifatlarda da benzer bir durum söz konusudur.

İlhâmın diğer üç bilgi kaynağı (akıl, duyular ve haberi sadık) gibi bir takım kontrol mekanizmalarından geçirilmemesi ve daha çok vicdanî bir durum olması "ilhâm bilgisinin" tarih boyunca, harici tehlikelere (vesvese) maruz kalmasına sebep olmaktadır. Geçmişte bir takım kitleleri bu bilgi kaynağı ile kendi istekleri üzere yönlendirmeye çalışan bir kısım bireyler ve ekollerin düşünce yapısı günümüzde de yer yer tezahür etmektedir. Bu noktada "ilhâm bilgisinin mahiyeti, ayetler ve hadisler ışığında sahih bir bilgi kaynağı olup olmadığı ve İslam âlimlerinin bu konudaki değerlendirmeleri"nin bilinmesi büyük önem arz etmektedir.

İslami literatürün tarihi sürecinde ilhâm ve bunun bilgi değeri konusunda bir kısım çalışmalar ortaya konmuştur. Bu çalışmaların bir kısmı ilgili İslami ilim alanındaki düşünürün "ilhâmın varlığı ve bir bilgi değerinin" olduğunu ispat etmek için te'lif edilmiş, buna mukabil de antitez şeklinde bir kısım çalışmalar da olmuştur. Bunların yanında diğer bir kısım çalışmalarda ise bu konu müstakil ve tafsilatlı bir şekilde değil genel bir konunun alt başlığı halinde muhtasar bir şekilde ele alınmıştır. Dolayısıyla bu konuda başta kavramsal tahliller olmak üzere, ayetler ve ulemanın görüşlerini ele alan, bunun yanında rivayetlerde Hz. Peygamber ve sahabeden bu konuda nakledilen rivayetleri müstakil olarak bir araya getiren tafsilatlı bir çalışma tespit edilememiştir.

Bu konudaki eksikliği de gidermeği hedeflediğimiz bu çalışmanın amacı İslam âlimlerinin "ilhâmın varlığı ve bilgi değeri" konusunda delil gösterdikleri rivayetleri

tespit etmek ve bunların mevsukiyetini ortaya koymaktır. Bu rivayetleri ele alıp tahlil etmekle temel düşüncemiz ise ilhâmın sübutu/varlığı ve bilgi değeri ile ilgili kaynağı Hz. Peygamber'e dayanan sahih/sağlam bir bakış açısı oluşturmaktır. Bunun yaparken daha önce spesifik olarak böyle bir muhtevaya sahip olmayan bir çalışma ortaya koyarak kaynaklarda "ilhâm" kavramının lafız veya mana olarak yer aldığı rivayetlere yer vermeyi amaçlamaktayız.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmayı ortaya koyarken farklı İslami İlimlerdeki âlimlerin ilhâm ile ilgili görüşleri tarafsız bir şekilde ortaya konacak, tespit edilen rivayetler bir araya getirilip, bu rivayetlerin işaret ettiği manalar tüm yönleriyle tahlil edilmeye çalışılmıştır. Tüm çalışma boyunca disiplinler arası ilişki esas alınarak sair İslami ilim alanlarından da yararlanılmıştır.

Çalışmada ilk olarak ilhâm ve müradifi olan kavramlar ile ilgili tanım ve izahlara yer verilmiştir. Kavramsal çerçevede mevcut olan karmaşıklık, tanımlar ve terimler arası ilişkilere de yer verilerek azaltılmaya çalışılmıştır. Kavramsal izahlar ve değerlendirmeler yapılırken filolojik eserler olarak başta Râgıb el-İsfahâni'nin *Müfredat*'ından, İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisanu'l-'Arab'*ından, Cürcanî (ö. 816/1413)'nin *Ta'rifat*'ından ve sûfi literatüründen de Muhâsibî (ö. 243/857)'nin *el-Kasd ve'r-Rucu* ve *Risale Müstedrişin*'inden, Serrâc (ö. 378/988)'ın *Lüma*'sından, Kelâbâzi (ö. 380/990)'nin *Ta'arruf*'undan, Sülemi (ö. 412/1021)'nin *Tabakatu's-Sûfîyye*'sinden, Hucvirî (ö. 465/1072)'nin *Keşfu'l-Mahcub*'undan, Kuşeyri (ö. 465/1072)'in *Risale*'sinden, Sühreverdî (ö. 632/1234)'in *Avarifu'l-Meârif*'inden, Kaşânî (ö. 736/1335)'nin *Letaifu'l-A'lam*'ın, İbn Haldun (ö. 808/1406)'un *Şifau's-Sail*'inden ve ismini burada zikretmediğimiz birçok güncel eser ve çalışmadan istifade edilmiştir.

İlhâm kavramının vahiy ile ilişkisine, ayrıca ilhâmın mana ve lafız olarak yer aldığı ayetlerdeki açıklamalara yer verilirken ise erken dönemden itibaren Mukatil (ö. 150/767), Yahya b. Sellam (ö. 200/815), Ferra (ö. 207/822), İbn Kuteybe (ö. 276/889) başta olmak üzere, İmam Mâturîdî (ö. 333/944), Taberi (ö. 310/923), Zemahşeri (ö. 538/1144), Semerkandî (ö. 539/1144), Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî

(ö.671/1273) ve İbn Kesir (ö.774/1373) gibi muhtelif âlimlerin tefsirlerinden nakillerde bulunulmuştur.

İlhâm bilgisinin bilgi değeri konusunda ki görüşlere tez-antitez şeklinde yer verilmiş, yer yer kaynaklarda "ilhâm" olgusuna ilişkin temel bilgi ve özelliklere de temas edilmiştir. İslami ilimlerde Kelâm, Fıkıh, Tasavvuf, Tefsir, Hadis âlimleri başta olmak üzere, diğer bir kısım âlimlerin temel görüşleri hakkında yapılan aktarımlar mümkün mertebe birincil kaynaklardan yapılmıştır.

İlhâm ile ilgili rivayetlerin yer aldığı çalışmanın ana gövdesini oluşturan bölümde ise temel hadis eserleri olan başta *Kutub-i Tis'a* olmak üzere Ebû Avâne (ö. 176/792), Tayâlisî (ö. 204/819), Humeydî (ö. 219/834), İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Bezzâr (ö. 292/905) ve Ebû Ya'la (ö. 307/919)'nın *Müsned*'lerinden, İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)'nin *Musannef*'inden, İbn Hibbân (ö. 354/965)'ın *Sahih*'inden ve Taberânî (ö. 360/971)'nin *Mu'cem*'lerinden aktarımlarda bulunulmuştur. Ayrıca kaynaklarda yer alan şerhler ve değerlendirmeler için Nevevî (ö. 676/1277), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Aynî (ö. 855/1451)'nin Şerhu's-*Sahih*'leri başta olmak üzere, Beğavî (ö. 516/1122)'nin *Şerhu's-Sunne'si,* İbnu'l-Esir (ö. 606/1210)'in *Camiu'l-Usul*'ü ve Münâvî (ö. 871/1467)'nin *Feyzu'l-Kadir* ve *Teysir*'inden istifade edilecektir. Bu kaynaklar dışında bir kısım *Mevzûât* kitaplarına ve ismine burada yer vermediğimiz muhtelif hadis mecmualarına da müracaat edilmiştir.

Tüm bu eserlerin yanında güncel olarak yapılmış çalışmalardan, özellikle ilhâm ile ilgili müstakil olarak çalışılan makale ve tezlerden de çalışma boyunca yararlanılmıştır. Bu konuda Ahmet Yıldırım'ın *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara, 1996), A. İshak Demir'in *Mütekaddimun Devri Kelamcılarına Göre Bilgi Kaynağı Olarak Keşf ve İlham* (İstanbul, 1993), Abdulhakim Yalçın'ın *Kelam İlminde İlhamın Bilgi Değeri* (Gaziantep, 2016) adlı tez çalışmaları dışında, Reşat Öngören'in *Bir Bilgi Değeri Olarak Tasavvuf'ta Keşfin Değeri (İstanbul, 2002),* Abdulgaffar Aslan'ın *Kelam İlminde İlhamın Bilgi Değeri* (Isparta, 2008), Mehmet Birsin'in *Fıkıh Usulünde İlham ve Bilgi Degeri* (Gaziantep, 2015), Murat Kaya'nın *Rivayetlerin Tespitinde Keşf ve İlham, Rüya* (İstanbul, 2016) ve Yunus Eraslan'ın *İlham Bağlamında Eş'arî Kelâm Okulunun Tasavvufla İlişkisi* (Kilis, 2019) isimli makaleler de en çok istifade ettiğimiz çalışmalardandır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM KAYNAKLARINDA İLHÂM OLGUSU

Çalışmamızın bu bölümünde "ilhâm" kavramının lügat ve terim anlamı başta olmak üzere ilhâm ile ilişkili diğer kavramlara, literatürlerdeki kullanımlarına, şartlarına, kısımlarına ve özelliklerine yer verilecektir. Ardından ilhâm-vahiy ilişkisine değinilecek ve Kur'an'da ilhâm kavramının doğrudan ve dolaylı olarak yer aldığı ayetler ele alınacaktır. Bunların yanında "İslam'da bilgi kaynakları" konusu içinde ilhâmın bilgi değeri olup olmaması mevzusunda bir kısım aktarımlar yapılacaktır. Son olarak da bu minvalde İslami ilimler içindeki disiplinlerin ilhâm hakkındaki görüşleri aktarılacaktır.

1. İlhâm Kavramı

Arapça'da (ل ه م) l-h-m kökünden türetilmiş olan "ilhâm (إلهام)" kavramı if'âl kalıbında bir mastar olup lügatta "içmek, yumuşak bir lokmayı yutmak veya ağızdan aşağı indirmek" gibi anlamları ihtiva etmektedir. Arapların "bir kişinin bir şeyi bir defada yuttuğunda" kullandıkları "lehim'ş-şey'u/iltehamehu" veya hızlı koşan at için kullandıkları yeri yuttu anlamında "feresu lehm" deyimleri bu kavramın kök anlamını ortaya koymaktadır.[1]

Sonraki dönemde bu kavram "yutturma" anlamını da karşıladığı için, "Allah'ın kulunun kalbine bir manayı düşürmesi, telkin etmesi" anlamında kullanılmış ve böylece "ulaştırmak" manasıyla meşhur olmuştur.[2] Yine ilhâm vasıtasıyla elde edilen bilgiler "kolayca ve hiç zorluk çekmeden insanda oluştuğu" için bu manayı kazandığı şeklinde yorumlar da yapılmıştır.[3]

---

[1] **İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemaleddin Muhammed** (2005) Lisanu'l-Arab, 1. Baskı, el-Âlami, Beyrut, 4:3618. **Râzî, Ebû Abdullah Fahruddin** (1995) Mefâtihu'l-Gayb/Tefsiru'l-Kebir, (Çev: Yıldırım Suat / Cebeci Lütfullah / Kılıç Sadık / Doğru C. Sadık) 1. Baskı, Ankara, Akçağ Yay., 23:170-171. **Yazır, Elmalılı M. Hamdi** (1993) Hak Dini Kur'an Dili, Baskı, İstanbul, Çelik-Şura Yay., 8:574-576. **Aslan, Abdulgaffar** (2008) 'Kelam İlminde İlhâmın Bilgi Değeri' SDÜİFD, S:20, s.27.

[2] **Cürcani, Seyyid Şerif** (2007) Ta'rifat, 1. Baskı, Beyrut, Daru'n-Neffas, s.3218.

[3] **Semerkandi, Muhammed b. Ahmed Aladdin** (1984) Mizanü'l-Usül fi Netaicu'l-Ukul, (thk. Muhammed Zeki) Katar, s.677-680. **Râzî, Ebû Abdullah Fahruddin** (2000) Mefâtihu'l-Gayb, 1. Baskı,

İlhâm kavramının ıstılahî tanımlamalarını sistematik bir şekilde görebilmek için burada tanımlara erken dönemden itibaren sırayla yer verilecektir. İlk olarak Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetlere baktığımızda "ilhâm" kavramının genel olarak "doğrudan Allah veya bir melek aracılığıyla kullara ilka' olunan bilgi, düşünce ve amele sevk eden meyiller" şeklinde kullanıldığını, sahabi ve tâbiîn döneminde de bu tanımlamanın genel anlamda devam ettiğini görüyoruz.[4]

Tâbiîn devrinden itibaren artık tasavvufi düşünce yapısının sistematik olmasa da temelleri atılmış, bu dönemden itibaren "ilhâm" bireylerde yaşanan dini tecrübe ve müktesebat doğrultusunda tanımlanmaya başlanmıştır.[5] Pratik de yaşanan bu manevi tecrübelerin, tespit edebildiğimiz kadarıyla teorik olarak en genel tanımını ilk olarak erken dönem sûfîlerinden İbrahim b. Ethem (ö.162/779) yapmış ve bu tecrübeyi "bir kimse, Hak ile yakınlığını bulup ünsiyet peyda edince talep etmese dahi ona ilim nasip edilir" şeklinde ifade etmiştir.[6]

Bu tariften sonra erken dönemde kaynaklarda sûfîlerin buna benzer olarak şu yorumlarının yer aldığını görüyoruz:

Zühd ile iştigal edenin Allah kalbine hikmet tohumları yerleştirir.[7]

Kul belirli bir makama ulaşınca Allah ona bilinmeyen bazı hakikatleri bildirir.[8]

Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-Âlemiyye, 31:171. **Yavuz, Yusuf Şevki** (2000) 'İlhâm Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 22:98.

[4] Rivayetler için bkz. **Muslim, İbn Haccac Ebû Huseyn Kuşeyri (t.y.)** (thk. Muhammed Fuad Abdulbaki), Beyrut, Daru'l-İhya-i Turasu'l-Arabi, İman, 84, No:327, 1:180. **Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ** (1975) el-Camiu's-Sahih (Süneni't-Tirmizi) (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Mısır, Daavât, 30, No:3419, 5/482. **Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Muhammed eş-Şeybani el-Mervezî** (2001) Müsned, (thk.Şuayb Arnâvuti, Adil Mürşid) 1. Baskı, Müessesetu'r-Risale, No:14815, 119:23.

[5] **Edis, Mustafa Salih** (2018) 'Tasavvuf Istılahında "Keşf" ve "ilhâm" Terimlerinin Kronolojik Analizi', Kudat, Aydın / Bulut Mehmet / Haksever, A. Cahid / Candan Abdurrahman (Editörler), Geçmişten Geleceğe İslam Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 2018 İstanbul, s.351. Ayrıca ilhâm ve keşfin kavramsal analizleri için bkz. s.350-359.

[6] **Şa'rânî, Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali** (1968) Tabakatu'l-Kubra (Çeviren: Akçiçek, Abdulkadir, 1. Baskı, İstanbul, Toker Yay.), 1:21. **Demir, A. İshak** (1993) 'Mütekaddimun Devri Kelamcılarına Göre Bilgi Kaynağı Olarak Keşf ve ilhâm' Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, s.44.

[7] **Muhasibi, Haris b. Esed** (1406/1986) el-Kasd ve'r-Rucu, (Nşr. Abdulkadir Ahmed 'Ata) Beyrut 294-296'dan naklen **Demir,** s.47.

[8] Hallac-ı Mansur'a nispet edilen bu söz için bkz. **Sülemi, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin** (1372/1953) Tabakatu's-Sûfîyye, 1. Baskı, Kahire, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, s.308.

İlmiyle amel eden kişiler vasıtasız olarak birtakım bilgilere erişir, ilim nurdur ve onu kalbe Allah yerleştirir.[9]

Bu ifadelerde kullanılan "yerleştirir, bildirir ve erişir" ifadelerinde her ne kadar sarih bir şekilde ifade edilmese de "ilhâm edilir" anlamına tekabül eden bir mana mevcut olduğu söylenilebilir. Bir kısım sûfîlerin bu tanımlarından sonra hicri dördüncü asırdan günümüze kadar artık ilhâm kavramı sistematik olarak farklı eserlerde yer almış, küçük farklılıklar olsa da genel anlamda benzer tanımlar yapılmıştır. Bu tanımları şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Allah tarafından insanların ya da peygamberlerin gönlüne doğan tanrısal âleme has ilahi duygu ve düşünceler.[10]

b) Bir şeyin kalbe doğması ki bu sadece Allah'ın ve meleklerinin ilhâm etmesi yönüyle kullanılır.[11]

c) Allah tarafından kulların kalbine ilka' olunan şeyler.[12]

d) Allah'ın samimi kullarına hasrettiği, kulunda memnun olacağı mana ve fikirler.[13]

e) Normal bilgi araçlarına başvurmaksızın insanın kalbine Allah tarafından doğdurulan ilim veya bilgiler.[14]

f) İlahi feyz yoluyla kalbe öğretilen şeyler.[15]

g) İlim neticesinde kalpte meydana gelen şeyler,[16]

h) Delil, istidlal, ikna' veya taklid olmaksızın kalbte vaki olan şeyler.[17]

---

[9] **Şa'rânî** (1968) 1:21 vd.

[10] **Komisyon** (2011) TDK Türkçe Sözlük, 11. Baskı, Ankara, TDK Yay., s.1175. **Develioğlu,** Bekir (1988) Osmanlıca-Türkçe Lügat, Ankara, Aydın Kit., s.512.

[11] **Râgıb el-İsfahâni, Muhammed b. el-Mufaddal** (2009) 'lhm' Mad., el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an, 1. Baskı, Kahire, Mektebetu'l-Feyyad, s.576.

[12] **Şemseddin, Sami** (2015) ilhâm Mad., Kamus-i Turki, 2. Baskı, Ankara, TDK Yay., s.510.

[13] **Mustafa, İbrahim / Zeyyat, A. Hasan / Abdulkadir, Hamit / Neccar M. Ali (2011)** Mu'cemu'l-Vasit, 5. Baskı, Kahire, eş-Şuruku'd-Devliyye kit., s.875.

[14] **Sabunî, Nureddin Ahmed b. Mahmud** (t.y.) el-Akidetü'l-Mâturîdîyye (Çev. Topaloğlu, Bekir (t.y.) Mâturîdiyye Akaidi, 2. Baskı, Ankara, DİB Yay.), s.200.

[15] **Cürcânî, Seyyid Şerif** Ta'rifât, (Çev. Tolun, Abdülaziz Mecdi (2014) 1. Baskı, İstanbul, Litera yay.), s.70.

[16] **Cürcânî,** s.70.

[17] Debûsi eserinde ilhâm konusuna müstakil bir başlık açmış ve bu konuda tafsilatlı açıklamalar yapmıştır. Bkz. **Debusi, Ebû Zeyd Ubeydullah bin Ömer b. İsa,** Takvimu'l-Edille fi Usulü'l-Fıkh (h. 1421/2001) Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-Âlemiyye, s.392.

i) Bir şey yapmaya sevk/meyl ettiren güç, heyecan ve esinler.[18]

j) Kalbe gelen hak kaynaklı bilgiler.[19]

k) İnsanın nefsinde hissettiği (hayrı şerden ayıran) bir vicdan,[20]

l) Allah tarafından kullara şuurları dışında, zihinlerine yerleştirilmiş şeyler.[21]

m) Allah'ın kulluk görevini yerine getiren kulların kalbine takvayı açıklaması, bildirmesi ve isyan ile taat arasındaki farkı beyan ve idrak ettirmesi.[22]

n) Bir konuda bir delil olmadan Allah tarafından kişinin kalbine konulan temyiz duygusu bir anlamda "vâsıtasız idrak" yeteneği.[23]

Bu tanımların, dini ve sûfi yorumların dışında kişiye ilka edilen "düşünce, bilgi/ilim ve sevkler" sadece İslam dininde mevcut olmamış, sair dinlere mensup bireylerde de daima olagelmiştir. Haddi zatında ilhâm, Allah'ın beşere ortak ve eşit bir şekilde yaşamı boyunca verdiği birtakım lütuf ve inayetleri kapsamakta, daha sonrasında bireyin çabasına göre artış ve düşüş göstermektedir. Bu muhteva gerek hidayet ve istikamet gibi ahirete yönelik gerekse keşf ve icad gibi dünyevi alanları kapsamaktadır. Çalışmada ele alınacak "ilhâm" bilgisi ve muhtevası da manevi âleme yani ahirete yönelik olan kısmı kapsayacaktır.

Bu bilgiler sonucunda ilhâmın birbirine benzer çeşitli tarifleri üzerinde ortak bir tanım olmadığı görülmektedir. Biz burada bu tanımları da göz önüne alarak şümullü yeni bir tanıma yer vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz. İlhâm: "Kulun belirli bir kesbi (zikir, ibadet, takva ve mücahede vb.) veya ilahi bir lutüf olarak bazen kesbsiz olarak, Allah tarafından doğrudan veya melek vasıtasıyla, başta peygamberler olmak üzere velilerin, insanların kalbine/gönlüne/nefsine hayrı-şerri, hakkı-batılı birbirinden ayırmak için, ulvi/ilahi âlemden gelen/ilka' olunan, insanın da bundan memnun/razı olacağı, ilimler/bilgiler, manalar, fikirler ve düşüncelerdir."

---

[18] **Akalın, Şükrü Halûk** (1995) MEB Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Ankara, MEB Yay., s.1373. **Şemseddin,** s.510.

[19] **Kaşâni, Abdurrezzak** (2000) Letaifu'l-A'lâm fi İşaretu'l-İlhâm, (nşr. Mecdî Hâdizâde) Miras-ı Mektup, Tahran, (Çev. Demirli, Ekrem, Tasavvuf Sözlüğü, İstanbul, İz Yay.), s.78.

[20] **Abduh, Muhammed** (1960) Risâletü't-Tevhîd, Kahire, s.119'dan naklen; **Aslan** (2008) s.27.

[21] **Mevdudi, Ebû'l-A'la** (1988) Tefhimu'l-Kur'an, 1. Baskı, İstanbul, İnsan Yay., 7:132.

[22] **Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud es-Semerkandi** (2019a) Te'vîlâtü'l-Kur'an (Çev. Erdoğan, Mehmet / Topaloğlu, Bekir 1. Baskı, İstanbul, Ensar Neş.), 17:244-245.

[23] **Uysal, Muhittin** (2012) Tasavvuf Kültüründe Hadis, 1. Baskı, İstanbul, Ensar Yay., s.99.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, ilhâm şeklinde isimlendirilen ve "insanların gönlüne doğan şeylerin" aslında tek kaynağı Allah'tır. Bu anlamda bizim yaptığımız tanım bir kısım sûfî ve fakihlerin ifade ettiği "sahih/hak olan ilhâm"ı ifade etmektedir. Bunun yanında "ilhâm" bir kısım rivayetlerde lügat anlamı şeklinde yorumlanmış, şeytanın "ilkasını" ifade eden "vesvese/kuruntu/dürtme" gibi telkinler bu manaya hamledilmiştir. İlhâmı bu anlamıyla kullanan bazı âlimler; bu telkinlerin şeytan ve nefis tarafından da geldiğini söylemişler ve bunu batıl veya fasid ilhâm olarak tanımlamışlardır.[24]

[24] Semerkandi (ö. 539/1144) *Mizanü'l-Usül* adlı eserinde ilhâmın batıl veya fasidinin olmadığını söyler. O'na göre eğer ilgili ilhâmlarda ilahi bir telkin yoksa bu "ilhâm" değil "vesvese, kuruntu ve iğva"dır. Dolayısıyla bir kısım âlimler tarafından ilhâmın genel tanımında yer alan "kulun kalbine doğması" durumu gerçekleştiği için bu mana ile tanımlanmıştır. **Semerkandi** (1984) s.677-679. **Ak,** s.139.

2. İlhâm ile İrtibatlı Kavramlar

Başta tasavvuf olmak üzere sair İslami ilimler literatürlerine genel olarak bakıldığında, "ilhâm" olgusunu ifade etmek için aynı anlamı ifade eden farklı kavramların kullanıldığı görülmektedir. Bu kaynaklarda ilgili kavramlar ilhâm ile eşit veya onu da içine alan bir anlamı içermekte bunların yanında onun cüz'i bir bölümü olarak da kullanıldığı görülmektedir. Bununla beraber bu eserlerde kullanılan kavramların aralarındaki ayrımların çok açık olmadığını burada belirtmek isteriz. Sözgelimi bazen bir terimin birden çok anlamda kullanıldığı yerler olmakla birlikte diğer bir terimin yerine kullanıldığı yerler de olmaktadır. Tarihi süreçte hicri ilk iki asırda bu dini tecrübeler için genel birkaç kavram kullanılmış, yeri geldiğinde bu kavramlar da birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Fakat gerek tasavvuf gerekse diğer ilim dallarının sistematik bir hale bürünmesiyle bu kavramlar arasında bazı nüanslar olduğu şeklinde açıklamalar yapılmış, bu süreçten sonra farklı maddeler altında tanımlanmaya başlanmıştır.[25]

Çalışma sürecinde ilhâm ile yakın anlamı bulunan kırka yakın kavram tespit edilmiş olsa da çalışmanın konusu ve sınırı açısından bu kavramlar içinde ilhâm kavramına en yakın olanlar açıklanıp diğer kavramların sadece isimleri zikredilmekle yetinilecektir. Bu kısımda her madde altında ilgili kavramın lügat ve ıstılah/terim anlamına yer verip, tasavvuf literatüründeki yerlerine değinmeye çalışılacaktır. Bunun yanında yer yer kavramların tasnifine, derecelerine, şartlarına ve bilgi değerine temas edilecektir. Bölümün sonunda da ilgili kavramların ilhâm ile irtibatı ile ilgili bir değerlendirme yapılacaktır.

2.1. Keşf/Mükâşefe (كشف/مكاشفة)

Lügatta "yüzden veya başka bir şeyden elbise, örtü vb. şeyleri kaldırma, meçhul bir şeyin veya sırrı meydana çıkarma, izhar etme ve açığa dökme" gibi anlamlara gelen bu kavram,[26] tasavvuf ıstılahında ise "bir hadisenin veya gizli bir durumun önceden Allah tarafından ilhâm olunması veya basiret gözüyle manevi hakikatlerin görünmesi"

[25] Bkz. **Birsin, Mehmet** (2015) 'Fıkıh Usulünde ilhâm ve Bilgi Değeri' İÜİFD, s.69. **Küçükparmak, Aykut** (2013) 'Gazzâlî'nin Bilgi Sisteminde Hadsi Bilgi' MAÜSBD, C:1, S:2, s.248. **Beşer,** s.56. **Edis,** s.349-351.

[26] **Ragıp,** s.548. **İbn Manzûr,** 4:3441-3442. **Cürcani** (2014), s.78.

gibi anlamlara gelmektedir.[27] Keşf ve çoğu zaman onunla yakın anlamda kullanılan "mükâşefe" kavramı, ilhâm kavramına en yakın ve onunla beraber kullanılan kavramların başında gelmektedir. Dolayısıyla ilhâm kavramı içine giren tanımlar bir nev'i keşf kavramını da açıklayan tanımlar olmaktadır.

Sûfîler, Allah'ın emirlerine titiz bir biçimde uyma, menhiyattan ve şüpheli olan şeylerden kaçınma, takva, murakabe, riyâzet, mücahede, zikir ve dini ilimlerle amel etmenin neticesinde, Allah'ın onlara bir nur verdiğini böylelikle örtülü olan bazı sırlara vakıf olduklarını ve perde arkasında, gâib olan İlahi tecellileri temaşa ettiklerini söylerler.[28] Keşf hem bilgi hem de bir anlama yöntemi olup, bu sisteme göre anlama yöntemi lafzın derinliklerinde, bazen de dışında bulunan manayı/anlamı (bir araç olarak) yakalamaya çalışır ki bu da ilhâm ve keşf ile olur.[29]

Keşf bilgisinde veli veya salih bir kimsenin isabet etmesi mümkün olduğu gibi hata etmesi de mümkündür ve vâkidir. Bu keşfi bilgilerin ölçüleri Kur'an ve sünnetin kudsî düsturlarıdır ve bu anlamda çoğu âlimin de ifade ettiği gibi; "Kur'an ve sünnetle çelişmeyen keşifler haktır ve kabul edilir, aksi söz konusu bile değildir." Ayrıca kabul edilen bilgi dahi içtihad bilgisinde olduğu gibi sadece sahibi için bağlayıcı ve hüccettir, başkasının amel etmesi için zorlama uygun olmayan bir tutumdur.[30]

İlhâm, "suveri/hissi ve manevi" olmak üzere iki kısımdan oluşan keşfin ikinci kısmında yer alır.[31] Manevi olan keşf "akli, kalbi, sırrî, rûhi ve hafî" olmak üzere beş kısımdır. Burada yer alan sırrî keşf "ilhâmi keşf" olarak da isimlendirilir.[32] Bu kısımda

---

[27] **Serrâc, Ebû Nasr Tusi,** El-Lüma' (Çev. Yılmaz, H. Kâmil (1996) İslam Tasavvufu, Ankara, Altınoluk Yay.), s.339. **Erginli, Zafer** (Editör) (2006) Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 1. Baskı, İstanbul, Kalem Yay., s.549-550. **Develioğlu,** s.612. **Cebecioğlu, Ethem** (1997) Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara, Rehber Basın Yay., s.447.

[28] **Cürcânî,** s.78. **Görmez, Mehmet** (2017) Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu, Ankara, Otto Yay., s.17.

[29] **Görmez,** s.172.

[30] **Uludağ, Süleyman** (2002) 'Keşf mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yay., 25:315-317. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Kaş, Murat (2007)** 'Osmanlı Devri Kelamcılarının Bilgi Kaynağı Olarak Keşfe Bakışı' (Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, s.43-89. **Cebecioğlu,** s.447.

[31] **Ayhan, Mehmet** (2011), 'Futuhat-ı Mekkiye'de Keşf Yoluyla Hadis Rivayeti', SÜİFD, S: 31, s.92-94. **Cebecioğlu,** s.447. Bunun dışında spesifik olarak keşfin birçok türü ve bunlarında ayrı ayrı hükümleri vardır. Bunlar kulun makamına, gerçekleştirdiği kalp tasfiyesi ve ruh tezkiyesinin mertebesine göre farklılık gösterir. **Uludağ, Süleyman (2017)** Tasavvuf Kültüründen Keşf ve Keramet, 2. Baskı, İstanbul, Sûfi Kitap, s.41.

[32] **İbnu'l-Arabi, Muhyiddin Muhammed b. Ali** (2019) Hakikat Yolcusuna Kılavuz (çev. Özalp, Bedirhan, 5. Baskı, İstanbul, Hayy Kitap) s.89-90.

sırasıyla "muhadara, mükâşefe ve müşahede" olmak üzere üç mertebe vardır. Bir kısım tasavvuf erbabına göre mükâşefede hata söz konusu olup, müşahede de böyle bir şey söz konusu değildir.[33] İlhâm ile keşfin ortak noktası kaynağının Allah ve mahallinin kalp olmasıdır. İki ıstılah arasında ki fark ise keşfin genellikle aşağıdan yukarıya (insandan Allah'a), ilhâmın ise yukarıdan aşağı (Allah'tan insana) doğru bir bilgilendirme faaliyeti olmasıdır.[34]

2.2. Hads (Sezgi) (الحدس)

Hads ve sezgi birçok yerde birbiriyle aynı anlamda kullanılmış müradif kavramlar olup "hads"in daha çok tasavvufi veya dini literatürde, "sezgi (intuition)"nin ise felsefi veya psikoloji alanında kullanılan bir kavram olduğu görülmektedir.[35] Bu iki terim lügatta, "çabucak kavrayış, hızlı yürüyüş, öngörü, içe doğma" anlamlarına gelmekte,[36] ıstılahî olarak ise; "hızlı bir zekâ hareketi, üstün bir anlayış çabası,[37] vukua gelecek bir olayın sonuçlarını önceden tahmin etme, gerçeği deneye/akla başvurmaksızın doğrudan doğruya kavrama" gibi anlamlar verilmektedir.[38] Burada "hads ve sezgi"nin, "aracısız, birdenbire içe doğma şeklinde oluşan tüm bilgiler"i ifade etmek için kullanılan ortak bir kavram olduğu anlaşılmaktadır.[39]

Sezgi elle tutulup, gözle görülen bir şey olmayıp, hissedilen ve içten gelen ruhsal bir şey olup bizi hakikatin hisle ve idrakle temas edilmeyen yönleri ile temas ettirir.[40] Bu anlamda bir kısım sûfîler Allah'ın toplumdaki insanları ikaz için bazı kimselerin

---

[33] **Kelâbâzi, Muhammed b. İbrahim,** Ta'arruf, (Haz. Uludağ, Süleyman (2019) Doğuş Devrinde Tasavvuf, 6. Baskı, İstanbul, Dergâh Yay.), s.135,146. **Hücvirî, Ali b. Osman Cullabi** (1982) Keşfu'l-Mahcub -Hakikat Bilgisi-, (Çev. Süleyman, Uludağ,) İstanbul, Dergâh Yay., s.523-524. **İbn Haldun** (2019) Şifau's-Sail - Tasavvufun Mahiyeti- (Haz. Uludağ, Süleyman), 5. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul, s.98. Mertebelerin ayrıntıları için bkz. **Öngören, Reşat** (2002) 'Bir Bilgi Değeri Olarak Tasavvuf'ta Keşfin Değeri' İSÜİFD, S:5, s.86-87.

[34] **Tokat, Latif** (2017) 'Dini İstismara Açık Bilgi Kaynağı Olarak "Ayrıcalıklı Bilgi": Keşf, ilhâm ve Rüya –Felsefi Bir Analiz' HÜİFD, C:16, S: 32, s.392.

[35] **Cihan, A. Kâmil,** İbn-i Sina ve Gazzâlî'de Bilgi Problemi (1998) 1. Baskı, İstanbul, İnsan Yay., s.117-119.

[36] **İbn Manzûr,** 1:769.

[37] **Eroğlu, Ayşe** (2012) 'Henri Bergson'da Bilinç-Sezgi İlişkisi, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S:27, s.92.

[38] **İbn Manzûr,** 1:769-770; **Cürcani,** (2007) s.136. **Hökelekli, Hayati** (1997) 'Hads Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 1:68-69. **Köz, İsmail** (2005) 'Sezgi'nin Bilgideki Yeri ve Önemi' Kelam Araştırmaları, S:3/1 s.25.

[39] **Hökelekli,** s.68

[40] **Eroğlu,** s.92.

kalbinde kötü duyguları giderdiğini, onlara bazı fikri ihsanlarda bulunduğunu söyler ve bunları da "hads" olarak isimlendirirler.[41] Onlardan bir kısmının yorumuna göre hads ve sezgi keşf-i mânevînin en alt mertebesidir.[42] Felsefeciler ve kelamcılar ise "akli öncülden sonuca süratle intikali veya öncüllerle sonuçların aynı anda zihne gelişi" olarak tanımladıkları sezgiye, ilhâm ile aynı anlamı yüklerler.[43] Mantık biliminin tanımında ise sezgi; bilinçaltında gerçekleşen dedüksiyon ve tümevarımın sonuçlarıdır ve bu da kıyas-ı hafi (entimem) ile ortaya çıkar.[44] Gazzâlî (ö.505/1111) de ilhâm ile hadsi aynı anlamda kullanmakla birlikte, felsefe ve mantık eserlerinde "hads" ifadesini, ilahiyat alanına yönelik *İhya* ve *Ledüniyye* gibi eserlerinde de "ilhâm" ifadesini kullanmaktadır.[45]

Her insanda az çok bulunan hadse kişi doğuştan sahip olduğu gibi bunu sonradan da elde edebilir. Bu durumun beyindeki durumu ise şu şekildedir: Aklın fikir/düşünce ve hads olmak üzere iki akışı vardır. Fikir, yavaş ve aşamalı (tedrici) bir şekilde olan düşünme akışı; hads ise, birdenbire, bir hamlede olan akışıdır. Hads, şimşek gibi bir süratli intikaldir ve daima aklı harekete geçirir.[46] Fikir, hadse bir altyapı oluşturur, öğrenme sezgiye yol açar, onu kolaylaştırır. Pratik veya zihni bakımdan gelişip olgunlaşan ve bir mesele üzerine yoğunlaşan kişi, içinden gelen bir aydınlanma ile sonunda meseleyi hallolmuş bulur. Fikir ile bu çözümü sağlayan hads ve sezginin parıltısıdır. Burada bizi yönlendirip ufkumuzu açan hads/sezgidir. İşte burada sezgi bizim yeni fikirler üretip onları zenginleştirmemize aracı olur. Sanat, ilim ve teknikte yaşanan keşifler bu mezkûr bahse dâhildir.[47]

Son olarak da sezgi ve hadsin, ilhâm ile ilişkisine de değinecek olursak onun "birdenbire, aracısız ve doğrudan içe doğma" şeklinde oluşan bir bilgi olması

---

[41] **Cebecioğlu,** s.308. Tasavvuf düşüncesinde "Hads" kavramının konumuna ilişkin bkz. **Vural, Mehmet** (2002) 'Gazzâlî'nin Epistemolojisinde Sezgi ve ilhâm', Tasavvuf İlmi Ve Akademik Araştırma Dergisi, s.179-180.

[42] **Cürcânî,** (2007) s.136. **Kaş,** s.44.

[43] Bkz. **Atay, Hüseyin** (1968) 'Kur'an'da Bilgi Teorisi' AÜİFD, S:16, s.164-165; Benzer bir yorum için bkz. **Gürsoy, Adnan** (2015) 'İbn Sînâ Felsefesinde Sezgi ve Sezgisel Bilgi' Hikmet Yurdu, C:8, S:16, s.155-159. Mantık ilminde "Burhan'ın Öncülleri" sıralanırken "evveliyat, fıtriyât, müşâhedat, mücerrebât ve mütevâtirât"ın yanında "hads ve hadsiyât"da beraberinde zikredilir. Bkz. **Tekin, Özkan** (2019) 'Yakın Dönem İsbât-ı Vâcib Çalışmaları' (Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, s.56.

[44] **Köz,** s.25.

[45] Mezkûr yorum için bkz. **Cihan,** s.117-119. **Aykut,** s.248.

[46] **Eren, Şadi** (1997) 'Nass'lar Işığında Akıl ve Kalb' Ekev Akademi Dergisi, C:1, S:1, s.205.

[47] **Eren,** s.209-210. **Eroğlu,** s.27. **Hökelekli,** 69.

bakımından ilhâm ile benzer vasıfa sahip olduğunu söyleyebiliriz. İki kavram arasındaki farkın ise; sezginin daha çok akıl yürütme ve tefekkür ile ortaya çıkan fikirler, ilhâmın ise feyz yoluyla kalbe gelen manalardan oluştuğunu söyleyebiliriz.[48] Diğer bir ifade ile "felsefe ve psikoloji literatüründe kullanılan sezgi; akli ve ilmi sezgiler veya keşifler; ilhâm ile elde edilen bilgiler ise akıl ve duyu alanını aşan bilgilerdir." Bu anlamda bu bilginin de şahsi/ferdi bir dini tecrübe olduğunu, bu anlamda objektif ve umumi bir değer taşımayacağını ifade edebiliriz.[49]

2.3. Firâset/Ferâset ve Basiret (فراسة - بصيرة)

Lügatta "kavrayış, sağduyu, öngörü, anlayış, tahmin, görüş ve anlamada dikkatli düşünüp isabetli olma"[50] gibi anlamlara gelen "feraset ya da firâset" kavramı, terim olarak ise en genel anlamda; "akıl ve duyu organlarıyla bilinemeyen, sadece öngörü veya sezgi ile ulaşılan bilgi"yi ifade etmektedir.[51] "Farkındalık yetisi, ileri görüşlülük, çabuk seziş" gibi anlamların da verildiği[52] firâsetin, "tabii, riyâzî ve ilâhî" olmak üzere üç çeşidi olduğu söylenmiştir. "Tabiî firâset," doğal yollarla bir olay, hadise veya kişiler hakkında bilgi sahibi olmayı ifade etmektedir. Toplumların karakteristik özelliklerine veya şu an da toplumda meydana gelen olaylara bakarak gelecekteki olaylar hakkında bir fikir sahibi olma,[53] bir kişinin fizikî veya organlarının yapısı, rengi, el ve yüz hatlarına bakarak[54] o kişinin ahlâk ve karakteri hakkında bilgi sahibi olma firâset

[48] **Haksever, A. Cahid** (2017) Tasavvufu Anlama Kılavuzu, Ankara, Otto Yay., s.132.

[49] Bkz. **Uludağ, Süleyman** (2003a) 'Gaybın Bilinmesinde Keşf ve ilhâmın Rolü' Çetiner, Bedrettin (Editör), Kur'an ve Tefsir Araştırmaları 6 (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi 2), 2004, İstanbul, s.291.

[50] Bu terim aslında herhangi bir avın kendisini takip eden veya onu avlamaya çalışan canlıyı fark etmesi ve farkına varıp kaçması anlamında kullanılır. Bkz. **İbn Manzûr,** 3:3004. **Mustafa / Zeyyat / Abdulkadir ve Diğerleri,** s.803. **Cürcani** (2014), s.58. **Cebecioğlu,** s.276.

[51] **Uludağ, Süleyman** (1996) 'Firâset Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 13:116.

[52] **Develioğlu,** s.320.

[53] Eski Yunan'da anlatılan bir olaya göre Aristo bir eserinde talebesi İskender'e öğütler vermiş, ona savaşlarda hangi tarafların galip gelip mağlûp olacağını önceden tahmin etmenin ve böylece dünyaya egemen olmanın yollarını ve savaş teknik/taktiklerini öğretmiştir. Bkz. **Uludağ** (1996), 13:116.

[54] Tıp biliminde "Fizyonomi" olarak anılan buna benzer bir bilim dalında; "insan yüzündeki çizgilerin incelenerek kişinin ruhsal yapısının saptanması" gibi tekniklerle beden tiplerinin ruhsal özelliklerle olan uyumu irdelenmiştir. Rivayetlerde bu konuya benzer şöyle bir nakil aktarılmıştır: Hz. Peygamber, bir gün (yahudi bir oğlan olan) İbn Sayyad'a "senin için bir şey sakladım (bil bakalım)" der. O'da "duman"dır deyip bunu bilir. Muhammed İkbal'de bu hadiseyi "İslam tarihindeki ilk fizyolojik gözlem" diye tanımlar. İlgili rivayet için bkz. **Muslim,** Fiten, 19, No:86, 2:2240.

örneklerindendir. Bu durumun her bireyde az veya çok mevcut bir durum olduğu ifade edilmiştir.[55]

Firâsetin diğer çeşidi ise "riyazi firâset" olup, tasavvuf ıstılahında kastedilen şekliyle "üstün zekâ ve sezgiye sahip kişilerin çile ve perhiz (bedeni ve ruhi tezkiye) sonucunda fikri ve ruhi yönlerinin güçlenerek isabetli tahminler yapması"dır.[56] Mutasavvıflara göre bu firâset; isabet ettikleri görüşler, içlerine doğan samimi hisler, dini-manevi tahmin ve teşhisler ve kendilerine ilahi bir lütuf olarak verilen "ilhâm"lardır.[57] İbnu'l Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350)'ye göre bu firâset, keşfî ve ihbârî olup bazı gaybî şeyleri bildirmekten ibarettir. Bu firâset dünyevi şeylerin ötesine geçmez ve hakka karşı perdelidir.[58]

Üçüncü firâset türü ise "ilahi firâset"tir; "Allah tarafından gönderilen ve mü'min kulun kalbinde meydana gelen bir nur/anlayış/kavrayıştır. Mü'min kimse bu nur ile bakar, bu vesileyle hak ile batılı, doğru ile yanlışı tefrik eder. Hz. Peygamber bir hadisinde; "Mü'min kimsenin firâsetinden çekinin/sakının, çünkü o Allah'ın nuruyla bakar"[59] buyurmuş ardından da "şüphesiz bunda düşünen/kesin anlayışlılar için ibretler vardır"[60] ayetini okumuştur.[61] Hadiste geçen firâset ve âyette geçen "mütevessimîn" ifadesi (firâset sahipleri, düşünen/kesin anlayışlı) ile bu çeşit firâsete işaret edilmiştir.[62] Bunun yanında Hz. Peygamber'in sahabesi başta olmak üzere ondan sonra gelen birçok âlim ve arif için firâset ile ilgili birçok olaylar aktarılmıştır.[63] Örneğin, Hz. Osman

---

[55] Bu iki örneğin dışında Taşköprizâde (ö.968/1561) "ilmü'l-kıyâfe" ismiyle anılan firâset ilminden doğan ilimleri tasnif etmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: İnsandaki fiziksel izlere (ben vb.) bakıp onun iç dünyasını keşfetme, el, ayak ve yüz hattına bakıp huylarını ve şahsiyetini anlama, keçi, koyun vb. hayvanların kürek kemiklerine bakıp savaş-barış, kıtlık-bolluk konusunda bir sonuca ulaşma, çöllerde yön tayin etme, madenlerin yerlerini tespit etme gibi. Bkz. **Uludağ** (1996), 13:116.

[56] **İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû bekir** (1990) Medaricu's-Sâlikin, İstanbul, İnsan Yay., 1:49-51.

[57] Bkz. **Kelâbâzî,** s.235-236.

[58] **İbn Kayyim el-Cevziyye** (1990) 1:50-51.

[59] **Tirmizî,** Tefsîru'l-Kur'an, 16, No: 3127, 5:298. **Taberânî, Ebû Kâsım Süleyman b. Ahmed** (h.1415) Mu'cemu'l-Evsat, Kahire, Daru'l-Haremeyn, No:7497, 8:102. **Taberânî, Ebû Kâsım Süleyman b. Ahmed** (1983) Mu'cemu'l-Kebîr, Musul, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikme, No: 7843, 8:23.

[60] **Hicr,** 15:75.

[61] **Abdulaziz Buhârî, Ahmed b. Muhammed Alauddin** (t.y.) Keşfu'l-Esrar fi Şerhi Usulu Pezdevi, Daru'l-Kutubu'l-İslamiyye, 3:80-81.

[62] **İbn Kayyim el-Cevziyye** (1990) 2:377-380. Kuşeyri (ö. 465/1072)'ye göre "mütevessimun" delile/alamete bakarak işin iç yüzünü bilen arif kimsedir. **Kuşeyri, Abdulkerim b. Hevazin** (2009) Kuşeyri Risalesi (çev. Selvi, Dilaver, Sûfîlerin İnanç ve Ahlakı, İstanbul, Yeni Şafak Yay.), s.263.

[63] Konu ile ilgili Sûfîlerden aktarılan örnekler için bkz. **Kelâbâzî,** s.235-236. **Kuşeyri,** s.263-273.

yanına gelen bir kişinin öncesinde harama baktığını anlamış, "gözünde zina eseri halde yanıma girdiğini görüyorum" demiş, bu durum kendisine sorulduğunda da bunun "vahiy" değil "firâset" olduğunu söylemiş, bir kısım âlimler de bu ve buna benzer hâdiseleri firâsetin mümkün ve meşrû olduğuna delil saymıştır.[64]

Sûfîler, kişinin firâset sahibi olup bu nura ulaşması için, iman-amel bütünlüğünün oluşmasının yanı sıra,[65] Hz. Peygamber'in sünnetine uyması, nefsini kin, nefret ve hased gibi kötü arzulardan koruması, gözünü haramlardan sakınması, daima helal lokma ile beslenmesi ve kalbini iman nuru ve takva muhabbetiyle doldurması gerektiğini şart koşmuşlardır.[66]

Her bireyde az-çok bulunan firâsetin, bu şartları sağlandığı ölçüde Allah tarafından kula bir ilim ve basiret olarak ikram edildiği ve imanın kuvvetine göre kesin ve keskin olduğu söylenmiştir. Kişinin firâseti ne kadar kuvvetli olursa olsun firâset sahibi olduğunu iddia etmesi de uygun görülmemiştir.[67] Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) firâset için "isabet kaydetmektir yani gaybı bilmek değil isabetli düşünmektir" demiş, firâsetin kula Allah'ın bir hediyesi olduğunu söylemiştir.[68]

Firâset kavramından sonra onunla benzer anlamda kullanılan basiret kavramı da sözlükte benzer olarak; "idrak, kavrayış, ileri görüş, önsezi" gibi benzer anlamlara gelmektedir.[69] Ragıp el-İsfahâni (ö.502/1108), kelimenin aslı olan "basar"ı gözdeki görme gücü olarak açıklarken, "basiret"i de kalbin anlamayı/kavramayı sağlayan gücü olarak açıklamıştır.[70] Tasavvuf ıstılahında ise basiret: "kudsî bir nurla nurlanmış kalbin, Allah tarafından doğruya erdirilmesi, bu şekilde de eşyanın/olayların aslına/hakikatine/iç yüzüne ulaşılması" olarak ifade edilmiştir.[71]

---

[64] **Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed** (1974) İhya'u 'Ulumu'd-Din, (çev. Serdaroğlu, Ahmed, İstanbul, Bedir Yay.), 3/55-57. **Kuşeyri,** s.267 vd.

[65] Bkz. **Talak,** 65:11. **Enfal,** 8:29.

[66] **Kuşeyri** (2009) s.265. **İbn Kayyim el-Cevziyye** (1990) 1:50-52. **Cebecioğlu,** s.276.

[67] Bkz. **Serrâc,** s.229. **Kuşeyri** (2009) s.263-265. **İbnu'l-Arabi** (2006) 7:370. **Erginli,** s.272.

[68] **Kelâbâzî,** s.212.

[69] **İbn Manzûr,** s.300-302. **Cürcani** (2014), s.48.

[70] **Ragıp,** s.81-82. Arap dilinde âmâ bir kimse için kullanılan البصير بقلبه (kalbiyle gören) ifadesi de bu tanımı destekler niteliktedir.

[71] **Cebecioğlu,** s.139. **Erginli,** s.144. **Uludağ, Süleyman** (1992a) 'Basiret Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 5:103. Kuşeyri bu kavramı "emare ve delile bakarak olayın iç yüzünü anlayan arif kişi" olarak açıklamıştır. Bkz. **Kuşeyri** (2009) s.263.

"Firâset öyle bir özelliktir ki şahısta güçlü bir duygu, akli ve ruhi bir uyanıklık, keskin bir basiret, uzuvlarla yapılan hareketleri sıkı bir şekilde tetkik ve sağlam bir akla dayanan zengin tecrübeler neticesinde ortaya çıkar."[72] "Kalp gözü" olarak da tanımlayabileceğimiz bu ileri görüşlü olma durumu İbnu'l-Kayyım el-Cevziyye (ö.751/1350)'e göre firâset gibi üç aşamadır ve bu üç aşama tamamlandığında kişinin firâseti kemâle ermiştir. Bunlar; "Allah'ın isim ve sıfatları hakkında şüphelerden etkilenmeyen kişinin basireti", "Allah'ın emir ve nehiy konusundaki naslarına tabi olan kişinin basireti", ve vaad/vaid konusunda tam bir teslimiyeti olan kişinin basireti"dir. Ayrıca firâset gibi basiretin bu derecelerinin de vuku'u için kulun en başta Allah'ı bilmesi/tanıması, muhabbet yanında onu yüceltip hürmet göstermesi, O'na kulluk etmesi, Resullerinin davet ettiği şeylere (emir-nehiy) uyması gerektiği söylenmiştir. Kişi bu şartları sağladığı ölçüde basireti de keskinleşeceği ve dereceleri artacağı gibi kişinin nefsinin ayıplar ile dolu olduğu sürece basiretinin açılmayacağı aktarılmıştır.[73]

Netice olarak tüm bu açıklamalardan sûfilere göre basiretin de firâset gibi "Allah'ın kullarının kalbine koyduğu bir nur" olduğu sonucu çıkarılabilir. Ayrıca bu durumun nadiren de olsa ilahi bir lütuf olarak doğuştan insanlarda açık olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında çoğu zaman da kapalı olan bu perde; "riyâzet, mücahede ve uzlet gibi nefsi terbiye ve tezkiye" yollarıyla açılabilmekte, beden gözünde eksik-yanlış görme mümkün olduğu gibi kalp gözünde de kalbin safiyetine göre eksik veya yanlış görmeler mümkün olabilmektedir.[74]

Bu iki kavramın ilhâm ile ilişkisine gelince, sûfi çevrenin tasnif ettiği riyazi ve ilahi firâsetin ve kalbe bir nur olarak konulan basiretin kaynağı Allah, menbaı kalptir. Ayrıca müsbet düşünce/bilgi olması bakımından da ilhâm ile müsavi görünmektedirler. Fakat bu kavramlar belli vasıflarıyla ilhâm ile aynı anlamda kullanılmış olsa da sûfilerin tanımlamasını yaptığı "hak/gerçek ilhâm" ile tamamı ilahi olup olmaması bakımından da ayrılmaktadır. Şöyle ki, firâset ve basiretin bir kısmı delil, istidlal ve akıl yürütme sonucunda elde edilebilmektedir (tabii firâset gibi). Bu gibi bilgiler her bireyde zihni

[72] **Ebû Zehra, Muhammed** (t.y.) Mezhepler Tarihi (çev.Karakaya, Hasan, Aytekin, Kerim) İstanbul, Hisar Yay., s.496.
[73] **İbn Kayyim el-Cevziyye** (1990) 2:377-385. **Sülemi, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin,** Nefsin Ayıpları (Uyubu'n-Nefs), (Çev. Kara, M. Ali (2006) İstanbul, İlke Yay.), s.14. **Ağırakça, Ahmet,** 'Basiret mad.' Şamil İslam Ansiklopedisi, https://samil.ihya.org/ansiklopedi/basiret.html, s.e.t. 21.08.2020.
[74] **Uludağ** (1992a), 5:103.

çaba ve kesbine göre değişmekte, çoğunlukla manevi aleme değil maddi aleme ait olay ve olgularda tezahür etmektedir.

2.4. Feth ve Feyz (الفتح - الفيض)

Feth lûgatta "açma, ele geçirme, ihsan etme" anlamlarının yanı sıra "ilhâm etme" anlamına da gelen bir kavramdır.[75] Kur'an'da birçok yerde geçen bu kavram birkaç âyette ilahi ilmin[76], rızkın[77] ve hidâyetin[78] verilmesi/ihsan edilmesi anlamında kullanılmış "rabden kuluna açılan şeyler" kullanımıyla literatüre girmiştir.[79]

"Feth-i İlahi" olarak da adlandırılan bu kavram, sûfî ıstılahında, "Allah'ın açtığı bir kapı sonucu ortaya çıkan kemal halleri" anlamında kullanıldığı gibi, "kalp gözünün açılması veya Hak'dan gelen maddi ve manevi ihsanlar" anlamında da kullanılmıştır. Allah'ın "Fettah" ismi bu feth'lerin menba'ıdır ve bu feth'ler kişinin "nefis ve ruhundaki" durumlara göre farklı yansımalar gösterir. Bunu talep eden kişi Allah yolunda ihlasla ibadetlerini ve riyâzetlerini devam ettirir. Eğer ihlaslı bir kul ise amelleri sonucunda Rabbi, ona bu "feth"i nasip eder.[80]

Feth ile yakın anlamda kullanılan "feyz veya feyz-i ilahi" kavramı sözlükte "çokluk, bolluk, dolup taşma, akma" anlamlarına gelir.[81] Terim mana olarak iki anlamda kullanılan feyzin bizim konumuzla ilgili olan tanımı şu şekildedir: "Kişinin kalp ve nefsini tezkiyesi (temizlemesi, arındırması) sonucunda herhangi bir çaba, kesb sarf etmeden kalbine dolan/akan bilgi ve manevi hallerdir."[82]

Tüm iyilikler ve nimetler Allah'tan (c.c.) geldiği gibi burada da kul, Rabbi'nin bağışı ve lütufları neticesinde birtakım gerçeklere vakıf olur. Bu ilahi gerçekler Levh-i Mahfuz'dan insanın kalbine nüzul eder. Bu taşmaya "feyiz veya feyezân", bunu almaya "istifâze veya tefeyyüz" ismi verilir. Sûfîlerin ifadelerine göre bu ilahi feyze nebiler ve

---

[75] **İbn Manzûr,** 3:2968-2969. **Ragıp,** s.470.
[76] **Fetih,** 48/1.
[77] **En'am,** 6/44.
[78] **Maide,** 5/52.
[79] **Kaşani,** s.431. **Erginli**, s.265. **Cebecioğlu,** s.271-272.
[80] **Yılmaz, H. Kâmil** (2006) Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, 22. Baskı, İstanbul, Ensar Yay., s.223. **Cebecioğlu,** s.271-272. Mesela İbnu'l-Arabî'nin "Futuhat-ı Mekkiyye veya Medeniyye" isimli eserleri Mekke ve Medine'de gelen ilhâm ve fetihleri ihtiva ettiği için bu şekilde isimlendirilmiştir.
[81] **İbn Manzûr,** 3:3109. **Ragıp,** s.484.
[82] **Kâmil,** s.223. **Sevim, Seyfullah,** 'Feyz-i İlâhi mad.' Şamil İslam Ansiklopedisi, https://samil.ihya.org/ansiklopedi/feyz-i-ilahi.html, s.e.t. 06.08.2020.

salih/veli kullar nâil olmakla birlikte, yine insanlara ulaştırmada aracı olmaları hasebiyle kendileri de bu feyzin kaynağıdırlar. Feyzin alıcısı olan insanlar içinden ise bu hakikatleri, zâhir âlimler, âbid ve zâhidlerden ziyade, gönül ehli olan "mükâşefe ve müşâhede" erbabı elde ederler.[83]

2.5. Hatır/Havâtır (الخطر - الخواطر)

Lûgat'ta "aklına gelmek, içine doğmak" anlamlarına gelen "hatır" kavramının çoğul kullanımı "havâtır" şeklindedir.[84] Terim anlam olarak ise; "bireyin katkısı olmadan, iradesi dışında zihne gelen veya kalbte hissedilen hitap, çağrı, duygu ve düşüncelerdir".[85] Hatırın bu tanımlarına benzer olarak Gazzâlî, "kalpte zikir ve düşünceden hasıl olan şey" olarak tanımlarken,[86] Kuşeyri (ö. 465/1072), "kalbe gelen düşünce, hitap veya çağrı" olarak tanımlar.[87]

Hatır veya havâtır terimi hadislerde farklı şekillerde yer almış, bir rivâyette Hz. Peygamber, "şeytan ve meleğin telkini (havâtırı) olduğunu ifade etmiş, şeytanın telkinin şerre, meleğin telkininin de hakka ve hayra davet ettiğini" eklemiştir.[88] Hatır uyanık haldeyken insanın kalbine geldiği gibi, uyku halindeyken de gelebilir.[89] Ayrıca kalbe geldiğinde orada sabit durmaz, ona benzer hatırlar gelir gider. Burada sabit olan şey vâki'dir, bu bir başka vâki'nin gelmesiyle değişmez.[90]

Havâtır'ın tasnifine gelecek olursak Kelâbâzî (ö. 380/990), Kuşeyri, Sühreverdi (ö. 632/1234) ve İbnu'l-Arabî (ö. 638/1240) başta olmak üzere, diğer birçok âlim "havâtır"ı Rabbani, Melekî, Nefsani ve Şeytani havâtır olmak üzere dört;[91] Muhâsibî

---

[83] **Eraydın, Selçuk** (1995) 'Feyiz Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 12:513-514

[84] **İbn Manzûr,** 1:1114. **Cürcani** (2014), s.62-63. **Kaşani,** s.232.

[85] **Kuşeyri** (2009) s.138. **Uludağ, Süleyman** (1997a) 'Havâtır Mad.,' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 16:526. Ayrıca bkz. **Aslan, Abdülgaffar** (2006) 'Kelâmcıların Dilinde Havâtır Kavramının Kullanımı ve Bilgi Değeri' SDÜİFD, S:16 s.29-56.

[86] **Gazzâlî** (1974) 3:32-33.

[87] **Kuşeyri** (2009) s.138.

[88] **Tirmizî** (t.y.) Tefsir, 3, No:2988, 5:219. **Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr İbn Abdulhalık** (2009) Müsned, 1. Baskı, Medine, Mektebetu'l-Ulum ve'l-Hikme, No:2027, 5:394. **Nesâi, Ebû Abdurahman Ahmed b. Şuayb b. Ali** (t.y.) Sünen-i Kebir (thk. Şuayb Arnâvuti), İstiska', 13, No:10985, 6:305.

[89] **Kuşeyri** (2009) s.138-139.

[90] **Serrâc,** s.335.

[91] **İbnu'l-Arabi** (2006) 2:354-355. **İbnu'l-Arabi,** (2019) s.16. **Kuşeyri** (2009) s.138-139; **Kelâbâzî,** s.149.

(ö. 243/857) ve Gazzâlî buna "Melekî Havâtır"ı dâhil etmeyerek üç başlık altında ele almışlar[92] ve bunlarla ilgili şu açıklamaları getirmişlerdir:

a. Rabbani/İlahi Havâtır: Allah'tan veya Hak'tan gelen düşünce olarak da ifade edilen bu hitap şekli, kulu ikaz etmek (uyarı) şeklinde gerçekleşir. Sebebi kolayca anlaşılacak olan bu havâtırda hata asla söz konusu olmayacağı gibi kuldan da bir muhalefet olmaz ve bu telkinâta tabi olur.

b. Melekî havâtır: Gelen düşünce melekten olduğunda buna "ilhâm" adı verilir. Düşüncenin telkin edildiği kişi insanı taate/kulluğa teşvik eder, kişi çoğu zaman buna uymakla birlikte bazen de muhalefet eder. Meleki havâtırın doğruluğu ancak Kur'an ve sünnete uygunluğu ile bilinebilir.

c. Nefsânî havâtır: "Hacis/hevacis" (gizli fısıltı ve desise) diye isimlendirilen bu telkinde nefsin payı bulunur. Nefsten gelen havâtır insanı bedenin doğal ihtiyaçlarını karşılamaya çağırdığı gibi, çoğunlukla insanı dünya sevgisine, heva hevesi peşinde koşmaya, şehvete tabi olmaya, kibire çağırır. Burada nefsin hakkı olan ihtiyaçların karşılanması gerekirken, bunun ifrat boyutuna geçit verilmemelidir.

d. Şeytanî havâtır: Şeytan tarafından telkin edilen bu hatır, bilinen adı ile vesvese (visvas)'dır. Şeytan'dan gelen bu vesvese veya kışkırtma insanı Allah'ın emirlerine muhalefet etmeye, ona karşı koymaya, günahlara çağırır ve onları süslü/cazip gösterir. Bunun içindir ki Allah, başta peygamberi olmak üzere tüm kullarına şeytanın havâtırından sığınarak sakınmasını emretmiştir.[93]

Havâtırın en belirgin özelliği insanın zihnine iradesi olmadan gelmesi ve burada kalıcı olmamasıdır. Bu hitaplardan her birinin kabulü ve reddi için birtakım şartlar sıralanmıştır. Hak'dan gelen havâtır "tevhid nuru", melekten gelen havâtır ise "marifet nuru" ile kabul edilirken, nefsi havâtır, "iman nuru" ile şeytani havâtır ise "İslam nuru" ile engellenir ve karşı konulur denmiştir.[94] Ayrıca kul nefsani ve şeytani telkinleri "takva ve zühd" ile kalbini temizlemek suretiyle kendinden uzaklaştırabilir. Aksi halde

[92] **Gazzâlî** (1974) 3:28. **Eraslan, Yunus** (2019a) 'İlhâm Bağlamında Eş'arî Kelâm Okulunun Tasavvufla İlişkisi' Kilis 7 Aralık Üniversitesi İFD, C:6, S:11, s.686.
[93] **Kuşeyri** (2009) s.138-139; **Kelâbâzî,** s.149. **Gazzâlî** (1974) 3/28. **Erginli,** s.324-325. **Cebecioğlu,** s.331-332. Bkz. **Taha,** 20:120.
[94] **Kelâbâzî,** s.149.

kalbi kararıp, pasla kaplandığında bu havâtırı ayırt edemez.[95] İnsanın kalbine veya aklına gelen bu hatırların makbuliyeti ise şeriat dairesinin sınırları ile mukayyet olup. Allah (c.c.)'ın kitabına ve Hz. Peygamber'in sünnetine muhalif bir durum olmaması gerekir.[96]

Havâtırın ilhâm ile ilişkisini söyle tarif edebiliriz; havâtır, ilhâmı da içine alan genel bir kavramdır. Dolayısıyla her ilhâm havâtırdır ama her havâtır ilhâm değildir. İlahi ve meleki hatırlar ilhâm kategorisindedir ve bu hatırlar kulu hayra çağıran ilhâmlardır. Bunun dışında kalan nefsten gelen hatır heva ve hevesin peşinde koşmaya, şeytandan gelen hatır ise günahı cazip göstermek şeklinde olan kuruntu, fısıltı, desise veya vesveselerdir.

2.6. Vâkıa ve Vârid (الواقعة – الوارد)

Vâkıa sözlükte; "birdenbire meydana gelen olay, musibet, hakikat/gerçekleşen şey)" anlamlarına gelir.[97] Özellikle sûfî ıstılahında kullanılan bu terim; "riyâzetle veya halvetle meşgul kişinin, ibadet veya zikir esnasında, kendinden geçmiş bir şekilde (vecd ve istiğrak), iken gayb âleminden hitap cinsinden herhangi bir yolla kalbe gelen şeyler"i ifade eder. Sûfî ıstılahında "tavârik, bevâdî, bâdih, kadih, tevâlî" gibi ibareler vâkıa ile yakın anlamlarda kullanılmıştır.[98]

Vâkıa, Sühreverdi'ye (ö. 632/1234) göre helal ve harama dikkat eden, vaktini zikir ile ibadete ayıran kişilerin kalbine geldiği gibi, bunu yoğun bir şekilde yapmayıp manevi alanda kabiliyetli kimselerin de kalbine gelebilir.[99] Vâkıa uyku ile uyanıklık arasında yakaza gibi bir durumda iken meydana gelir, bir çeşit rüyadır fakat rüya değildir.[100]

Sadece Mü'minler tarafından görülen vâkıa'da vecd ve sekr halinde olan sâlikin kalbine birtakım hayaller akmaya başlar. Sâlik normal haline gelince ilahi bir lütuf olarak veya şeyhinin yorumlaması vasıtasıyla bu hayallerin ve işaretlerin manasını bilir

---

[95] **Uludağ (1997a),** 16:526

[96] **Ezdi, Ebi Muhammed Abdullah b. Sa'd el-Endülüsi,** Behcenu'n-Nufus, (çev. Ali Kara (2017) 1. Baskı, Nakşibendi Yay.), 1:121.

[97] **İbn Manzûr,** 4:4335-4336.

[98] **Yılmaz,** s.226. **Cebecioğlu,** s.744. **Yücer, Hür Mahmut** (2012) 'Vâkıa Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 42:470.

[99] **Sühreverdi,** s.259. **Yücer,** 42:470.

[100] **Cebecioğlu,** s.744.

ve hakikatini anlar. Burada müridin dikkat etmesi gereken bir durum vardır o da; vakıa ile gerçekle ilgisi bulunan tahayyülatın birbirine karıştırılmamasıdır. Böyle bir durumda yegâne merci dinin asli kaynakları olup bu daire dışındaki malumatlara ehemmiyet verilmez.[101]

İlhâm ile irtibatlı diğer bir kavram da "vârid (çoğulu varidat)"dir. Vârid lügatta; "gelen, ulaşan, giren" anlamlarına gelir.[102] Sûfi ıstılahında ise; "kulun kastı olmadan, irade etmeden ve kendi katkısı bulunmaksızın Allah (c.c.)'tan gelen, ilim, ilhâm ve feyz" anlamında kullanılmıştır.[103] Hücvirî (465/1072?) de bunu "kalbe manaların hulul etmesi/girmesi" şeklinde açıklamıştır.[104]

Bu tanımda bireyin iradesinin ve kastının olmamasının ifade edilmesi "bir eylemde bulunmamak" anlamında değil; bu tecrübeyi yaşarken yani varidata mazhar olurken kulun bir kastının olmaması şeklinde anlamak daha doğru olacaktır. Nitekim bireyin bu vâridâta erişmesi için kendisini irşâd eden kişi tarafından verilen virdleri/zikirleri okuması, kendini manevi olarak hazırlaması, böylece kalbini vâridâta hazır hale getirmesi gerekmektedir.[105]

Ünlü bir sûfi olan Serrac (ö. 378/988) varid için; "tecelli (bâdî)'den sonra kalbe birdenbire gelen ve onu kaplayan hal"dir der ve tecelli (gaybdan gelen ve kalbte ortaya çıkan nurlar) ile arasındaki şu farklılığa dikkat çeker: "Tecelli rüzgarında insanın fiillerinin etkisi varsa da varid de bu etki yoktur. Çünkü bu tecelli rüzgârı varidin başlangıcıdır." Müellif ardından burada Zünnün el-Mısri (ö.245/859)'nin; "haktan gelen varidin kalbi titrettiğini" ifade eden sözünü aktarır.[106] Allah (c.c.)'dan gelen vârid'e "Vâridât-ı İlahiye, Vârid-i Hak veya Vâridât-ı Râbbaniye", ilimden/şeriattan gelen vârid'e de "vârid-i ilim" denmiştir. İbn Arabî vâridâtın farklı şeyleri birleştirerek getirdiğini, ilim, amel ve hal'in bazen ayrı ayrı, bazen de bu üçünü birleştirerek getirdiğini söyler.[107]

[101] **Yücer,** 42:470. **Kâmil,** s.226. **Serrâc,** s.335-336.
[102] **İbn Manzûr,** 4:4260-4261. **Cürcani** (2014), 112.
[103] **Yılmaz,** s.225. **Cebecioğlu,** s.746.
[104] **Hücvirî,** s.436.
[105] **Ceyhan, Semih** (2012) 'Vârid Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 42/519-520.
[106] **Serrâc**, s.335.
[107] **Ceyhan,** 42/519-520.

Sözü edildiği gibi havâtır ile varidat arasında şöyle bir fark vardır ki; Varidat, havâtırdan (kalbe gelen muhtelif düşüncelerden) daha genel bir mana içerir. Her varidat bir havâtır olmakla birlikte her havâtır bir varidat olmayabilir. Hatırlar (Allah (c.c.), melek, nefis ve şeytandan gelen) bir nev'i çağrı, hitap ve talep şekline hastır. Varidat ise hatır şeklinde ortaya çıktığı gibi, bazen sevinç, bazen hüzün, bazen kabz/manevi tutukluk ve bazen de bast/kalbin açılması varidi şeklinde ortaya çıkabilir. Ayrıca burada gelen vârid, kulu etkisi altına alır, onu sevindirir veya hüzünlendirir, durum böyle olunca psikolojik duruma göre "vârid-i hüzn, vârid-i sürür" gibi isimler alır.[108]

2.7. Ledun İlmi, Bâtın İlmi ve Vehbi İlim (العلم اللدني – البطن - وهبي)

Arapça'da zaman veya mekân zarfı olan "ledün" ifadesi, "… yanında, …katında, …de-da" anlamlarını içerir.[109] Kehf suresinin 65. ayetinde ifade edilen "ona katımızdan, nezdimizden bir ilim öğrettik" (مِنْ لَدُنَّا عِلْماً عَلَّمْنَاهُ) sözleriyle bu ilme işaret olunur. Terim anlam olarak tasavvuf ıstılahında, "İlm-i Ledün veya ledünni ilim"; "hâricî bir faktör olmadan, herhangi bir çaba göstermeyip tahsil tamamlamadan Allah (c.c.) tarafından "ilhâm" yoluyla kulun kalbine ilka' edilen ilim/lütuf/bağış" olarak tarif edilir.[110]

"Ledün ilmi" bir yönüyle Allah (c.c.)'ın kuluna lütuf/ihsan olduğu gibi bir yönüyle de kulunu çabası sonucu verilen bir ilimdir. Bu cehd; salih amel işlemek, zühd ve takvâ yaşantısında mesafe almış olmak gibi uhrevi âlemi gözeten amellerden oluşmaktadır. Üst kısımda ifade edilen "ilmin kesbsiz ve çabasız elde edilmesi" ifadesinde, ilmin kişiye vasıl olurken bunun meşakkatsiz bir şekilde ve sahibinin bir beklentisi olmadan ulaştığı anlatılmaya çalışılmaktadır. Öyle ki salih ameller işleyen kimseler bunu ilim elde etmek için değil sadece Allah (c.c.) rızası için yaparlar. Burada "Ledün ilmi/bilgisi" bireye bir yan ürün ve beklentisiz bir ödül olarak verilmiştir.[111]

---

[108] **Kaşani,** s.576. **Erginli,** s.1172-1175. **Cebecioğlu,** s.746. **Kuşeyri** (2009) s.139-140.

[109] **İbn Manzûr,** 4:3560-3561. **Mustafa / Zeyyat / Abdulkadir ve Diğerleri,** s.853.

[110] **İbnu'l-Arabi** (2006) 2:371. **Cebecioğlu,** s.471. Bu tanıma ek olarak Bursevi, aracısız olarak Allah'ın öğrettiği bu ilmin "kalp kaynaklı bir ilim olduğunu, marifet, irfan ve keşf olduğunu" belirtir. Bkz. **Bursevi, İsmail Hakkı (**1995) Ruhu'l-Beyan, İstanbul, Damla Yay., 5/133. **Kara, Mustafa** (2006) Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, Dergah Yay., s.57.

[111] **Karadaş, Cağfer** (2018) Tasavvufta Peygamberlik, Vahiy ve ilhâm, Yavuz, Yusuf Şevki (Editör) İstanbul, Kuramer Yay., s.600-602. **Öztürk,** Mustafa (2003) 'Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitosu' OMÜİFD, S:14 s.275.

Kehf suresinde geçen bahse konu olan olayda, Hz. Musa, Hızır ile çıktığı yolda vuku' bulan üç hadiseyi de gizli yönlerinden dolayı kavrayamamıştı. İlm-i Ledün olarak isimlendirilen bu ilim Hızır'a verilmiş ve o olayların arka planına böylelikle vâkıf olmuştu.[112] Bir muhaddis aynı zamanda da bir sûfî olan İbnu'l-Cemre el-Ezdi (ö. 699/1300), *Behcetu'n-Nufüs* adlı eserinde "varlığından şüphe olmayan bu ilmin Hz. Hızır'ın ilmi olduğunu ve bunun ona vasıtasız olarak ilhâm edildiğini" söyler. Ezdi, nefsani, şeytani, meleki ve rabbani olan dört hatırdan Hızır'ın rabbani olan "hatre"ye vasıl olduğunu belirtir.[113] İşte sûfîler de yaptıkları ibadet ve riyâzet sonucunda işin iç yüzünü gösteren bu "ledün ilmi"ne ulaştıkları görüşündedirler.[114] Onlar bu bilgiyi herkesin hazmedemeyeceğini düşündüklerinden, insanları yanlış anlaşılmalara sevk etmemek için, kalplerine doğan bu bilgileri kapalı/örtük ifade, işaret ve remizlerle ifade etmişlerdir.[115]

Gazzâlî'ye göre, Ledün ilmi, "kalbin gözüyle algılanan, tesirlerden bağımsız olarak kalbin derinliklerine yerleştirilen bir ilim"dir.[116] İlhâm, bu ilimlerin algılanması için pencerenin açılması, ışığın yakılması ve kalp gözlerinin yakılması üzerlerindeki perdenin kaldırılmasıdır.[117] Kalp gözünün görmesini sağlayan ilhâm, aynen baştaki gözlerin görmesini sağlayan güneş ışığı gibidir. Yalnız bu ışığın kaynağı güneş değil, Allah'ın kendi nurudur. ilhâm ışığıyla algılanan ilme de ledünni ilim denilmesi[118] de bu sebeptendir.[119]

---

[112] İlgili âyet pasajı için bkz. **Kehf,** 18/65-82.

[113] **Ezdi,** 1/121.

[114] Hz. Ali'ye nispet edilen "Eğer Fatiha'nın tefsirinden konuşsaydım, konuştuklarım, yetmiş deve yüküyle taşınsaydı yine bitmezdi" ifadesi buna bir örnek olarak gösterilmiş, bu bilgileri "Allah'ın ilhâm yoluyla öğrettiği şeylerin "ilm-i ledün"den başka bir şey olmadığını, ilhâm eseri olan bu ilme salt tefekkür ve düşünceyle varılamayacağı" ifade edilmiştir. Bkz. **Benna,** s.66.

[115] Bkz. **Cerrahoğlu, İsmail** (2015) Tefsir Tarihi, Ankara, Fecr Yay., s.435. Mutasavvıflar bu konuda Ebû Hureyre'nin "Rasulullah (s)'den iki ilim öğrendim/aldım; birini insanlara yaydım, öbürünü sakladım, onu da yaysaydım başımı keserlerdi" ifadesini buna delil olarak zikrederler. Bkz. **Buhâri, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah** (1987) Camiu's-Sahih, (nşr. Mustafa Dîb el-Buğa) Beyrut, Daru'l-İbn Kesir, 'İlim, 42, No: 120, 1:56.

[116] **Gazzâlî** (1974), 3:55.

[117] Bkz. **Kaf,** 50:22

[118] Bkz. **En'am,** 6:122

[119] Gazzâlî, ledün ilmini kabul etmeyen kişilere karşı onu ispat etmeye başlamadan önce şunları söyler: "Maddi olmayan hakikatleri, maddeci bir bakışa ve anlayışa sahip olan kimselere ispat etmek kolay bir şey değildir. Onun için, bu kişiler, pek çok olan delillere rağmen iman hakikatlerini, ahiret, melek ve kader gibi gerçekleri inkâr edebilirler. İnkâr da gece gibidir. Gözlerini kapatan kimse karanlıktan başka bir şey göremez. Ne var ki ortada koca bir kâinat ve onun da ortasında görkemli bir güneş vardır. İnkâr

Müellif eserinde ilimleri, kaynağı şeriat olan yani şer'i ilim ve kaynağı akıl olan yani akli ilim olmak üzere ikiye ayırır. Ardından şer'i ilimleri eksik şekilde algılayanların onları akli ilimlere ters, akli ilimleri eksik algılayanların ise bunları şer'i ilimlere zıt gördüklerini ifade ederek bunların arasında bir tezat olmadığını vurgular.[120] İlimleri tasnif ettikten sonra ilmin iki yoldan öğrenileceğini, bunlardan birinin tahsil yani okuma, araştırma, hoca vasıtasıyla öğrenme, diğerinin de Allah'ın öğretmesi/bildirmesi olduğunu belirtir. Allah'ın öğretmesinin de iki şekilde olduğunu, birincisinin tefekkürle Allah'tan gelen ilme talip olmak, kendisini onun gelişine ve kabulüne hazırlamak, ikincisinin vahiy veya ilhâm ile mümkün olduğunu söyler.[121]

"İnsan ruhu olgunlaşır, tabiat kirinden ve dünya hırsından arınır, beşeri hisleri temizlenir ve yüzünü yaratıcısına çevirip onun cömertlik ve lütfunu güzel bir edeple isterse," Allah ona ledünni ilimleri vahiy veya ilhâm eder. Hz.Âdem'e isimlerin öğretilmesi[122], meleklere öğretilen[123] ilim veya Hz. Peygamber'e hitaben söylenen "O, sana bilmediklerini öğretti."[124] şeklindeki ilim bu şekildedir. Bu ilmin en üstünü peygamberlere öğretilen, veli kimselere ve takva sahiplerine de ilhâm edilendir. Bu sebeple bu kişiler peygamberlerin ilminden yararlanmak ve onların izinden gitmek zorundadırlar.[125] Gazzâli'ye göre Ledünni ilmin ilhâm vasıtasıyla gelmesi, kıyamete kadar kesilmeyecek bir şeydir. Zira bu ilim, ayrıntılarla ilgilidir. Ayrıntı olan şeyler ise zaman geçtikçe yenilenmeye ve artmaya[126] devam eder. Allah her insanı ledünni ilim almaya elverişli bir şekilde yaratmıştır. Ancak sonradan oluşan arizi sebepler, çoğu insanın ruhunu ilhâm hattından koparmıştır.[127] Gazzâlî, ledünni ilmi ilhâmın nuru olarak açıkladıktan sonra bu nurun ruhlara aksetmesinin üç şarta bağlı olduğunu söyler:

---

eden kişi de güneş gibi açık olan hakikatleri görmez." **Gazzâlî,** Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed (2004) Gazzâlî Risaleleri: Ledünni İlim, İstanbul, Hikmet Neş., s.116-117.

[120] **Gazzâlî** (2004), s.123-124.

[121] **Gazzâlî** (2004), s.138-139.

[122] **Bakara,** 2:31.

[123] **Bakara,** 2:32.

[124] **Alak** 96:4-5. **Nisa,** 4:113.

[125] **Gazzâlî** (2004), s.139-141.

[126] Buna işaret eden bir ayette de şöyle buyurulmuştur: "De ki: Rabbim! İlmimi arttır." **Taha,** 20:114.

[127] Gazzâlî bunun ardından şu iki rivayeti aktarır: "Her doğan çocuk İslam fıtratı üzerine doğar, fakat annesi ve çevresi onu saptırır", "İnsanlar, tevhid inancına yatkın bir ruh yapısıyla yaratılırlar. Fakat daha sonra şeytan onu tevhid yolundan çıkarır." Bkz. **Gazzâlî** (2004), s.143

1. Tahsil yoluyla elde edilen ilimleri elde etmek. Bunları elde etmeden ilhâmın kapısı açılmaz. Bundan dolayı bütünüyle cahil olan kimseler, ilhâm alamazlar.

2. Tahsil yoluyla kazanılan ilimlerle amel etmek. Çünkü ruhları olgunlaştıran ilim değil, ameldir. Bu nedenle amel ilmin de gayesi olmuştur. Bunun içindir ki Rasûlullah "Kim bilmedikleri ile amel ederse, Allah ona bilmediklerini öğretir" buyurmuştur.[128]

3. Tefekkür etmek. Yeni ilimlerin taliplisi olmak ve kendisini bu ilimleri almaya hazırlamaktır. Bu bir yönüyle daha fazla ilim istemek için fiili olarak dua etmektir.[129]

İlm-i ledünle ilgili bu açıklamalardan sonra ona yakın anlamlı bir başka terimde "bâtın"dır. Arapça'da b-t-n kökünden türetilmiş ism-i fail olan Bâtın kelimesi; "iç kısımda olan, gizli/saklanmış/kapalı olan, zahiri olarak duyu organlarıyla anlaşılamayan şey" anlamlarına gelir.[130] Sûfî ıstılahında "batınî ilim" olarak da isimlendirilen bu kavram; "imanın gizli hakikatlerini, nasların gizli manalarını, olayların arkasındaki sırları belli bir silsileyle ilhâm veya keşf yoluyla aracısız olarak Allah'tan alınan ilim veya bilgi" anlamında kullanılmıştır.[131] Cüneyd-i Bağdâdî, Kuşeyri, Bursevi gibi âlimler yukarıda sözü edilen Hz. Musa-Hızır kıssasında ki, "ledün ilmi" ile "bâtın ilmi"nin aynı şey olduğunu söylemişlerdir.[132] Bir kısım sûfî de bu kıssa da şer'i nass ve hükümlerin, zahiri manaların dışında akılla kavranamayan, kalbe gelen ilhâm ile anlaşabilen batınî manalar olduğu yorumlarını yapmıştır.[133]

Mutasavvıflar bu ilmin Hz. Peygamber tarafından Huzeyfe b. Yemân, Ebû Hureyre ve İbn Abbâs gibi bazı sahabilere öğretildiğini ileri sürmüşler ve buna delil olarak Ebû Hureyre'nin "Rasûlullah'dan iki ilim öğrendim; birini insanlara yaydım, öbürünü sakladım, onu da yaysaydım başımı keserlerdi" [134] diyerek aktardığı rivayeti

---

[128] **Beyhaki, Ahmed b. el-Hüseyn** (h.1405) Hilyetu'l-Evliya ve Tabakâtu'l-Asfiya, Beyrut, Daru'l-Kuttabi'l-Arabi, 10:15. **Aclûni, İsmail b. Muhammed** (h.1351) Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs Amme'ş-tehara Mine'l-Ehâdîsi Alâ Elsineti'n-Nas, Kahire, Mektebetu'l-Kudsi, No:2346, 2:265.

[129] **Gazzâlî** (2004), s.143-144.

[130] **İbn Manzûr,** 1/311-312. **Mustafa / Zeyyat / Abdulkadir ve Diğerleri,** s.63

[131] **Gazzâlî** (1974) 1/20-23. **Uludağ, Süleyman** (1992b) 'Bâtın Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 5:188.

[132] Bkz. Bursevî, Rûhu'l-Beyân, 5/275; **Uludağ,** (1992b), 5:188.

[133] **Kuşeyri, Abdulkerim b. Hevazin** (t.y.) Letaifu'l-İşaret, 3. Baskı, Kahire, 2:407. **Karasakal, Şaban** (2015) İşâri Tefsir Ekolü ve Tasavvufi Kavramlar, İstanbul, Rağbet Yay., s.110.

[134] **Buhârî** (1987) ʿİlim, 42, No: 120, 1:56.

delil getirmişlerdir.[135] Ayrıca bu konuda Serrac (ö. 378/988) *Lüma*'sında Cibril hadisi[136] başta olmak üzere "İlmi bâtın konusundan bahseden hadisler" diye dört rivayet aktarmıştır.[137] Bu rivayetlerden başka Huzeyfe kanalıyla bâtının; "Allah'ın kulunun kalbine yerleştirdiği bir sırr olduğu"nu bildiren[138] ve Hz. Peygamber'in, Ebû Bekir (r.a.) için "o kalbinde taşıdığı bir sır sebebiyle sizden daha faziletli olmuştur"[139] şeklindeki ifadesi bâtına delil olarak kullanılmıştır.[140]

Sûfîler, dini ilimleri zahir ve bâtın olmak üzere ikiye ayırmış, tasavvuf ilmini "bâtın ilmi", diğer dini ilimleri de "zahir ilmi" olarak kabul etmişlerdir. Onlar yine bâtını; "tedebbür yani ibret alma, tefekkür yani derinlemesine düşünme ve hakikat ehline Allah'ın açtığı mana" olarak tanımlamışlardır.[141] Başta Ebû Saîd el-Harrâz, Gazzâlî, Hücvîrî, Sühreverdî, Kelâbâzî, Kuşeyrî olmak üzere birçok mutasavvıf, "bâtını bilgi" veya "batınî yorum" için şeriatın/nassların birer mihenk olduğunu ifade etmişlerdir. Onlardan biri olan Horosanlı sûfi Sülemi (ö. 412/1021), "zahir ilmi, şeriat ilmidir. Bâtın ilmi ise hakikat ilmidir ve bunlar ruh ve beden gibi birbirinin tamamlayıcısıdır" demiş ve ortak bir kanaat olarak; "şeriatın takip etmediği hakikatin küfür olduğunu, zahire dayanmayan bâtının, batıl olduğunu" söylemişlerdir.[142]

Gazzâlî, *İhya*'sında "bâtın ilmi" için; "tüm ilimlerin gayesi" dedikten sonra, iki haslet sahibinin bu ilimden nasibi olmayacağını bu hasletlerin de; "bid'at ve kibir" olduğunu ifade eder. Ona göre bu ilim kötü alışkanlıklardan arınıp, temizlendiği anda kişinin kalbine gelen bir ilahi nurdur. Bu vesileyle birçok şeyleri görür, isimlerini duyar, muğlak olan kısımları anlamlandırmaya çalışır. Bu esnada kendisine geniş ufuklar

[135] Rivayetle ilgili değerlendirmeler için bkz. **Şahin, Sami** (2004) 'Viaeyn Rivayeti veya Ebü Hureyre'nin Ölümüne Sebep Olabilecek Gizli Bilgiler' CÜİFD, C:8, S:1, s. 95-106.
[136] **Buhârî** (1987) İman, 36, No:50**. Muslim,** İman, 36, No:7.
[137] Bkz. **Serrâc,** s.104.
[138] **Münâvî,** 4:326.
[139] Tirmizi, **Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ** (t.y.) Nevadiru'l-Usul fi Ehadisi'r-Rusul, (thk. Abdurrahman Emîre) Beyrut, 3:55.
[140] **İbn Haldun** (2019) s.96. **Hasan El-Benna** (2016) Tasavvuf ve Ahlak Eğitimi, (Çev. Güneş, Ayetullah / Karan, Cuma, İstanbul, Nida Yay.), s.62-63.
[141] **Karasakal** (2015 s.92-93.
[142] **Sühreverdi, Şihabuddin (2010) Avarifu'l-Meârif, (Çev. Öztürk, Abdulvehhab, Tasavvufun Hakikatleri, İstanbul, Saadet Yay.),** s.258-260. **Sülemî, Sülemi, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin** (1998) Tabakatu's-Süfiyye, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata) Beyrut, s.185. **Serrâc,** s.23-24. **Uludağ** (1992b), 5:188-189.

açılır. Bundan sonra şeytanın vesvesesi ve meleğin ilhâmı arasındaki farkı ve diğer bazı manevi olaylara vâkıf olur, bazı ayetlerin manasını kavrar.[143]

Çoğu yerde "ilm-i ledün ve bâtın" ile aynı anlamda kullanılan Vehbî bilgi/ilim, kısaca "Allah katından sebepsiz ve karşılıksız olarak insana verilen bir ilim"dir.[144] İbnu'l-Arabî bu bilgiyi keşf bilgisinin bir kolu olarak kabul eder. Ona göre bu ilim nebilere gelir ve onların getirdiği hakikatler bu ilme dâhildir. Nebiler dışında nadiren Hızır gibi velilere verilen bu ilmin şüpheden arınmış bir bilgi olduğunu, bu şekilde meydana gelen malumatın da yukarıda açıklaması yapılan "ilm-i ledün" olduğunu ifade eder.[145] Sülemi (ö.412/1021) ise ilmi iki kısma ayırdıktan sonra bunlardan ikincisinin, "riyâzet, uzlet ve takva neticesinde Allah'ın kuluna vehbi olarak verdiği ilim diğer bir ifadeyle "bâtın ilmi" olarak açıklar.[146]

Vehbi ilim elde etmede ilk ve en önemli şart "kesbi ilim/bilgi"nin elde edilmesidir. Bu bilgiye vasıl olmada Allah'ın tabiata koyduğu yasalar çerçevesinde kulun bir çaba göstermesi zorunludur. Burada kul çalışma ve gayretin sonucunda öğrenilmesi gereken ilimlere tam anlamıyla vâkıf olur, sonra bu ilimlerle ihlas ile amel eder. Sonunda Allah kulunun takvası, kulluk bilincinin açık olması ve itaati sonucunda ona bir üstün anlayış (fehm) verir ve kalbine manevi bir ilim ilhâm eder.[147] İşte bu "vehbi ilim/bilgi" olarak isimlendirilir. Bu tanımları tey'id ve te'kid için birçok âlim - bizim de ileride ele alacağımız- şu rivayeti aktarır: "Bildiği ile amel edene Allah bilmediklerini öğretir"[148]

2.8. Marifet (المعرفة)

Marifet sözlükte; "tanımak, aşina olmak ve bilgi/ilim, irfan" anlamlarına gelir.[149] Sûfî kimseler, erken dönemden itibaren kendi ulaştıkları bilgileri diğer âlimlerin ulaştıkları bilgilerden farklı görmüşler, kendilerine has bir bilginin olduğuna inanmışlardır. İşte bu ayrıcalıklı bilgi türlerinden biri de marifet veya marifeti

[143] **Gazzâlî** (1974), 1:57-58.
[144] **İbn Manzûr,** 4:4366-4367.
[145] **İbnu'l-Arabi** (2006) 2:277-279. **Karadaş,** s.599
[146] **Yıldırım,** s.298.
[147] **Münâvî, Muhammed Abdurrauf** (1938) Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Camiu's-Sağir, 1. Baskı, Mısır, 4:388. **Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed** (1960) el-Munkızu Mine'd-Dalâl, (Çev. Güngör, Hilmi, 2. Baskı, Ankara, Maarif BÂsımevi), s.57-59.
[148] **Aclûni,** (h.1351) No:2346,2542, 2:220,265.
[149] **İbn Manzûr,** 3:2583-2585.

ilahiye'dir. Tasavvuf literatüründe bu, "ilhâm vasıtasıyla Allah, sıfatları, fiilleri ve gayb âlemi hakkında elde edilen bilgi" olarak ifade edilmiştir.[150]

Sûfilere göre marifet, kulun kendisi hakkındaki Allah'ın ezeli ilmini ve takdirini müşahede etmesi, sonunda da Hakk'ın ona ayırdığından başka eline bir şey geçmeyeceğini anlaması ve bu şekilde ilahi tasarruf altında bulunduğunu anlamasıdır.[151] Marifetin hakikati hayretten ve Allah'ı bilme konusunda cahil olduğunu bilmekten ibarettir. Diğer bir ifade ile kul Allah'ı hakkı ile bilemez, idrak edemez ve bu durumda hayrette kalır.[152] Mutasavvıfların Hz. Ebû Bekir'e atfettikleri, "Allah hakkında mârifet sahibi olmanın tek yolu insanın O'nun hakkında mârifet sahibi olmaktan âciz olduğunu idrak etmesidir" sözü de onlara göre bu tarifi destekler mahiyettedir.[153]

Tasavvufda şeriat, tarikat, hakikat ve ma'rifet olmak üzere dört kapı/mertebe vardır. Burada herkesin günlük hayatta kurallara uyarak yaşadığı İslâm'a "şeriat" dinde biraz takva yönüne ağırlık verenlerin yaşadığı ve ulaştığı inceliğe "tarikat" takvada titizlikle varılan sonuca "hakikat" ve nihayetinde bu yaşamanın, mânâ açısından kulda ifade ettiği bilgi planındaki sonuç da "ma'rifet" olarak isimlendirilir ki, bunun ortaya çıkışı amel/tatbikat ile yakından irtibatlıdır.[154] Burada marifetin vuku'u için kalbin ibadet, zikir, taat ve takva ile safi olana kadar temizlenmesi gerekir. Bu anlamda marifetin; "kişinin gayreti ile elde ettiği ve Allah vergisi olan" iki yönü vardır.[155] Marifeti normal bilgiden ayıran şey ise; yaşayarak, tadarak tecrübe ile elde edilen bir bilgi olmasıdır. Kaynağı ise keşf ve ilhâmdır.[156]

Bu bölümde "ilhâm" kavramı ile ilgili benzer yirmiye yakın terim açıklanmaya çalışılmıştır. Bunların dışında kaynaklarda; bu kavramın tanımı içine giren, özelliklerinin bir kısmını barındıran birçok terim bulunduğunu ifade etmek isteriz. Çalışmamızın sınırı ve konusu açısından burada isimlerini vermekle yetinilecektir:

---

[150] **Kuşeyri** (2009) s.337. **Yılmaz,** s.221. **Uludağ, Süleyman** (2003b) 'Mârifet Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, TDV Yay., 28:54. Ayrıca marifet hakkında farklı görüş ve sûfî sözleri için bkz. **Kuşeyri** (2009) s.336-341.

[151] **Kelâbâzî,** s.213.

[152] **Uludağ** (2003b), 28:54-55.

[153] **Serrâc,** s.34.

[154] **Cebecioğlu,** s.486.

[155] **Serrâc,** s.33.

[156] **Yılmaz,** s.221. **Görmez,** s.172.

“Hissi Tabiî, Sevk-i Tabiî, Müşahede, Rüyayı Sadıka/Saliha, Levami’, Tevali, Şahid, Bevadih, Hucüm, İşaret, Hatif, Teharri, Tevahhi, Sunuhat-ı Akliye, Sun’ullah, Vahy-i Sırr, Teellüh, Tulûat, Muhadara, Hikmet, İ’tibâr, Sekînet, Evdiye, Ayan, Vecd, Hâl, İ’lam, Îzâ, İlm-i Esrar, İlm-i Hafi, İlm-i Rabbanı, İlm-i İlahi, İlm-i Ğaybi, Aynu'l-Kalb, Kalb Gözü, İşrak, Nur-i kuds, Furkan.”[157]

[157] Bkz. **Serrâc** (1996) s.329. **Hücviri,** s.536-537. **Mâturîdî** (2019b) 10:431. **Ak, Ahmet** (2014) ‘Mâturîdî Âlimlere Göre ilhâmın Bilgi Kaynağı Olması Sorunu’ İÜİFD, C:5, S:2, s.139. **Birsin, Mehmet** (2014) ‘Fıkıh Usulünde ilhâm ve Bunun Bilgi Değeri’ Hz. Peygamber’in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı (2015) Gaziantep, s.259. **Uludağ** (2003a), s.284. **Birsin** (2015) s.71-72. **Uludağ** (2017), s.43.

3. Kur'an'da İlhâm

Bu bölümde başta "vahiy ile ilhâmın bu ilişkisi" olmak üzere aralarındaki farklılıklara ve benzerliklere yer verilecektir. Ardından ilhâm kavramının doğrudan yer aldığı ayete ve müfessirlerin bu âyet hakkında yaptıkları yorumlar aktarılacaktır. Son olarak da Kur'an'da lafız olarak ve mana olarak "ilhâm" ifadesini içeren veya onu çağrıştırdığı söylenilen bilgi aktarımlarına yer verip, ayetlerle ilgili müfessirlerin açıklamaları aktarılacaktır.

3.1. Vahiy-İlhâm İlişkisi

Vahiy lügatte "fısıldama, acele etme, seslenme, remz, süratle işaret etme, gizli konuşma, hızla işaret etme" gibi anlamların yanında "ilhâm etme" anlamını da içermektedir.[158] Istılahta ise en genel manasıyla; "Allah'ın iradesinin söz şeklinde ifadesi" veya "bir mananın gizli ve süratli/çabucak bir biçimde iletilmesidir."[159] Özel bir tanım olarak da; "Allah'ın farklı konulardaki bilgileri söz veya mana olarak, doğrudan doğruya veyahut melek vasıtasıyla peygamberlere gizli bir şekilde bildirmesi"dir.[160] "Vahyin ilhâm ile ilişkisi"ni daha iyi anlayabilmek genelden özele doğru yapılan şu tasnifi aktarmakta yarar vardır:

Vahiy kavramının Kur'an'daki kullanımlarında en genel anlamda "gayri ilahi vahiy" ve "ilahi vahiy" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Gayri ilahi olan vahiy de insanların vahyetmesi; Hz. Zekeriya'nın halka vahyetmesi yani işaret etmesi[161] ve İnsanlar dışındaki varlıkların vahyetmesi; Şeytanın vahyetmesi yani vesvesesi[162] ve Cinlerin vahyetmesi yani fısıldaması[163] olarak iki kategoride değerlendirilmektedir.

---

[158] **Ragıp,** s.667-668; **İbn Manzûr,** 4:4340-4341. **Mustafa / Zeyyat / Abdulkadir ve Diğerleri,** s.1061. **Cebecioğlu,** s.743. **Elmalılı,** 6:125-126.

[159] **Mennâu'l-Kattan** (1987) 'Mebahis Fi Ulumi'ı-Kur'an, el-Vahy' Beyrut (Çev. Görener, İbrahim / Pazarbaşı, Erdoğan (1998) 'Vahiy' KEÜİFD, S:10, s.267.

[160] **Topaloğlu, Bekir / Yavuz, Yusuf Şevki / Çelebi İlyas** (1999) İslam'da İnanç Esasları, 2. Baskı, İstanbul, İfav Yay., s.162.

[161] **Meryem,** 19/11. Bkz. **Alper, Hülya** (2010) 'İmam Mâturîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği' Milel ve'n-nihal, C:7, S:2, s.16.

[162] **En'am,** 6:121.

[163] **En'am,** 6:112.

İlahi vahiy ise Kur'an'da ifade edildiği şekilde cansız varlıklara yani yeryüzüne[164] ve gökyüzüne vahyedilmesi[165] ve canlı varlıklara vahyedilmesi gibi iki kısımdır. Canlı varlıklara vahiy, meleklere[166] ve insanlara yani Hz. İsa (a.s.)'nın havarilerine vahyedilmesi[167] ve Musa (a.s.)'nın annesine vahyedilmesi[168] gibi, hayvanlara[169] ve genel bilinen manada kullanıldığı şekliyle peygamberlere yapılan vahiydir. Vahyin gerçek anlamını ifade eden bu son kullanım Kur'an'da Hz. İbrahim'e,[170] Hz. Musa'ya,[171] Hz. Lût'a,[172] Hz. İsa'ya[173] ve Hz. Muhammed'e ulaştığı bildirilmektedir.[174]

Bu vahiy türleri de şu şekillerde gerçekleşmektedir: Allah'ın, aracısız söz ve manaları peygamberin kalbine atması şeklinde, doğrudan Allah ile konuşması,[175] sadık rüyalar,[176] Meleğin/Cebrail'in uykudayken vahiy getirmesi, Meleğin görünmeden kalbe ilka etmesi,[177] Meleğin insan suretinde gelmesi,[178] Meleğin kendi suretinde gelmesi[179] ve zil veya çan sesi şeklinde gelmesi.[180]

Sözü edilen tasniflerden anlaşılıyor ki vahiy, Kur'an'da sadece en yaygın bilinen anlamıyla "Allah'ın Peygamberlerine katından indirdiği ilahi söz"[181] kullanılmamış,

---

[164] **Zilzal,** 99:4-5.
[165] **Fussilet,** 41:12.
[166] **Enfâl,** 8:12. **Bakara,** 2:30,34.
[167] **Maide,** 5:111.
[168] **Kasas,** 28:7.
[169] **Nahl,** 16:68.
[170] **Meryem**, 19:43.
[171] **Mery'em,** 19:52.
[172] **Hicr**, 15:66.
[173] **Nisa,** 4:163.
[174] **Nisa,** 4:163. Bu bölümdeki tasniflerin ayrıntıları için bkz. **Soyalan, Mehmet Yaşar** (2005) Vahiy Savunması Kur'an Dışı Vahyin Savunması, İstanbul, Anka Yay., s.61-62,215-221. **Baloğlu, Adnan Bülent** (1994) 'Kur'an Vahyinin Niteliği ve Hz. Peygamber' Ersin, M. Akif / Cündioğlu, Dücane / Bulut, Zübeyir / Özkan, Fevzi / Köksoy, Süleyman (Editörler) 1. Kur'an Sempozyumu, Ankara, s.37-38. **Turgay, Nurettin** (2001) 'Kur'an'da Vahiy Kavramı' Diyanet İlmi Dergi, C:37, S:4, s.37 vd. **Sülün, Murat** (1997) 'Vahiy, Nübüvvet ve Kur'an'ın Vahyediliş Aşamaları' MÜİFD, S:11-12, s.105-109.
[175] **A'raf,** 7:143-145. **Necm,** 53/13-18.
[176] **Saffat,** 37: 101-103. **Buhârî,** Bed'ul-Vahy, 1. No:1, 1:3.
[177] **Buhârî,** Bed'ul-Vahy, 1. No:1, 1:3.
[178] **Buhârî,** Bed'ul-Vahy, 1, No:1, 1:3. **Muslim,** İman, 1, No:5, 1:37.
[179] **Buhârî,** Bed'ul-Vahy, 1. No:1, 1:3.
[180] **Yavuz, Yusuf Şevki,** Kuran ve Sünnet'te Vahiy (2018) Yavuz, Yusuf Şevki (Editör) Vahiy ve Peygamberlik, 1. Baskı, İstanbul, Kurâmer Yay., s.231-233. **Topaloğlu, Yavuz ve Çelebi,** s.163.
[181] Bkz. **Tehanevi, Muhammed A'la b. Ali b. Muhammed,** Keşşâfu Istalâha'l-Funûn ve'l-Ulûm, Mektebetu'ş-Şamile, 2:1341.

"ima ve işaret" manaları da yüklenmiştir.[182] Bunun yanında bir kısım ayetlerde bu kavram "Allah'ın yarattığı şeylere hareket tarzlarını bildirmesi"[183] şeklinde kullanılmış, akıl sahibi olmayan hayvanlara[184] ve cansız varlıklara da vahyedildiği ifade edilmiştir.[185] Bu sayılanların dışında bazı vahiy ifadelerine de Peygamber olmayan "bir kısım kimseleri de iyiye/hayra doğru meyil"[186] şeklinde anlamlar verilmiştir. [187]

Vahyin, yaygın olan bu kullanımını da kendi içinde tasnif edecek olursak Allah, "insanlarla üç şekilde konuşacağını, bunların da; vahiy yoluyla, perde arkasından veya bir elçi göndererek" olacağını ayette bildirmiştir.[188] Bir kısım müfessirler, vahiy yoluyla (vahyen) gerçekleşen bu olayın "ilhâm" şeklinde[189] gerçekleştiği yorumu yapılmıştır.[190]

İslam dinine göre vahiy ile ilhâm ilişkisi ana hatlarıyla bu şekilde olmakla birlikte, Hristiyanlık ve Yahudilikte ise durum özetle şöyledir: ilhâm Kutsal Kitap'ın oluşumuna katkıda bulunan onun alınması, nakledilip muhtevasının zenginleştirilmesi gibi durumlarda herkes için vaki' bir durumdur. Ayrıca ilhâm, İsrail toplumuna ve Kiliseye ilahi bir mevhibedir. Dolayısıyla Kutsal Kitap'taki her şey vahiy değil, vahyin ve sonuçlarının bazı insanlar tarafından kaydedilmesi olup aynı zamanda o toplumda oluşan kişisel, sosyal ve ulusal tecrübelerin kaydıdır.[191]

---

[182] **Meryem,** 19/11.
[183] **Cerrahoğlu,** s.37.
[184] **Nahl,** 16:68.
[185] **Fussilet,** 41:12. **Zilzal,** 99:4-5.
[186] **Kasas,** 28:7.
[187] Bkz. **Mennau'l-Kattan,** s.267-268. **Ragıp,** s.576. **Şerif, Mian Muhammed** (2014) İslam Düşüncesi Tarihi, 2. Baskı, İnsan Yay., İstanbul, 1:207-208. **Sönmez, Vecihi** (2005) Nübüvvet Tartışmaları, İstanbul, Gündönümü Yay., s.34.
[188] **Şûrâ,** 42:51.
[189] İlhâmın tasnifleri için bkz. **Tokat, Latif,** Din Felsefesi (2019) 2. Baskı, Ankara, Bilay Yay., s.191-194.
[190] **Taberi, Muhammed b. Cerir** (2000) Tefsiru't-Taberi, (thk. Ahmed Muhammed Şakir) Muessesetu'r-Risale, 21:558. **Zemahşeri, Ebû'l-KÂsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed** (h.1407) Keşşaf, 3. Baskı, Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-Arabi, 4:233. **Mâturîdî** (2019b) 13:232-233. **Erdemci, Cemalettin** (2011) 'Kelâm İlminde Vahiy' Milel ve Nihal, C:8, S:1, s.134.
[191] Hristiyanlık dininin ilhâm anlayışı için bkz. **Tarakçı, Muhammet** (2018) Hristiyanlık'ta Vahiy ve Peygamberlik, Yavuz, Yusuf Şevki (Editör) Vahiy ve Peygamberlik, 1. Baskı, İstanbul, Kuramer Yay., s.153-165.

3.2. Vahiy-İlhâm Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar

Tezin giriş bölümünde ilhâm kavramının tanımına, önceki başlıkta da vahyin, tanım ve tasnifine yer verildikten sonra burada da vahiy ve ilhâm kavramlarının benzer ve farklı yönleri maddeler halinde sıralamaya çalışılacaktır. Vahiy ve ilhâm:

a) Karşılıklı bir iletişim olması,[192]

b) İçten doğması[193] ve süratli bir şekilde atılması,[194]

c) Kaynağının/öznesinin doğrudan Allah olması,[195]

d) Melek vasıtasıyla gelmesi,[196]

e) Açık bir şekilde, yazılı veya şifahi değil de gizli, esrarengiz ve mahrem bir şekilde meydana gelmesi,[197]

f) Duyu ve akıl alanının dışında, onlardan başka birer kaynak olmaları, duyu ve akıl yoluyla ispatlanamamaları, bilgiyi elde eden kişilerin, doğruluğuna kanaat getirmesi ve gönüllerinin ona yatması/mutmain olması,[198]

g) Canlı varlıklarda mahallinin kalp olması[199] bakımından benzerlik göstermektedirler.

Bu benzerliklerin yanında, vahiy ve ilhâm arasındaki farklılıkları da şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Vahiy kaynağının Allah olması bakımından şüphesiz ve kat'i bir bilgidir. Nereden geldiği ve sebebi bilinir. İlhâm da ise böyle bir kesinlik yoktur, zannîdir. Şeytandan gelen vesveseler de ilhâm olarak algılanabilir.[200]

---

[192] **Izutsu, Toshıhıko** (2017) Kur'an'da Tanrı ve İnsan, 6. Baskı, İstanbul, Pınar Yay., s.238.
[193] Bu özellik her ne kadar benzerlik gösterseler de bu ilhâma vahiyden daha ziyade yaraşır bir özelliktir. **Akder,** s.6.
[194] **Yavuz** (2018), s.200. **Erdemci,** s.134.
[195] Sûfîlerin büyük bir bölümü ilhâmı doğrudan doğruya Allah'tan aldıklarını söylerler. Bir örnek için bkz. **Karadaş,** s.606-607.
[196] **Haksever, Ahmet Cahid, Elik, Abdurrahman** (2018) 'İhyâu Ulûmi'd-Dîn'de İlim' Keşf ve ilhâm', Kudat, Aydın / Bulut Mehmet / Haksever, A. Cahid / Candan Abdurrahman (Editörler), Geçmişten Geleceğe İslam Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, İstanbul, s.26.
[197] **Mennau'l-Kattan,** s.267. **Izutsu,** s.240.
[198] **Atay**, s.168.
[199] **Karadaş,** s.603.
[200] **Eraslan** (2019a), s.695; **Erdemci,** s.122.

b) Vahiy peygamberlere özel bir durum iken, ilhâm peygamber ve peygamber olmayanlar dışında, melekler ve hayvanların da mazhar olduğu bir keyfiyettir.[201]

c) Vahiy bilgisi külli ve tümeldir. Geneli kapsayan kanunlar niteliğindedir. Bunun yanında ilhâm külli/tümel değil tikel mahiyettedir. Sadece belli bir kişi veya olayla ilgilidir. Dolayısıyla ilhâm bilgisinden genel bir kural çıkarılamaz.[202]

d) Vahiy bilgisi çoğu yerde kural, emir-nehy, yasak ifadeleri barındırdığı gibi, ilhâmla elde edilen bilgiler şer'i bir hüküm niteliğinde olmayıp, emredici ve yasaklayıcı özellikte de değillerdir. Sadece tavsiye, nasihat gibi nitelikler taşımaktadır.[203]

e) Vahiy kesb, tefekkür, riyâzet ve uzlet gibi şeyler sonucu elde edilen bir bilgi olmadığı halde, ilhâm da çoğu zaman kişinin bir gayret sarf etmesi gerekmektedir.[204]

f) Vahyi inzal eden melek gerek insan gerekse kendi suretinde göründüğü gibi ilhâmda meleğin görünmeden bilgiyi kalbe ilkâsı söz konusudur.[205]

g) Vahiy gölgesizdir, safi, açık seçiktir. İlhâm ise, gölgelidir. Bilginin hasıl olması esnasında renkler karışır.[206]

h) Vahiy tecrübesi ortaya çıkmadan önce sübjektif bir durum arz eder, fakat meydana geldikten sonra objektif bir olgu halini alır. İlhâm ise öncesinde ve sonrasında da sübjektiftir.[207]

ı) Vahiyle hasıl olan bilgi, sınırı belli bir mana ve lafızla nazil olduğu gibi, ifadesinde de bir değişiklik söz konusu değildir. İlhâm için böyle bir şart söz konusu değildir.[208]

i) Vahiy de alınan mesajı insanlara tebliğ etme şartı söz konusu iken, kendisine ilhâm gelen kişi bunu yaymakta veya öğretmekte böyle bir zorunluluk içinde değildir.[209]

---

[201] **Polat, Selahaddin** (1989) 'Gayb Meselesi Ve İmam Mâturîdî' EÜSBD, S:3, s.277. Vahiy; **Akbulut, Ahmet** (1992) Nübüvvet Meselesi Üzerine, Birleşik Yay., s.35-42. **Atay,** s.168-169.
[202] **Uludağ** (2003a) s.282-283.
[203] **Uludağ (2003b),** s.282-283.
[204] **Yavuz,** s.200. **Atay,** s.168.
[205] **Eraslan** (2019a), s.695. **Gazzâlî** (1974), 3:41-42.
[206] **Akbulut,** s.35-42.
[207] **Demirci, Muhsin** (2010) 'Kur'an Vahyinin Nüzûl Keyfiyeti ve Korunması' Diyanet İlmi Dergi, Ankara, C:46, S:1, s.8.
[208] **Akın, Ali** (2011) İslam'a Nasıl Kıydılar, 1.Baskı, İstanbul, Süleymaniye Vakfı Yay., s.43.
[209] **Atay,** s.169.

j) Vahiy de sadece alıcı değil, mesajın muhatabı olan herkes nazil olan hükümlerden sorumludur. İlhâm da böyle bir durum söz konusu olmayıp, sadece ilhâm olunan kişi için dinin emir ve yasakları çerçevesinde bir sorumluluk içerir başkasını bağlamaz.[210]

k) Vahiy bilgisi bir bilgi bütünü ve sistemi ortaya koyarken, ilhâm bilgisinde bir bilgi bütünü ve sistemik bir düzen yoktur.[211]

3.3. İlhâm Kavramının Lafız Olarak Yer Aldığı Ayet

İlhâm kavramı, Kur'an'da lafzen, yani l-h-m fiilinden türediği şekilde 91. sure olan Şems suresinin 8. ayetinde فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰيهَا "Ona fücuru da takvayı da ilhâm edene andolsun ki" şeklinde geçmektedir. Ayetin siyak ve sibakına bakıldığında Allah; güneşe, ay'a, gündüze, geceye, yere, göğe ve nefse kasem ettikten sonra, ona fücur ve takvayı "ilhâm" edene de kasem ettiği anlaşılmakta, ardından nefsini tezkiye edenin kurtuluşa ereceğine, onu kirleten kimsenin de ziyana uğrayacağına işaret edilmektedir.[212]

Hz. Peygamber'den mezkûr ayetle ilgili nakledilen bir rivayette, Rasûlullah'ın "ona fücuru da takvayı da ilhâm edene andolsun ki.." ayetini okuduktan sonra durup şöyle dua ettiğini aktarılmaktadır: "Allahım! Nefsime takvasını ver, onu arındır. Sen (onu) arındıranların en hayırlısısın ve onun velisi ve Mevla'sısın."[213]

Bir başka rivayet de Muslim'in *Sahih*'inde, Ebû Esved ed-Düeli'den mervidir. "İnsanlar hakkında ezeli bir kader olarak her şeyin hükme bağlanıp bağlanmadığını" soran iki adama Rasûlullah (s) şöyle cevap verir: "Bu (insanların) haklarında geçip gitmiş ve hükme bağlanmış bir şeydir. Kur'an'da "her bir nefse ve onu düzenleyene sonra da ona hem kötülüğü hem de takvayı ilhâm edene ki..." ayeti bunu doğrulamaktadır."[214] Bu rivayetlerde Hz. Peygamber, "ilhâm etmek" ifadesini "ilka'

---

[210] **Şa'rânî, Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali (1909)** el-Yevakıt ve'l-Cevahir, Mısır, 2:83-85. **Uludağ** (2003a), s.284.
[211] **Atay,** s.169.
[212] Bkz. **Şems,** 91:1-10.
[213] **Muslim,** Dua, 18, No:73, 4:2088. **Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali** (1986) Sünen, (thk. Abdulfettah Ebû Gudde) Halep, Mektebi'l-Matbuati'l-İslamiyye, İstiaze, 12, No:5458, 8:260.
[214] **Muslim,** Kadir, 1, No:10, 4:2041**, Mecdüddin el-Mübarek b. Muhammed el-Cezeri** (1972) Camiu'l-Usul Fi Ehadisi'r-Rasul (thk. Abdulkadir Arnavuti) 1. Baskı, y.y. No:7578, 10:108.

etmek, bildirmek, vermek" anlamında kullandığı, Rabbinin insanlara bunu verdiğini söylemiş kendisi de nefsi için takva talebinde bulunduğu görülmektedir.

Söz konusu ayetle ilgili olarak erken dönemden itibaren müfessirlerin görüşlerini de şu şekilde dile getirmek mümkündür. Şöyle ki; İbn Abbâs (r.a.)'ın (ö. 68/687-8) "elhemehe" ifadesine; "Allah hayrı ve şerri, itaat ve isyanı ona açıkladı, yapacağı ve sakınacağı şeyleri ona öğretti" yorumunu yaparak "ilhâm" kavramına "öğretmek ve açıklamak" anlamlarını yüklediğini söyleyebiliriz.[215] Tabiîn neslinden Mücahid (ö. 103/721), Dahhak (ö. 105/723) ve Katade (ö. 117/735)'in de görüşü bu yönde olmakla birlikte, Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713?), "nefsi, fücuru ve takvası ile başbaşa bırakan (a andolsun ki)" şeklinde farklı bir mana vermiştir.[216] Mukatil (ö. 150/767) aynı ayeti; "hidayeti ve dalaleti öğretene" diye açıklarken,[217] Medine tefsir ekolünün öncülerinden olan İbn Zeyd; "nefsin kötülüğünü ve takvasını verene" diye tefsir etmiştir.[218]

Etimolojik alanda tefsir te'lif eden âlimlerden Ferrâ (ö. 207/822); "hayır ve şer yolunu tanıtana"[219], İbn Kuteybe (ö. 276/889); "fıtratında tanıtana"[220], Zemahşerî (ö. 538/1144) "anlattı ve aklettirdi"[221] anlamları vererek ilhâmı, "tanıtma ve bildirme" şeklinde açıklamışlardır. Bunlara ilaveten Ragıb el-İsfehâni (ö. 502/1108-9) ise buradaki "ilhâm"ı ıstılahı anlamına yakın olarak "ilka'/telkin" olarak kullanır ve "bunun meleğin dokunuşu veya kalbe fısıldamayı andıran şey" gibi bir durum olduğunu belirtir. Ardından bunu da Hz. Peygamber'in; "elbette meleğin bir telkini vardır, şeytanında bir telkini vardır"[222] hadisiyle delillendirir.[223]

Taberî (ö. 310/923) bu ayete "sonra da ona kendisi için iyi ve kötü olanı öğretene" anlamı vererek seleften benzer anlamları içeren rivayetler aktarır.[224] İmam Mâturîdî (ö.

---

[215] **İbn Kesir, Ebû'l-Fida İsmail** (2018) Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, 1. Baskı, Çağrı Yay., 15:8470-8473.
Sabuni, Nureddin Ahmed b. Mahmud (2009) Safvetu't-Tefasir, 6. Baskı, Mısır, 3:538. **Kurtubi,** 20:68.
[216] **Râzî** (2000) 31:171-172. **İbn Kesir,** 15:8470-8473.
[217] **Mukatil, Ebû'l-Hasan Süleyman b. Beşir el-Ezdi** (2003) Tefsiru'l-Mukatil, 1. Baskı (thk. Ahmed Ferid), Beyrut, 3:448.
[218] **İbn Kesir,** 15:8470-8473.
[219] **Ferra, Yahya b. Ziyâd** (t.y.) Meani'l-Kur'an, 1. Baskı, Mısır, Daru'l-Mısrıyye, 3:266-267.
[220] **İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim** (1978) Garibu'l-Kur'an (thk. Ahmet Sakar) Mısır, Daru'l-Kutubu'l-Âlemiyye, s.529.
[221] **Zemahşeri,** 4:758.
[222] **Tirmizi,** Tefsiru'l-Kur'an, 3, No:2988, 5:219.
[223] **Râgıp,** s.893-894.
[224] **Taberi,** 24:454.

333/944) ise "elheme" fiilinin "beyyene" yani açıkladı anlamına geldiğini söyler. Ona göre kul doğru yoldan ayrılmaz ve Rabbine karşı vazifelerini yerine getirirse, Allah ona takvayı ilhâm eder. Ona göre şu âyet buna delildir: "Bizim uğrumuzda/yolumuzda elinden gelen çabayı sarf edenlere gelince, onları bize ulaştıran yollara mutlaka ileteceğiz."[225]

Gazzâlî (ö. 555/1111)'ye göre Allah'ın âlem-i fazl ve âlem-i adli kendi nefislerine ahid tutup, insanlara tevhid ve takvayı bunun yanında fücur ve masiyeti de ilhâm ettiğini söyler ve söz konusu âyeti delil olarak gösterir.[226] Müfessir Fahreddin Râzî (ö. 606/1210)'de Şems suresi 8. âyet ile ilgili iki yoruma yer verir: Birincisi, nefse takva ve fücurun öğretilmesi, anlatılması, üzerinde düşünülmesi, bunlardan dilediklerini seçme imkânı verilmesi. Bu anlamda bu mana Fecr suresinde geçen "biz ona iki de yol gösterdik" ayeti ile Mutezile mezhebinin görüşü ile muvafık olur. Nitekim bu konuda Mutezilî âlimlerinden Kadı Abdulcebbar (ö. 415/1025), ilgili ayette, "ilhâm etme" ifadesine "açıklamak, bildirmek"[227] anlamını vermiştir. İkinci yorum ise, burada ilhâmdan kast edilen şeyin "öğretme ve açıklama" olmadığı, "Allah'ın mü'minlerin kalbine takvasını, kafirin kalbine de fücuru düşürmesi (yaratması) şeklindedir" ve kendisinin de tercih ettiği görüş budur.[228]

İbnu'l-Arabî (ö. 638/1240)'de "iyilik ve kötülükleri anlamasını, bunların şuurunda olmasını sağlayana andolsun" diye mana vererek, bunun meleğin ilka'sı olduğunu söyleyip onun anlamları kavratması, takva bilincinin güzelliğini ve günahın çirkinliğini göstermeyi sağladığını dile getirir.[229] İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)'de bu ayette Allah'ın, nefsi yaratan ve ona çeşitli niteliklerle şekil verenin kendisi olduğunu haber verdiğini belirtir.[230]

---

[225] **Ankebut,** 29:69. **Mâturîdî** (2019a) 17:244-245.

[226] **Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed** (1995) Tevhid ve Ledün Risaleleri, (çev. Özburun, Serkan ve Yusuf Özkan, İstanbul, Furkan BÂsım ve yayın), s.35.

[227] **Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasan** (t.y.) Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin, Beyrut, s.464.

[228] **Râzî** (2000) 31:171-172.

[229] **İbnu'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali,** Tefsir-i Kebir (2007) (çev. Vahdettin İnce, 1. Baskı, İstanbul, Kitsan yay.), 2:1456. **İbnu'l-Arabî** (2006) 2:368-371.

[230] **İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir** (2011) Bedaitu't-Tefsir, 1. Baskı, İstanbul, Karınca Polen Yay., 4:531.

Tüm bu açıklama ve yorumlamaların yanında muhtelif kaynaklarda "elhemeha" ifadesine ilk akla gelen anlamı olan "ilhâm etti" anlamının verilmesinin yanı sıra,[231] yükümlü/sorumlu tuttu",[232] öğretti,[233] gösterdi, açıkladı ve yolda yürüttü,[234] donattı ve aşıladı[235] ve duyurdu ve telkin etti[236] gibi farklı anlamlarda verildiği görülmektedir.

Çağdaş tefsirlere baktığımızda ise; Elmalılı (ö. 1942), burada fücuru ilhâm etmek ifadesinin "kötüyü telkin etme" anlamında kullanılmadığını söyler. O bu ilka'nın o işin kötü ve şer olduğunu bildirmesi ve ondan koruması anlamında bir telkinat olduğunu ifade eder.[237] Yine Seyyid Kutup (ö. 1966) ilgili ayetin tefsirinde insanın iki yönde yani hayra ve şerre veya güçte olduğunu ve bu gücün onun varlığında saklı olduğunu ve bunun bir istidat olarak onun öz yapısında mevcut olduğunu (doğuştan yaratıldığını) belirtir. Ardından da ilgili ayeti vererek; "Kur'an'ın bunu bazı yerlerde ilhâm olarak vasıflandırdığını" söyler.[238] Güncel diğer bir yorum da şudur ki, burada ilhâm etmekten kasıt bedene kendisinden beklenen fonksiyonları yerine getirebilmesi için gerekli olan şeylerin verilmesidir.[239]

Muhammed Esed ise ilhâm kavramını, "bir manayı gönle düşürmek, telkin etmek veya aşılamak" şeklinde yorumlayarak ilhâm etmenin, "insanı iyiye ve kötüye yönelme özelliği ile donatıp bunlar arasında kendi seçimi ile baş başa bırakmak" anlamına geldiği yorumunu yapar. Burada asıl maksat insana iyi olanı tanıtmaktır. İlhâm vesilesiyle insan da burada, iyi ve kârlı olana doğru bir seçim yapan müfessirler de vardır. Bu şekilde ilhâm, iyi ve kötüyü idrak eden her nefiste işlevini gerçekleştirmiş olur.[240]

Sonuç olarak tüm bu yorumlardan sonra Kur'an'da tek bir yerde geçen ilhâm (ألهمها) ifadesine müfessirlerin "insana bir şeyin telkin edilmesi, verilmesi, öğretilmesi,

---

[231] **Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman** (t.y.) Tefsiru'l-Celaleyn, Kahire, s.595. **Ragıp,** s.893-894.
[232] Ebû Bekir el-Esam'dan naklen bkz. **Mâturîdî** (2019a), 17:244-245.
[233] **Sabûnî** (2009) 2:1456.
[234] Kendisi için takdir olunan yolda yürütene. Bkz. **İbn Kesir,** 15:8470-8473.
[235] **Esed, Muhammed,** Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Şems Suresi Tefsiri, Daru'l-Kitap.
[236] **Elmalılı,** 8:574-576.
[237] **Elmalılı,** 8/574-576.
[238] **Kutup, Seyyid** (1991) Fi Zilali'l-Kur'an, İstanbul, Dünya Yay., 10:491-492.
[239] **Vehbi Zuhayli,** Tefsiru'l-Münir, (Çev. Efe, Ahmet / Arslan Hamdi / Kutlay, İbrahim, 4. Baskı, Risale Yayınları, 15:519-521.
[240] **Esed, Muhammed,** Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Şems Suresi Tefsiri, Daru'l-Kitap.

bildirilmesi, tanıtılması, donatılması, duyurulması, açıklanması, gösterilmesi ve ayırt edilmesi" gibi benzer anlamlar verdiklerini görüyoruz. Mezkûr müfessirlerin yorumlarını genel olarak dört yorumda cem' edecek olursak; ilk yorum Allah'ın insana fücur ve takvaya muvafık olabilecek gücü ilhâm etmesi yani kulun fıtratına hem hayır hem de şer yapma potansiyelini koymasıdır. İkinci yorum ise kulun çabası doğrultusunda ona takvayı veya fücurun ilhâm edilmesi yani hayra meylettiğinde takvayı, şerre meylettiğinde fücuru ilhâm etmesidir. Üçüncü yorum ise insanın nefsinde olan takva ve fücuru, hayır ve şerri birbirinden ayırt edebilecek bir güç/yeti ilhâm etmesidir. Son yorum ise Allah'ın kullara fücur ve takvanın mahiyetini bildirmesi (ilhâm etmesi) ve aklettirmesidir. Burada genel olarak yer verdiğimiz bu dört yorumda da ortak olarak verilen mana "Allah'ın insana bir şeyi ilka'/telkin etmesi"dir.

Tüm bunlara ek olarak ele alınması gereken diğer bir konuda ilhâmın bir bilgi değeri/kaynağı olması, Şems suresi 8. ayetin delil olup olmayacağı meselesidir. Bu konuda görüş ortaya koyanların ilki Rafizi ve bir kısım sûfî gruplardır ki ilhâmın varlığına ve bir bilgi kaynağı olmasına bu ayeti delil olarak gösterirler. Onlara göre ilgili ayette Allah insana birtakım şeyler ilhâm edileceği bildirmiş, akıl, haber-i resul ve duyu organlarının yanında yeni bir kaynağı ile bir kısım kullarına bazı bilgi ve ilimler ihsan etmiştir. Bu görüşün dışında kalan cumhur grup ise yine bu ayeti ilhâmın varlığına bir delil olarak görmüş ama bu ayetten yola çıkarak onun bir bilgi kaynağı olarak kabul edilemeyeceğini savunmuşlardır.

3.4. İlhâm Kavramının Mana Olarak Yer Aldığı Ayetler

"İlhâm" kavramı burada izah edildiği şekilde lafzi olarak tek bir ayette geçmekte, bunun dışında bir kısım ayetlerde dolaylı olarak farklı kavramlarla ifade edildiği şeklinde yorumlar yapılmaktadır. Yukarıda işaret edildiği gibi vahyin Kur'an'da Peygamberlere nâzil olduğu söylenmekle birlikte, nebi olmayan insanlara, meleklere, hayvanlara ve hatta cansız varlıklara da geldiği ifade edilmekte, fakat bunlar "nübüvvet vahyi" olarak değil de "ilhâm vahyi" olarak değerlendirilmektedir.[241]

Kur'an'da bir kısım ayetler incelendiğinde peygamberlere gelen vahiylerin sadece dini talimat içermedikleri görülür. Diğer bir ifadeyle onlara vahyedildiği söylenen şeylerin tamamı bizim bildiğimiz "Kutsal Kitaplar veya suhuflar"da olan

[241] **Topaloğlu, Yavuz ve Çelebi,** s.163.

mesajlar/hitaplar'dan da ibaret değildir.[242] Bazı peygamberlere Kur'an'da verildiği söylenen bilgiler, ilimler, yetenek ve beceriler her ne kadar "vahyettik" kavramıyla ifade edilse de ilhâmın vahyin bir cüz'ü olması itibariyle âlimlerin çoğu tarafından bunlar "ilhâm ettik" şeklinde tefsir edilmiştir.[243]

Bunun yanında Peygamberlere nübüvvetten önce bazı ilahi tasarruflar altında yönlendirmelerin yapılması, onların imana yönlendirmesi (hidayet) yine "ilahi ilhâmat" olarak yorumlanmıştır. Nübüvvetlerinden önce ise bazı "spesifik olaylara" ait hususlar "Kur'an vahyi" şeklinde değil de "ilhâm vahyi" şeklinde bildirilmiş, âlimler tarafından böyle yorumlanmıştır. Bu minvalde tespit edebildiğimiz kadarıyla ayetlerde "evhayna/vahyettik (أَوْحَيْنَا)" ifadesi başta olmak üzere; "allemna/öğrettik (عَلَّمْنَا), kulna/dedik (قلنا), fehhemna/öğrettik/anlayışlı kıldık (فَهَّمْنَا), e'tayna/verdik (اَعْطَيْنَا), telekka/bildirdik (تَلَقَّى), hede veya hedyen/doğru yolu gösterdik (هَدَى)" gibi ifadeler "ilhâm ettik" şeklinde izah edilmiştir.

Ayetlerin örneklerine geçmeden önce Allah'ın insanlarla konuşma şeklini ifade eden Şura suresi 51. ayete işaret etme de fayda var; Allah insanlar ile üç şekilde konuştuğunu, bunların; vahiyle, perde arkasından ve bir elçi vasıtasıyla konuşarak gerçekleştiğini bildirmektedir. Bir kısım İslam âlimi "vahiyle" konuşmanın "ilhâm" şeklinde hitap olduğunu ifade etmişlerdir.[244]

İlk peygamber olan Hz. Âdem'e, "eşyanın isimlerinin"[245] ve "bazı kelimelerin"[246] öğretildiğini (telekka/alleme) bildiren ayetler, bazı müfessirler tarafından "ilhâm edilmesi" manasında tefsir edildiği gibi,[247] Hz. Davud'a "zırh yapma sanatının öğretilmesi" (alleme),[248] "Allah'ın ilhâm ettiği şekilde yapması" ve Hz. Nuh'un

[242] Örnekler için bkz. **Polat,** s.273.
[243] Elmalılı bu vahiy çeşidin "teshir" kavramıyla ifade eder. **Yazır,** 3:60-62, 6:126.
[244] **Taberi,** 21:558. **Zemahşeri,** 4:233. **Mâturîdî** (2019b) 13:232-233. Örneğin Gazzâlî bu ayeti ilhâma delil olarak göstererek kulun ihtiyarı dışında olması bakımından vahiy ile aynı olduğunu söyler. **Gazzâlî** (1974) 3:40-41.
[245] **Bakara,** 2:31.
[246] **Bakara,** 2:37.
[247] **Semerkandî, Muhammed b. Ahmed Aladdin** (t.y.) Tefsiru'l-Semerkandi, 2. Baskı, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1:67-68,71-72. **Eraslan** (2019a) s.702. **Eraslan, Yunus** (2019b) 'Erken Dönemde Hanefî-Mâtürîdî Kelâm Sisteminin Tasavvufla İlişkisi' (Doktora Tezi) GÜSBE, s.247.
[248] **Enbiya,** 21:80. Bkz. **Sebe,** 34:11.

Allah'ın nezareti altında "gemi yapması (vahy)"[249] "Allah'ın ilhâm ettiği şekilde gemi yapması" şeklinde yorumlanmıştır.[250]

Aynı şekilde Hz. Süleyman'a "kuşdilinin öğretilmesi" (alleme)[251] ve "anlama kabiliyeti verilmesi" (fehhemna)[252] Allah tarafından ona "ilhâm edilen" kabiliyet/yetenekler olarak tefsir edilmiş,[253] bunun yanı sıra, yine O'nun duasında yer alan "أوزعني"[254] ifadesi de "bana ilhâm eyle" olarak tefsir ve tercüme edilmiştir.[255]

Yine Kur'an'da Hz. Yusuf'un "Biz ona; sen onlara ileride hiç beklemedikleri bir sırada bu yaptıklarını haber vereceksin diye vahyettik (evhayna)"[256] diye bir hitaba mazhar olması müfessirlere göre "ilhâm"dır. Çünkü o zaman henüz peygamberlik verilmemiştir.[257] Bunun yanında babası olan Hz. Yakub'un oğlunun hayatta olduğunu bilmesi de ilhâm yoluyla olduğu yorumları yapılmıştır.[258]

Kendisine Peygamberlik verilmeden önce "ilhâm"a mazhar olduğu yorumları yapılan diğer bir Nebi de Hz. İbrahim'dir. Bazı yorumlara göre, ona Allah tarafından "doğru düşünme yeteneği (rüşd) verilmesi (eteyna)"[259] ve halis bir şekilde Allah'ı arayıp ona yönelmesi[260] kendisine ilhâm edilmiştir.[261] Yine Hz. Musa'nın "Rabbimiz, her şeye şeklini veren ve doğru yolu gösterendir (hede)"[262] ifadesinde "hidayet" kavramı "ilhâm ederek doğru yolu gösteren" anlamında açıklanmıştır.[263]

---

[249] **Hud,** 11:37. **Mü'minun,** 23:27.
[250] **Polat,** s.273. **Zemahşeri,** 2:392.
[251] **Neml,** 27:16.
[252] **Enbiya,** 21:79.
[253] **Ragıp,** s.490. **Semerkandî** (t.y.) 2:433-435,575.
[254] **Neml**, 27:19.
[255] **Mâturîdî** (2019b) 10:430-431. **İbn Fürek, Muhammed b. Hasan b. el-Ensari** (2009) Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Suudi Arabistan, Camiatu'l-Ummu'l-Kurra, s.286.
[256] **Yusuf,** 12:15.
[257] **Râzî** (2000) 18:79.
[258] **Eraslan** (2019a) s.702.
[259] **Enbiya,** 21:51.
[260] **Hud,** 11:75.
[261] **Mâturîdî** (2019b) 9:381-382. **Semerkandî** (t.y.) 2:162-163,429-430. **Eraslan** (2019b) s.246.
[262] **Taha,** 20:50. Yahya b. Sellam (ö. 200/815) Kur'an'da yer alan "hüda" kelimesinin 17 farklı manaya delalet ettiğini söylemiş, bu ayette kullanılan ifadenin de "ilhâm" anlamına geldiğini eklemiştir. Bkz. **Yahyâ b. Sellâm,** et-Tesârîf, s.101-102'dan naklen. **Öztürk, Mustafa** (2018) İlahi Hitabın Tefsiri, 1. Baskı, Ankara Okulu Yay., s.380.
[263] **Semerkandî** (t.y.) 2:401-402.

Bir başka âyet de Allah'ın Hz. Musa'ya "asanı bırakıver/atıver diye vahyettik (evhayna)"[264] ayetidir. Bu ayetin yanında, Allah'ın, Hz. Musa ve kardeşine ev inşa edip, oralarda namazgah edinmelerini vahyettiği (evhayna)"[265], İsrailoğullarına denizde bir yol açması[266] ve yine "Hz. Musa'ya kullarımı geceleyin yola çıkar" diye vahyettiğini (evhayna)"[267] bildiren ayetler de ona "ilhâm edildi" şeklinde yorumlanmıştır.[268]

Geçmiş Peygamberlerden sonra, Hz. Peygamber içinde Kur'an'da kullanılan bazı ifadelerin ona "ilhâm edildi" şeklinde tefsir edildiğini söyleyebiliriz. Hz. Peygamber'in "Kur'an'ı kolayca ezberleyip okuması,"[269] Hz. Peygamber'e "gizli olan bir konuyu eşleri arasında paylaşıldığının bildirilmesi (enbee)"[270] vb. ayetlerin yanında, Allah'ın Hz. Peygamber için "Sabret! Senin sabrın ancak Allah'ın yardımı iledir." buyurduğu âyet,[271] "Allah (sana) sabrı ilhâm etti ve (seni) sabretmeye muvaffak kıldı" şeklinde açıklanmıştır.[272]

Kur'an'da vahiy ifadelerinin peygamberlerin dışında insanlar içinde kullanıldığı yerler de olmakla birlikte, müfessirler gerçek vahyin sadece peygamberler için mümkün olduğunu, peygamber olmayanların dışındakilere gelen bilgilerin "vahiy" değil "ilhâm" şeklinde geldiğini söylemişler ve ilgili ayetleri hemen tamamını bu minvalde te'vil ve tefsir etmişlerdir.[273]

Bunun bir örneği ayette, Hz. Musa'nın annesi için kullanılmış, ona "oğlunu emzirip, (sandık içinde) suya bırakması" vahyolunduğu (evhayna) söylenmiş,[274] müfessirlerin birçoğu bunun nübüvvet vahyi olmadığını kazf şeklinde kişinin içine doğan düşünce/ilhâmlar diye tefsir etmişlerdir.[275] Bir diğer örnek de Hz. Meryem olup

---

[264] **A'raf,** 7:117.
[265] **Yunus,** 10:87.
[266] Taha, 20:77. Hz. Musa'nın vahiy ve ilhâmlarına yapılan yorumlar için bkz. **Tarakçı,** s.159-160.
[267] **Şuara,** 26:52.
[268] Bkz. **Kissi, Abdullah b. Humeyd b. Nasr** (t.y.) el-Muntehab fi Tefsiru'l-Kur'an, http://www.altafsir.com, s.e.t. 12.07.2020. 2:137.
[269] **Kıyame,** 75:16-19.
[270] **Tahrim,** 66:3.
[271] **Nahl,** 16:127.
[272] **Semerkandî** (t.y.) 2:298. **Eraslan** (2019b), s.246.
[273] **Birsin** (2015), s.68. **Karasakal, Şaban** (2016) Kur'an'ın İşâri Yorumu, 1. Baskı, İstanbul, Rağbet Yay., s.174-175.
[274] **Kasas,** 28:7. Başka bir ayette de bu iletişim te'kid edilmiştir. Bkz. Taha, 20:38.
[275] **Yahya b. Sellam, Ebû Zekeriyya** (2004) Tefsiru'l-Yahya b. Sellam, Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-Alemiyye, 2:579. **Beyzavi, Nasıruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer** (h.1418) Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, (thk. Muhammed Abdurrahman) 1. Baskı, Beyrut, 4:172. **Beğâvi, Ebû Muhammed**

ilgili ayetlerde peygamber olmadığı halde Hz. Meryem'e Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla bazı mesaj/haber/bilgiler getirildiği (nâda/seslendi) söylenmekte[276] ve Peygamber olmayan Hz. Meryem'e vahiy meleğinin bu hitapları da ilhâm olarak yorumlanmıştır.[277] Başka bir misal de, yüce Allah'ın Hz. İsa'nın havarilerine ilhâmıdır. Maide suresinde geçen ayette "Hani havarilere: Bana ve Resulüme iman edin diye ilhâm ettik (kâle)"[278] ifadeleri geçmekte, "kâle" ifadesi de "ilhâm edildi" şeklinde açıklanmaktadır.[279]

Kur'an'da vahiy kavramının yer aldığı, kendisine vahyedildiği söylenen bir diğer grup da hayvanlardır. Allah'ın Kur'an'da; "Bal arısına vahyettik" (evhayna)[280] ifadesinin peygamberlik vahyi olmadığı açıktır. Burada Allah'ın hayvanlara vahyetmesi onlara o ruhu ve fıtratı vermesi, onları terbiye etmesi ve bunların yanında hayatlarını devam ettirebilmeleri için istidatlarına göre amel etmesini sağlayacak bilgi ve ilmin verilmesi/öğretilmesi olarak anlaşılabilir.[281] Elmalılı (ö. 1942)'ya göre arıya ilhâm edilen bu manalar bir peygamberlik sanatı olmamakla birlikte zaruri bir hüküm ifade etmesinden dolayı ona benzer. Ona göre Allah'ın arıya bal yapma sanatını ilhâm etmesi ona ruh ve fıtratı vermesi, onu gizli bir şekilde terbiye etmesi ve ona duygu ve sanatı kesin bir mükemmellikle öğretip kavratması demektir.[282]

Canlı varlıkların dışında, ayetlerde yer aldığı şekilde Allah'ın "kendilerine vahyettiğini" söylediği bir diğer varlık da cansız olan mahlûkattır. Kur'an'da "yere konuşmasının vahyedildiği" bildirildiği gibi,[283] göğe de "görevlerinin vahyedildiği" bildirilmektedir.[284] Ayrıca; "yerin ve göğün, güneş, ay, yıldız, ağaç vb. şeylerin Allah'a secde etmesi"[285] hadisesinin, Allah'ın onlara itaati ilhâm etmesi şeklinde olduğu

---

Muhyi's-Sunne el-Hüseyn el-Ferrâ, (1997) Tefsiru'l-Beğâvi, 4. Baskı, Daru't-Tayyıbe, 6:190. **Mâturîdî** (2019b) 4:375-376, 11:20-21.

[276] **Meryem,** 24:19,26.

[277] **Eraslan** (2019a) s.702-703.

[278] **Maide**, 5:111.

[279] **Mâturîdî** (2019b) 4:375-376.

[280] **Nahl,** 16:68.

[281] Bkz. **Ragıp,** s.667; **Mevdudi,** 7:132-134. **Râzî (2000)** 20:57. **Mâturîdî** (2019b) 4:375-376. **Yahya b. Sellam** (2004) 1:73.

[282] **Elmalılı,** 5:82-83,6:126.

[283] **Zilzal,** 99:5.

[284] **Fussilet,** 41:11-12.

[285] **Hac,** 22:18.

yorumu yapılmıştır.[286] Hz. İbrahim'in ateşe atılması meselesinde ateşe "serin ve selametli ol"[287] buyurulması da ateşe "ilahi bir ilhâm" olarak yorumlanmıştır.[288]

Netice olarak bu yapılan yorumlardan tasavvufi bir tanım ve yorumun dışında şu anlaşılıyor ki; eşyanın tabiatına konulan kanuna göre hareket etmesi veya tabiatının dışında yaşanan spesifik durumlar (mucize) "Allah'ın eşyaya ilhâmı" şeklinde açıklanmıştır.[289] Yine bu tezi destekler mahiyette bir âyet de Tâhâ suresinde ifade edilen "Rabbimiz, her şeye yaratılışını verip sonra onu doğru yola iletendir" ayetidir.[290] Bu ayette mahlukatın hüviyetine göre ilim ve bilgi verildiği ihtiyaçlarına göre yetenek ve kabiliyetlerin ilhâm edildiği bir kısım müfessirler tarafından dile getirilmiştir.[291]

Kur'an'da fiillerle ifade edilen (evhayna, alleme, fehhemna, kâle gibi) kavramların dışında Kur'an'da "ilhâm" ile benzerliği bulunan fiziki ve tecrübi alanın dışında bilgilenmeyi, farklı anlayış ve hissedişleri ifade eden birçok kavram mevcuttur. Ayetlerde yer alan bu kavramlar tamamıyla "ilhâm" kavramı ile özdeş olmasalar da "ilhâm ile irtibatlı" ve onun gibi ulvi âlemden geldiği kabul edilen iletişim çeşitleri olmaları bakımından birçok müfessir tarafından "ilhâm" gibi yorumlanmıştır.

İlm-i Ledün ifadesi çalışmamızın girişinde de yer verdiğimiz gibi, Kehf 65. ayette ifade edilen "ona katımızdan (min ledunna), bir ilim öğrettik" şeklindeki ayetten mülhem bir terkiptir. Bu âyet aynı zamanda ilhâmın bilgi kaynağı olması açısından, buna delil olarak kullanılan ayetlerin başında gelmektedir.[292] Sûfîler başta olmak üzere bir kısım âlimlere göre Allah katından veli bir kuluna verilmiş olan bu ilmin, diğer veli insanlara da verilmesinin önünde bir engel yoktur ve bu anlamda ilhâm gibidir.[293]

Kur'an'da "ilhâm şeklinde ilka' etme" olarak yorumlanan ayetlerin bir bölümü ilgili ayetlerde geçen basiret, firâset ve furkan anlamına gelen kavramlardır. Bazı müfeessir ve sûfîler Hicr 75. ayette yer alan "mütevessimîn" ifadesini "firâset sahibi"

[286] **Mâturîdî** (2019b) 9:465.
[287] **Enbiya,** 21:69.
[288] **Mâturîdî** (2019b) 9:391-392.
[289] **Mâturîdî** (2019b) 9:391-392. **Eraslan** (2019b), s.256-257.
[290] **Taha,** 20:50.
[291] **Mevdudi,** 7:133-134.
[292] **Yalçın, Abdulhakim** (2016) 'Kelam İlminde ilhâmın Bilgi Değeri' (Yüksek Lisans Tezi), GÜSBE, s.79-81.
[293] **Uludağ** (2018) s.115.

olarak yorumlamışlar,[294] Allah tarafından insanlara verilmiş olan basiret yetisinin "ilhâm" yoluyla verildiğini ifade etmişlerdir.[295] Buna benzer bir ayette de "takva sahiplerine şeytan tarafından gelen saptırıcı fikir/vesvesede Allah'ı hatırlayıp hemen gerçeği görecekleri"[296] bildirilmiş, ayette geçen "mubsir" ifadesi de firâsete yakın bir anlam olarak idrak, kavrayış, ön görüşlülük olarak yorumlamışlardır.

Bunların yanında ilhâm anlamında yorumlanan bir başka ayette Enfâl suresinin 29. ayetidir. Bu ayette Allah, kullarına kendisine karşı gelmekten sakınmaları sonucunda onlara "Furkan" yani hakkı batıldan ayırt edebilecek bir anlayış vereceğini müjdelemektedir. Müfessirler bu ayeti her ne kadar anlayış ve basiret gibi öngörülülük olarak yorumlamışlarsa da sûfî çevrede hem kalbin bir bilgi kaynağı olması hem de Allah tarafından insanlara birtakım bilgilerin ilhâm olunacağı şeklinde yorumlar yapılmıştır.[297] "B-s-r" ve bu anlama yakın ifadelerin yer aldığı ayetlerin ekserisinde insanın görme duyusu olan "göz"e bir atıf varsa da bizim ele aldığımız ve daha birçok ayette[298] şöyle bir ortak nokta vardır: "Allah doğuştan her kuluna basiret veya firâset dediğimiz "öngörü, idrak ve farkındalık" yetenekleri vermiş daha sonra ayetlerin ifade ettiği şekilde "kulluk bilincini açık tutan, Allah'tan sakınan ve O'na tam anlamıyla kulluk eden" ibâdına bunların sonucu olarak vehbi bir ilim olarak "idrak, öngörü ve farkındalık"larını arttırmıştır. Tasavvuf âlimleri tarafından ilhâm olarak te'vil edilen "ilim" Allah'ın muttakî kullarına verdiği bu lütuflardır."[299]

Ayetlerde yer alan Allah'ın kullarına mevhibi olarak verdiği diğer bir şeyde "hidayet veya doğru yol"dur. Hidayet yani "Allah'ın çizdiği yolda olma" durumu da bir kısım müfessir ve sûfî tarafından kulun cüz'i iradesinin meylinden sonra ona ilhâm şeklinde ilka' edilen bir hâldir. Buna örnek İbn Abbâs (r.a.)'ın Fatiha suresinin sonunda yer alan "bizi doğru yola eriştir (ihdina)" ayetine yaptığı yorumdur. O Müslüman olduğu halde hidayetin artırılması veya istikamette tutulması için ilgili ayeti "bize hak

[294] İlgili ayetin yorumları için bkz. **Semerkandi** (t.y.) 2:260. **Beğâvi,** 4:388. **Beyzavi,** 3:215. **Zemahşeri,** 2:586. **Kurtubi, Muhammed b. Ahmed** (t.y.) el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an, Mektebetu'ş-Şamile, 10:39. **Râzî** (2000) 19:160-161.
[295] **Gazzâlî** (1974) 3:53. **Haksever ve Elik,** s.24-25. **Uludağ** (1996), s.116.
[296] **A'raf,** 7:201.
[297] **Uludağ** (2018) s.115. **Uludağ** (2001) 24:229-230. **Haksever ve Elik**, s.24-25. **Özalp, Ahmet,** 'Keşf mad.' Şamil İslam Ansiklopedisi, https://samil.ihya.org/ansiklopedi/kesf.html, s.e.t. 25.08.2020
[298] Ayrıca bkz. **Casiye,** 20:45. **Yusuf,** 12:108. **En'am,** 6:104.
[299] Bkz. **Kelâbâzî,** s.235-236. **Tehânevî** (1995) s.68.

olan dinini/hidayeti ilhâm et" şeklinde tefsir etmiştir.[300] Hidayetin böyle artırıldığı veya ilhâm edildiğini bildiren ayetlerde bu durum bazı şartlara bağlanmış sözgelimi Ashab-ı Kehf'in anlatıldığı bir ayette "Rablerine gerçekten inandıkları için"[301] hidayetleri artırıldığı bildirilmiş, yine buna benzer bir ayette de Allah kendisine inanları doğru yola (sırate'l-mustakim) ulaştırıp onları doğru yola yönlendireceğini müjdelemiştir.[302] Netice olarak bu tür âyet pasajlarında da kullara hidayet dediğimiz doğru yolda olma gücü ve bilgisi ilhâm olunmuş, bu da kulun kesbine bağlanmıştır.

Son olarak yukarıdaki tasnifler dışında kalan "ilhâm aracılığıyla kullara bir bilgi, ilim, yetenek, kolaylık ve yardım gibi durumları ilka' etme" anlamını ifade eden ayetlere yer verecek olursak bu ayetlerin hemen tamamında kesbi bazı şartlardan sonra ilahi olan bu durumlara ulaşıldığı görülecektir. Bu örneklerden ilki "Allah'ın yolunda elinden gelen çabayı gösterenlerin, ona ulaşan yollara erişeceğini"[303] bildiren ayettir. Her ne kadar âlimlerden bazıları bu ayetin ilhâm için bir delil olmayacağını söylese de[304] ekser sûfî ulemaya göre bu âyet Allah'ın kulları için bir ikram-ı ilahidir.[305] Gazzâlî'ye göre bu kimseler, bu çabaları sayesinde Allah ile beraber olur, ellerinden gelenle (bildikleri ile) amel ederlerse, Allah onlara güç yetiremeyeceklerini de (bilmediklerini) nasip eder.[306] Yine Gazzâlî "muttakî olan kimselere Allah'ın çıkış yolu göstereceğini" bildiren ayeti de[307] vehbi olan ilme delil göstererek Allah'ın öğrenmeden onu âlim ve tecrübe kazanmadan onu zeki kılacağını söyler.[308]

Bunlara benzer ayetlerde dünya ve ahiret hayatında Allah'ın elçilerine,[309] takva sahiplerine,[310] inananlara[311] ve gerçekten iman etmiş olanlara[312] yardım edeceği bildirilmiş, bunların aksine inkâr edip, münafıklık yapan kişilere de aksi

[300] **Taberi** (2000) 1:166,174. **Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman** (2012) Durru'l-Mensur, (Çev. Yıldız, Zekeriya, Hadislerle Kur'an Tefsiri 1. Baskı, İstanbul, Ocak Yay.), 1:95.
[301] **Kehf,** 18:13.
[302] **Hac,** 22:54.
[303] **Ankebut** 29:69.
[304] **Demir,** s.243.
[305] **Uludağ** (2018) s.116.
[306] **Gazzâlî** (1974), 3:30-31,49-50.
[307] **Talak,** 65:2-3.
[308] Bkz. **Gazzâlî** (1974) 3:51-52.
[309] **Mü'min,** 40:51.
[310] **Bakara**, 2:194. Hadîd 57:28.
[311] **Rum**, 30:47.
[312] **Mücadele** 58:11. Hadîd 57:28.

söylenmiştir.[313] Netice olarak yardım (n-s-r) ifadelerini kullanıldığı bu âyet pasajlarında kulların eylemleri sonucunda gerek maddi gerekse manevi olarak birtakım ihsanlar verilmiş bunlar bilgi, tutum ve davranışı ifade ettiği yerlerde bir kısım âlimler tarafından insanlara ilhâm olunan malumatlar olarak yorumlanmıştır.[314]

[313] **Âli İmran,** 3:56. **Nisa,** 4:52,145.
[314] Bkz. **Gazzâlî** (1974) 3:49-54.

4. İlhâmın Bilgi Değeri

İlhâm bilgisinin varlığı, bilgi değeri, sübjektif ve objektifliği İslami ilimlerde başta Kelam ve Tasavvuf olmak üzere hemen tamamında konuşulmuş, üzerine birçok mülahazalar yapılmış hatta bu konuda müstakil kitaplar telif edilmiştir. Önceki bölümde yer verildiği üzere ilk insandan itibaren beşere doğuştan verilen kabiliyetlerin ve vahyin başlangıcından itibaren Allah'ın bazı hitap veya mesajlarının insanlara "ilhâm şeklinde ilka' edilmesi" tarzında yorumlanması, bu mevzunun tarihi seyrinin başlangıcını bize göstermektedir.

İslam'dan önceki dinlerde de farklı şekillerde tezahürlerini göstermiş ilhâmın bilgi değeri mevzusu, Hz. Peygamber'in nübüvvetinden sonra da -sistematik olmasa da- bazı fert ve gruplar tarafından yeniden gün yüzüne çıkarılmıştır. Hicri ilk asrın ortalarından itibaren başlayan muhtelif cereyanlar meşruiyetlerini ispat edebilmek için kendilerine ilk kaynak olan Kur'an ve sünnetten birtakım deliller ve bir kısım ilahi bilgi kaynakları aramışlardır. Fakat bu kaynaklarda istenilen bulunamayınca lafızların hakiki manalarından kopup keyfi dini, siyasi, mezhebi vb. te'villere başvurmuşlardır.

Bunların yanında nübüvvetin ve asıl şeriat kaynaklarının sona ermesi bazı insanları, yeni bir ilahi kaynak aramaya sevk etmiştir. Erken dönemden itibaren toplumlarda ortaya çıkan "karizmatik lider" arayışı da buna eklenince netice de durum vahyin bir cüz'ü olan ilhâm aracılığıyla nübüvvetten bir pay arayışına dönüşmüştür.[315] Dolayısıyla başta tasavvuf olmak üzere bazı İslami ilimlerde ilhâm ve keşf yeni bir bilgi kaynağı olarak eklenmiştir. Bu kısımda da ana hatlarıyla İslam dininin bilgi kaynaklarına ve ilhâmın bu kaynaklar arasında hangi konumda olduğuna değinilecek, daha sonra ilhâm bilgisini bir bilgi kaynağı olarak kabul edenlerin ve etmeyenlerin görüşleri aktarılacaktır.

4.1. Bilgi/Haber Türleri ve Kaynakları

Bilgi ve bilginin kaynağı/aracı/vasıtası konusu insanlık tarihi kadar kadim bir meseledir. Bizi bilgiye ulaştıran kaynağın sağlam, kesin ve geçerli olması, elde edilen bilgilerin değerini belirleyecektir. Bizim dini düşüncemizde genel anlamda objektif

[315] Bkz. **Tokat** (2017), s.374-398.

bilgiyi elde etmede bazı kaynaklar kabul görülmüş, bu şekilde malumatların herkesçe anlaşılabilir, değerlendirilip denetlenebilir olması sağlanmaya çalışılmıştır.[316]

Ehli Sünnet Kelam ekollerine göre insanlarda hasıl olan ilimler "Zarurî ve İktisâbî/İstidlâlî (kesbî) İlim" olmak üzere iki kısma ayrılır. Zarurî ilim; İnsanın iradesi ve kesbi/çabası olmadan Allah tarafından kendisine verilen ilimdir. İnsanın saf bir zihin ile ulaştığı yaratılış gibi durumlara ait sahip olduğu bilgiler buna örnek olarak gösterilebilir. İktisabi ilimler ise; insanın bilgi elde etme vasıtalarına başvurduktan (cehd/çalışma) sonra, Allah'ın kendisine verdiği bilgilerdir. Bunlara da kişinin bir alan üzerinde yoğunlaştıktan sonra o alanda elde ettiği buluş/keşfler örnek olarak gösterilebilir.[317]

İslam akaidinde mezkûr ilimleri elde etme araçları ise "havass-ı selime, akıl ve haber-i sadık olmak üzere üç yol iledir. Bunlardan ilki "Havass-ı Selime/güvenli-sağlam hisler" olup, beş duyu organımızın elde ettiği bilgilerdir.[318] Bu bilgilerin doğruluğu/güvenirliği açısından âlimler arasında bir ihtilaf olmamakla beraber, duyu organlarının algılamakta yetersiz kaldığı bazı durumlar için belirli bir sınırının olduğu söylenmiştir.[319]

İkinci bilgi kaynağı ise akıldır. Akıl insanı diğer varlıklardan ayıran bir bilgi kaynağı olup, bir nur gibi hakikate ulaşmada bir vasıtadır. Başta Mutezili olmak üzere, Eş'ari, Mâturîdî ve Şii kelamcılar akla büyük önem vermiş, bu vasıtayla elde edilen bilginin kesinlik arz ettiğini söylemişlerdir. Aklın dış etkilerden bağımsız, saf olmak şartıyla insanı sağlıklı bilgilere ulaştıracağı şüphesizdir. Fakat ayetlerde de ifade edilen aklın sınırları dışında tutulan alanların mevcudiyeti, onun naklin (ilahi hitaplar) mevcudiyetine ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bu anlamda akıl ile elde edilen bilgiler mahduttur.[320]

---

[316] **Işıtan, İbrahim** (2018) 'Ehli Sünnet Kelam Mezheplerinin Sûfîlerin Keşf Ve ilhâm Metodu Hakkındaki Görüşlerinin Kısa Bir Değerlendirilmesi Eş'ariyye Örneği' Aykaç, Mustafa / Çuhader, Çengiz / Özdemir, Ahmet / Fidan, Erhan Salih / Koçak Yusuf (Editörler) V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu-Eş'arîlik-, Kastamonu, s.238-239,242.

[317] **Sabuni** (t.y.), s.54-55.

[318] **Taftazani, Sa'deddin Mes'ud b. Fahreddin** (2013) Şerhu'l-Akaid (Haz: Uludağ, Süleyman, Kelâm İlmi Ve İslâm Akaidi, İstanbul, Dergâh Yay., s.108-110. **Sabuni** (t.y.), s.55.

[319] **Nesefi,** s.37-39. **Demir,** s.22.

[320] **Nesefi, Necmeddin Ömer b. Muhammed** (2006) İslam İnancının Temelleri Akaid, Bayrak Yay.**,** s.43-44. **Taftazani**, s.115-119. **Demir,** s.23-24. **Yavuz, Yusuf Şevki** (1989) 'Akıl Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 2:242-244.

Sonuncu bilgi kaynağı ise "haber-i sadık (doğru haber)"dir. Bu bilgi de kendi içinde "Mütevatir Haber ve Resulün Haberi" olmak üzere iki kısımdır. Sağlam bir hisse dayanmak, nakledenler arasında ittifak bulunmak ve naslara aykırı olmamak üzere üç şartı vardır. Bu şartları taşıyan her bilgi zaruri bilgi gibidir ve ilmin kaynağıdır. Diğeri ise mucize ile teyid edilen ve peygamberliği sabit olan "Resulün Haberi" olup, kat'ilik konusunda mütevatir gibidir. Allah'tan gelen vahiyler ve Allah'tan gelen fakat yazılı olmayan sözler (bir kısım hadisler) bu kabildendir. Fakat peygamberlerden gelen bu bilgi yine sağlamlık açısından mütevatir olma durumundadır. Akıl ve duyu organları ile elde edilen bilgilerin "Zarûrî ve İktisâbî" tarafları olmakla birlikte, haber-i sadık bu anlamda "zaruri"dir, Allah tarafından kulları için mevhibî bir bilgidir.[321]

4.2. Bir Bilgi Değeri Olarak İlhâm

Yukarıda sıraladığımız bilgi edinme araçlarından sonra ilhâm bilgisinin bilgi kaynağı olma durumu ve bu araçlardan hangisinin muhtevasında yer aldığını izahına gelecek olursak şöyle bir çerçeve çizebiliriz. ilhâm aracılığıyla hasıl olan bilginin hem "zaruri" hem de "iktisabi" ilme ait olmak üzere iki yönü mevcuttur. Şöyle ki; ilhâm dediğimiz olgunun "Allah tarafından insanların fıtratına konulmuş olan kabiliyet" ve "O'nun meleklere ve peygamberlerine bilgi aktarımı/konuşması" yönünü ele alacak olursak bu bilgiyi "zaruri ilim" kategorisine dahil edebiliriz. Bunun yanında yine bu olguyu; "bir kısım kulların takva/tezkiye/tasfiye/terbiye gibi yöntemlerle manevi yönden arınmaları" veya "bir kimsenin herhangi bir alanda tüm gücünü sarf ederek çalışması/cehdi/çabası" (kesbi yönü) sonucunda İlahi bir lütuf olarak onlara verilen bir bağış/ilim/bilgi/ileri görüşlülük (vehbi yönü) olarak anlarsak bu durumda da bu ilmin bir kısmını "iktisabi ilim" olarak kabul edebiliriz.

Netice olarak bu bilgi kaynağı her iki yönden de bir bilgi edinme aracıdır. Fakat buradaki problem ilhâmın amel ve eylemlerde kesin ve bağlayıcı bir bilgi kaynağı olup olmaması meselesidir. Yani ilhâm aldığını iddia eden bir kimsenin bizlere getirdiği bilgi sağlamlık yönünden diğer üç kaynak ile aynı seviyede midir? Eğer öyle ise bu bilgiler arasında halihazırda çelişen durumlar için mihenk nedir? Bir mihenk mevcut ise yine de bu bilgiler umuma teşmil edilebilir mi?

[321] **Nesefi,** s.49-53. **Taftazani,** s.110-115. **Sabuni** (t.y.) s.55-56. **Yalçın,** s.15-16. **Polat,** s.261.

Ayrıntılarını bir sonraki kısımda yer vereceğimiz tüm bu sorulara farklı cevaplar verilmiş özellikle sûfî çevreler tarafından yine kaynağı ilahi olduğu söylenen, ilhâm vb. bilgi türlerinin gerçek bilgi ifade ettiği konusunda bazı yorumlar yapılmıştır. Hatta kaynağı Eski Yunana kadar uzanan bir kısım görüşler daha da ileri giderek, yukarıdaki bilgi türlerinin gerçek ilim ifade etmediğini, gerçek bilgi ancak bireyin yaşadığı zühd/uzlet yaşamı sonunda elde edilen bilgi olduğunu iddia etmişlerdir.[322]

Son olarak da özellikle tasavvufi çevre tarafından "ilhâmın bir bilgi değeri olacağı" tezini kabul edenlerin ortaya koydukları argümanları burada ana hatlarıyla maddeler halinde sıralayalım:

a) Kur'an'da yer alan Şems suresi 91/8 ayetinde ifade edilen ilhâm başta olmak üzere, dolaylı olarak da Allah'tan sakınma (takva), ittiba ve cehd/çaba neticesinde O'nun birtakım şeyler (anlayış, hidayet, rüşd, yardım ve ilim) vereceğini/ilhâm edeceğini bildiren ayetlerin varlığı,[323]

b) Ve bunlar dışında Kur'an'da peygamberler dışında (Hz. Musa'nın annesi ve Hz. İsa'nın havarileri gibi) insanlara, meleklere, hayvanlara ve cansız varlıklara ilhâm edildiğini bildiren -ve "vahiy" kavramıyla ifade edilen- bir çok ayetin mevcut olması ilhâm dediğimiz birtakım şeylerin ilka edilme durumunu ve delil olma halini tasdik etmektedir.[324]

c) Rasulullah'dan insana ilhâm olunduğuna dair bir kısım rivayetler aktarılmış,[325] kendisi de farklı rivayetlerde Allah'tan "ilhâm" talep etmiştir.[326] Bunların yanında insanların kulluk bilinçleri (takva) ölçüsünde bazı ilahi ihsanlara mazhar olacağını bildiren hadislerde mevcuttur.[327]

d) Rasulullah'dan Hz. Ömer'in "muhaddes" yani "ilhâm edilen" olduğunu bildiren bir rivayetin yanında Hz. Ebû Bekir,[328] Hz. Osman[329] ve sair sahabilerden nakledilen ve

---

[322] **Nesefi,** s.54.
[323] **Ankebut** 29:69. **Mü'min,** 40:51. **Bakara**, 2:194. **Hadîd,** 57:28. **Talâk,** 65/2.
[324] **Maide**, 5:111. **Kasas,** 28:7. **Bakara,** 2:30-34. **Hac,** 22:18.
[325] **Muslim,** Cennet, 7 No:18 (2835), 4:2180. **Ahmed b. Hanbel,** No:14815, 119:23. **Taberânî** (1938) No:7900, 8:230.
[326] **Tirmizi** (1975) Daavât, 70, No:3483, 5/519. **Tirmizi** (1975) Daavât, 30, No:3419, 5/482.
[327] **İbn Ebi Şeybe**, Feraiz, 2, No:31695, 16:217.
[328] **Muhammed b. Salih b. Muhammed, (**h.1426) Şerhu'r-Riyazu's Salihin, Riyad, No:150, 6:79.
[329] **Gazzâlî** (1974) 3:55-57. **Kuşeyri,** s.267.

onların ilhâm aldığını gösteren bazı rivayetler mevcuttur.[330] Hz. Peygamber ve sonraki dönemde aktarılan tüm bu rivayetler bu olgunun varlığına ve bağlayıcılığına delil teşkil etmektedir.[331]

e) Sahabe neslinden sonra asrımıza kadar veli/salih kimselerin ûlvi alemden bilgi aldığına dair birçok nakil mevcuttur. Dolayısıyla birbirinden bağımsız ve habersiz farklı zaman ve mekânda gerçekleşen bu tecrübelerin benzerlik göstermesi bu tecrübenin vuku'una ve bir bilgi değeri olmasına delil olabilir.

f) Hz. Peygamber ve ashabı başta olmak üzere veli zatların rüyalarında ilahi birtakım bilgiler edinmesi ve sonrasında bu sadık rüyaların da şeriata veya o durumdaki olguya muvafık düşmesi, söz konusu bilgilerin ilhâmın bir nev'i olması bakımından onun varlığına ve bağlayıcılığına delil olabilir.

g) Nübüvvet vahyi Rasulullah ile hitama erdiğinden, dinin zamanların fehmine ve insanların ihtiyaçlarına göre açıklanması, anlaşılması ve yorumlanması için "ilahi ilhâmlar"dan başka yol gözükmemektedir.[332]

Burada zikrettiğimiz sûfi çevre ve sair bir kısım alimlerin tüm bu argümanlara karşı "ilhâmın objektif/umumi anlamda bir bilgi değerinin olmadığını" savunan cumhurun delillerini de sırasıyla aktaralım:

a) Ayetlerde ifade edilen güvenilir bilgi kaynakları "akıl, duyular ve haber-i sadık (yani nübüvvet vahiy)" olmak üzere üç tanedir. Buna karşılık ayetlerde bedihi bir şekilde ilhâmın bir bilgi kaynağı olduğunu bildiren bir ifade mevcut değildir. İlgili ayetlerde öne sürülen argümanlar ilhâmın varlığı için bir delil olsa da "objektif/kesin bir bilgi ifade etmesi" noktasında bir delil olması mümkün gözükmemektedir.

b) Sair ayetlerde vahiy kavramıyla ifade edilen ilhâmların bir kısmı spesifik olay ve olgular için geçerli durumlardır, umuma teşmil edilemez. Ayrıca Kur'an'da insanların dışında imtihana tabi olmayanlara yönelik kullanılan ifadeler ise "onlara hareket tarzlarını bildirmek" şeklinde bir ilka olup sûfi çevrenin maksudu olan "ilhâm"dan farklı bir durumdur.

---

[330] Örnekler için bkz. **Şeker, Necmettin** (2012) 'Hadislerle Temellendirilen Tasavvufî Hâller' Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S:2, s.123 vd.

[331] **Muslim,** Fedailu's-Sahabe, 2, No:23, 4:1864. **Buhârî,** Enbiya, 50, No: 3282, 3:1279.

[332] **Yavuz** (2000) 22:98.

c) Hz. Peygamber'e ve sair peygamberlere ilhâm edildiğini bildiren rivayetler ise onların nübüvvetinden kaynaklı olup bu bilgiler ilahi bir koruma altındadır. Fakat nübüvvet dışındaki insanlar için bu bilgiler hatadan korunmuş değildir ve her an nefsin/şeytanın müdahelesine açıktır. Dolayısıyla umum için objektif bir bilgi ifade etmez.

d) Eğer ilhâm bilgisi umum için objektif bir bilgi kaynağı olsaydı, tarih sürecinde ilhâm aldığını iddia eden bireylerin bilgileri arasında çelişki ve farklılıklar olmazdı. Farklı din ve mezheplere mensup kişilerin farklı ilhâm iddiaları gösteriyor ki ilhâm genel geçer bir bilgi kaynağı değildir.

e) Peygamber olmayan kişilerin ilhâmlarının umum için dini/teşri yönünün olduğunu söylersek bunun sonucunda önü alınamaz ve sonu gelmez bir istismar alanı ortaya çıkar. Sözgelimi falan şeyin yapılması bana ilhâm olundu diyen kişiye karşı bunun aksi yapılması da bana ilhâm olundu denilirse tercih edilecek taraf nasıl ve hangi kritere göre belirlenecek? Bu konuda bir ittifak olmadığı için bu ilhâmlar subjektif bir değer taşırlar.

f) İlhâm çalışma ve çabalama bahis konusu olmadan kalbe atılan bir feyz ve manadır diye tarif edildiğine göre ilim sahibi olmak için çaba ve gayret harcamanın ne anlamı var?

5. İslam Âlimlerine Göre İlhâm

İslami ilimler alanındaki ulemanın temsil ettiği görüşlerin alt yapısına; diğer bir ifadeyle bu alimlerin dinin hakikatine, gerçek bir tevhid ve diğer imani konuları kavrama fikrine kısaca bilginin gerçek kaynağına karşı en genel anlamda üç duruşun/tavrın söz konusu olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi; bunların "akıl" yolu ile bulunabileceğini savunan ve akla itibar ederek sorunları çözebileceğini düşünen Kelam ekolu, ikincisi; "nakli yolla" yani, Kur'an ve sünnette bildirdiği biçimiyle bilinebileceğini söyleyen selef veya ehli hadis yolu, üçüncüsü ise "vahyin yanında, ilhâm ve sezgi"yle bilinebileceğini ileri süren, dinin mistik yönünün gelişimi konusunda bir kısım metod ve yöntemler ortaya koyan tasavvuf ekolüydü.[333] Bu üç ekol bilgi sistemlerini mezkûr bilgi kaynakları üzerine bina etmiş ve bu kaynaklar üzerine yöntemlerini inşa etmişler ve bu bilgi kaynaklarına bağlı olarak da birtakım öngörü ve kabuller benimsemişlerdir.

İlhâm bilgisine ilişkin gösterilen bu kabul ve tavırlarda ilgili bilgi sistemlerinin sonucunda fert ve ekollerde tezahür etmiştir. İslami ilimlerde ilhâm ile ilgili görüş beyan etmiş fikir ve düşüncelere baktığımızda, aynı veya benzer dini tecrübe halleri her ne kadar farklı isimlendirilmiş olsa da ilhâm olgusu inkâr edilmemekte, mevcudiyeti noktasında bir ittifak gözükmektedir. Ne var ki asıl bizim için önem arz eden ilhâmın bağlayıcılığı, diğer bir ifadeyle sağlam/sahih bir bilgi değerinin olması konusunda ise âlimler arasında tam bir muvafakat söz konusu değildir.

Bu ihtilaf İslam literatüründe "ilhâmın hem hasıl olan kişi hem de diğer kişiler için bağlayıcıdır", "ilhâm hasıl olduğu kişi için bir bilgi değeri ifade etse de diğer insanlar için bağlayıcı değildir" ve "ilhâm hem hasıl olan kişi hem de diğer bireyler için bağlayıcı değildir" şeklinde genel anlamda üç farklı görüşü ortaya çıkarmış, ilk görüşü başta sûfî ve bazı Şia gruplar temsil ettiği gibi, son görüşü de ehl-i kelam ve bazı fıkıh âlimleri temsil etmiştir.[334]

---

[333] **İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyüddin** (1997) İbn Teymiyye Külliyatı (Çev. Sezer, İ. Hakkı / Şimşek, Said / Önkal Ahmet / Işıcık, Yusuf, İstanbul, Tevhid Yay.), 2:18. Ayrıca Bkz. **Kaya, Murat** (2016) 'Rivayetlerin Tespitinde Keşf, ilhâm ve Rüya', E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, C:8 S:1 (15) s.328. **Işıtan,** s.238-239.

[334] **Birsin** (2015) s.75-94. **Eraslan** (2019a) s.688.

İlhâmla ilgili rivayetlere geçmeden önce bu kısımda farklı görüşleri temsil eden kelam, fıkıh, tasavvuf, tefsir, hadis ve diğer bazı İslam âlimlerinin[335] ilhâmın mahiyeti ve bilgi değeri konusunda ortaya koyduğu görüşler ve bu konudaki dayanaklarına yer verilecektir.

5.1. Kelam Âlimlerine Göre İlhâm

Kelam ulemasının bilgi kuramına göre bilginin gerçek kaynağı Allah olup, bilgiye ulaştıran sebepler; duyular, haber ve akıl olmak üzere üç tür ve kişinin bu üç aracı dışında başka yollarla hakiki bilgiye ulaşması mümkün değildir. Dolayısıyla Allah'ın sevdiği kullarının kalplerine çeşitli konularda bilgi vermesi anlamında ilhâm bilgisi, kelam âlimleri tarafından bir bilgi kaynağı olarak kabul görülmemiştir. Onlara göre ilhâm ile kazanılan bilgiler, kişiden kişiye farklılık arz etmekte, bir benzeriyle çelişmektedir, bundan dolayı da bu bilginin genel bir geçerliliği yoktur.[336] Kelam âlimleri ana hatlarıyla bu epistemolojik yöntem üzerinden böyle bir düşünce benimsemiş olsalar da spesifik olarak bir kısmı bunun aksi olarak bazı durumlarda ilhâm bilgisinin ilhâm olunan kişi için geçerli olduğu noktasında görüşler beyan etmişlerdir.

Kelam ekolünün bu konudaki görüş haritasına kronolojik olarak baktığımızda erken dönemden hicri üçüncü asrın ortalarına kadar bu konuya sistematik olarak değinen herhangi bir alim olmadığını, Câhız'ın (ö. 255/869) muhtevasını bilmediğimiz "*Kitabu'l-İlhâm"* isimli eserine kadar da bu konuda müstakil bir eser te'lif edilmediğini görüyoruz.[337] Bu durum o zamana kadar böyle bir bilgi kaynağının bazı grup ve bireyler tarafından istismar edilip diğer bilgi kaynaklarının önüne geçmediğinin göstergesi olabilir. Çünkü ileride de görüleceği üzere kelam ulemasının hemen tamamının bu konuda yaptıkları açıklamalar ve ortaya koydukları tepkiler bu bilgi kaynağını kötüye kullanan bazı fert ve gruplara bir karşı tepkidir. Dolayısıyla buradan

[335] Burada bilinmesi gereken bir şey de ilhâmın sadece tasavvuf vb. İslami ilim alanlarının konusu olmayıp, bunun yanında Felsefe ve Psikoloji gibi pozitif bilimlerin konusu olduğudur. Yalnız şöyle bir durum var ki; bu kavramlar disiplinler arası kullanımları itibariyle farklı anlam ve muhtevalara bürünmüş, sözgelimi bu ilimlerde "bir mevzu üzerine yoğunlaşarak elde edilen bilgi", İslami ilimlerde genellikle İlahi bir ihsan olarak görülmüştür. Bkz. **Edis,** s.192.

[336] **Polat,** s.261. **Yeşilyurt, Temel,** Kelam El Kitabı, Şaban Ali Düzgün (Editör) (2014) Ankara, Grafiker Yay., s.316.

[337] **Yavuz** (2000) 22:98-99. **Işıtan,** s.245. **Ak,** s.143. **Aslan** (2008) s.33.

bir kısım ulemanın ilhâmın bilgi değeri konusunda aşırı titiz ve tavizsiz olmasının temel nedeninin, kendi dönemlerinde var olmuş bazı müfrit fırka ve kişilerin fiil ve uygulamaları olduğu çıkarımı yapılabilir.

İlhâm konusunda görüşlerini aktaracağımız ilk grup Mutezili ekolü ve bu ekole bağlı âlimlerdir. Mutezili kelam âlimleri ilhâmın sübjektif bir nitelik taşıması ve bu anlamda birçok defa kişi ve kurumlar tarafından istismar edilmiş olmasından onu bir bilgi kaynağı olarak kabul etmezler.[338] Mutezilenin bu katı tutumu Mâturîdî kelam âlimlerinde de görüleceği üzere, sırf ilhâma dayanarak bazı aşırılıklarda bulunan Kerramiye fırkasının fikirlerine karşı bir tepki olarak görülebilir.[339] Ebû'l-Huseyn el-Hayyat (ö. 298/910)'ın, *Mutezile Müdafaası*'nda "bütün ilimlere sadece ilhâmla ulaşıldığını" iddia eden Şia'ya mensup bazı kimseleri eleştirmesi de bu duruma başka bir örnektir.[340]

Buna benzer bir tutumu meşhur Mutezile âlimi Kadı Abdulcebbar (ö. 415/1025)'da görmek mümkündür. O te'lifatında "aklî bilginin insanın kazanımı dışında, tefekkür sonucunda ilâhî ilhâm vasıtasıyla meydana geleceğini" savunan "Ashabu'l-Maarif veya Ashabu'l-ilhâm" olarak nitelendirdiği başta Cahız (ö. 255/869) olmak üzere, Sümame b. Eşres (ö. 213/828), Ali el-Esvari (ö. 240/854) gibi Mütezilî kelam âlimlerinin de dahil olduğu grupların aşırı görüşlerine yer verir, bunları örnek ve delilleriyle çürütmeye çalışır.[341]

Görüşlerine yer vereceğimiz diğer ekol ise Eş'arilerdir. Bu ekolün kurucusu olan İmam Eş'ari'den (ö. 324/935) sonra onun akaid konusundaki fikirlerini bir araya getiren İbn Furek (ö. 406/1015), Eş'ari'den naklen bilgi kaynaklarını duyu, haber ve akıl olmak üzere üç ile sınırlı tutar ve onun ilhâm, hads ve ilm-i ledün gibi manevi tecrübeye ait

[338] **Aslan** (2008) s.33-34. **Işıtan,** s.243.

[339] **Çubukçu, İbrahim Agah** (1964) 'Mutezile ve Akıl Meselesi' AÜİFD, Ankara S:12, s.59. Yazar aynı yerde Mutezilenin bu akılcı tavrının zahiriyye mezhebinin mutaassıp fikirlerinin yayılmasını da önlediğini aktarır.

[340] **Ebû'l-Huseyn El-Hayyat** (2018) El-İntisar (Çev. Macit, Yüksel, Mutezile Müdafaası, Endülüs Yay.), s.175.

[341] Kadı Abdulcebbar burada kendisinde önce yaşamış olan Cübbai'nin (ö. 321/939) yöntemini kullanarak şöyle bir izah yapar: "ilhâm bilgisinin doğruluğunu akılla mı yoksa ilhâmla mı öğreniriz? Eğer akılla öğreneceksek, hasıl olan bilgi itibari ile "akıl vasıtasıyla kazanılan bilgi" türüne girer. Eğer yeni bir ilhâmla öğrenecek ise bu defa yine aynı soruyu sormamız gerekir ki, bununda haddi yoktur. Bunun yanında farklı dinlere mensup kişilerin hakikat iddiaları farklı olmasına rağmen, hepsi kaynağının ilhâm olduğunu iddia etse bu durumda yine bir çıkmaza girilir. **Kâdî Abdülcebbar,** El-Muğnî 12:96,343-345'dan naklen. **Çelebi** (2016) s.127. **Demir,** s.58. **Işıtan,** s.243.

bilgileri objektif bir bilgi kaynağı olarak kabul etmediğini söyler. Müellif, *Makalat*'ında Eş'ari'den ilhâma benzer bir kavram olan "hatır/havâtır" kavramını "insanın aklına ve kalbine gelen uyarı niteliğinde sözler" olarak aktarır ve ekler: "Melek insana hayrı tasviye/teşvik ettiği gibi, şeytan da şerri tavsiye/teşvik eder. Fakat bazı kimseler batıl olan şeyleri meleğin ilhâmı zannedip, bunun üzerine akidelerini inşa edebilirler."[342] Bundan dolayı ona göre bu vasıta ile elde edilen bilgi herkes için genel geçer bir bilgi olmamakla beraber, bu vasıta ile hasıl olan bilgi ile de kişi itikadını bina edemez.[343]

İbn Furek'in bu aktarımlarından sonra onunla aynı asırda yaşamış diğer bir Eşari kelamcısı olan Abdulkâhir el-Bağdâdi (ö. 429/1037) mensup olduğu ekolden biraz farklı bir tutum izleyerek, üç bilgi kaynağının yanına ilhâmı da ekler fakat bunu umuma teşmil etmez. Her bireyde olmamak üzere bazı (salih/veli) kimselerden ilhâm vasıtasıyla doğan bazı bilgilerin bilgi değeri taşıyacağını aktarır. Şair ve bestekarlar gibi özel yeteneklere sahip kişilerde, bazı bilgilerin vehbi hasıl olmasını buna örnek göstererek, hayvanlarda da bu durumların vuku bulduğunu ifade eder.[344] Bağdadi, burada her ne kadar ilhâmı "nadir durumlarda ve spesifik kişilerde" bir bilgi kaynağı olarak kabul etse de, onun buradaki genel ilhâm tanımı, insanlarda ve hayvanlarda doğuştan olan veya sonradan mevhibi olarak verilmiş özel kabiliyetlerdir. Dolayısıyla ekser ilhâmın nazari ilimlerde bir değeri olsa da dini konularda bir bağlayıcılığının olduğunu söylemek zordur.[345]

Diğer bir Eş'ari kelam âlimi olan Amidi de (ö. 631/1233), bilgi edinme araçlarını duyu, haber ve akıl olmak üzere üç tane sıralar ve şunu ifade eder: "Nazar ve istidlal dışında Allah'ın bilinmesi/marifetullah konusunda ilhâm ile bir bilgi elde edilebilir." Amidi, bunun "Allah'ın teklif sahibi kulda doğrudan bir ilim/bilgi yaratması" veya "ona sadakatinden şüphe olmayan birisinin haber vermesi" şeklinde gerçekleşeceğini belirttikten sonra şöyle bir yolun olduğunu da söyler: "Riyâzet/ulzet/sülük gibi tezkiye/tasfiye halleri sonucunda nefis kemale ulaşır. Bu şekilde harici bir ta'lime

---

[342] Eş'ari kelam okuluna mensup Cürcani (ö. 816/1413), bu farkın yani ilhâmın ilahi mi şeytani mi olduğunu tefrik için "akıl yürütmenin/nazarın" gerekli olduğunu söyler. Ardından da böyle bir şart sağlamayan ilhâmın da "batıl" olduğunu ekler. **Cürcânî, Seyyîd Şerîf,** Şerhu'l-Mevâkıf, 1:285'den naklen. **Aslan** (2008) s.55.

[343] **Eraslan** (2019b) s.690. **Yavuz** (2000) 22:98-99. **Aslan** (2008) s.36

[344] معلوم من جهة الالهام في بعض الناس او بعض الحيوانات دون بعض. Bkz. **Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (1928)** Usûlu'd-Dîn, 1. Baskı, İstanbul, s.14–15. **Aslan,** s.37. **Demir,** s.70.

[345] **Eraslan** (2019a), s.693.

ihtiyaç kalmadan açıkta olan ve gizli kalan şeylerin (bilmediklerinin) bilgisine ulaşılır."[346]

Genel olarak Eş'ari ekolüne mensub kelam âlimlerinin ilhâm ile ilgili görüşlerine baktığımızda ilhâm bilgisini genel geçer bir kaynak olarak görmeseler de varlığına ve ondan birtakım sahih bilgilerin doğacağına dair görüşleri olumludur. Muhtemeldir ki diğer kelam ekolleri gibi katı bir tutumun olmaması Eş'ariliğin tasavvuf ile temasının bir sonucu olmalıdır. Bağdadi ve Amidi'nin yanında tasavvufa yakınlığı ile bilinen Eş'ari kelamcıları Gazzâlî (ö. 555/1111) ve Kuşeyri (ö.465/1072) ilhâm ve keşf gibi bilgileri güvenilir bir bilgi kaynağı olarak görmüşlerdir.[347] Yine bunların dışında başta, Bakillani (ö.403/1013) ve Cüveyni (ö.478/1085) olmak üzere diğer bir kısım Eş'ari âlimlerin, yaşadıkları dönemde güncel olarak tartışılıp, konuşulan böyle bir konuda görüşlerini beyan etmemeleri yaşadıkları dönemde etkisini hissettikleri ve sıkı ilişki kurdukları sûfî çevrelerle olan bağlarıyla ilişkilendirilmiştir.[348]

Mâturîdî bilgi sisteminde ise başta İmam Mâturîdî (ö. 333/944) olmak üzere ekolün diğer kelam âlimlerine göre de geçerli bilgi kaynağı duyular, haber ve akıldır. Mâturîdî ilhâmı; "herhangi bir çaba sarf etmeden süratle kalbe gelen bilgi" olarak tanımlar[349] ve bu bilginin Allah'tan da şeytandan da gelebileceğini söyler. O bilgi konusunu işlerken ilhâmın herkes için genel geçer bir bilgi kaynağı olmayacağını açık bir dille ifade eder. *Kitabu't-Tevhid* isimli eserinde "İnsanlar mezhep ve dinlere ittiba' hususunda farklı yollar izlemekte, ayrı yollardan gittikleri halde herkes kendi yolunu hak diğerini batıl kabul etmektedir. Burada iki farklı görüşün ikisi de kendisine hakikatin ilhâm olunduğunu söylese hangisine tabi olunur?" diyerek bu alanın objektif bir yanının olmadığını belirtir. Müellif burada ilhâm bilgisi ile geldiği söylenen şeylerin kaynağının bilinmemesinden, bunların melekten geldiği gibi şeytandan da gelebileceğinden doğal olarak bu noktadaki kaygılarını dile getirir.[350]

Kanaatimizce Mâturîdî'yi bu tavizsiz tutuma sevk eden sâik, yaşadığı dönemde varlığını bildiğimiz; ilhâmı bir bilgi kaynağı olarak görüp kötüye kullanan; Ehlu'l-

[346] **Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn,** Ebkârü'l-Efkâr Fî Usûli'd-Dîn, s.158-159'dan naklen. **Eraslan** (2019a) s.701-702.
[347] **Gazzâlî** (1960) s.30-32. **Kuşeyri** (2009) s.178. **Yeşilyurt,** s.407-408.
[348] **Eraslan** (2019a), s.694.
[349] **Ak,** s.132.
[350] **Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud es-Semerkandi** (2019b) Kitabu't-Tevhid, (Çev. Topaloğlu, Bekir, 14. Baskı, İstanbul, İsam Yay., s.49-53,57-58.

maârif, Ashabu'l-Maarif,[351] Rafiziler ve Karmatiler (ilhâmiyye)"[352] diye bilinen bazı batınî grupların ifrat görüşleridir.[353] Yoksa İmam ilhâm olgusunu bütünüyle reddetmez ve peygamberler başta olmak üzere, Kur'an'da ifade edilen bazı insanlara ve hayvanlara gelen ilhâmların hak olduğunu söyler.[354] Bu ilhâmlar Allah'ın sözleri ile tasdik edildiği için şüphe götürmezdir. Fakat bunun dışında kalan ilhâmât, ilahi kelamla tasdik edilmediği gibi istismara da açıktır. Netice olarak İmam Mâturîdî'nin ilhâmı bir bilgi kaynağı olarak kabul etmemesi, diğer insanlara ispat etmede objektif bir bilgi değeri taşımaması noktasında olup varlığının ve işlevinin olmamasından değildir.[355]

Mâturîdî'nin kurduğu kelam ekolünü kendisinden sonra geliştiren Ebü'l Muîn en-Nesefi (ö. 508/1115) de, kelamcıların kabul ettiği üç bilgi kaynağından başka bilgi kaynağı kabul etmez ve ilhâmı bir bilgi aracı olarak görmez.[356] O'da Mâturîdî gibi ilhâmın vukuunu inkâr etmez ve onu "sahih ve fasid (melekten ve şeytandan gelen ilhâm)" olmak üzere ikiye ayırır. Kendisi bu tür bilgilerin kesin bir bilgi vasıtası olmadığını şu aykırılık ile açıklar: "Bana dinlerin doğruluğunun bilinmesi noktasında ilhâmın bir bilgi aracı olarak kabul edilmesinin yanlış olduğu ilhâm olundu. Bu ilhâm doğru mudur yoksa yanlış mıdır? İşte böyle bir durumda herkes kendi ilhâmını sahih görerek karşısındaki dinin batıl olduğunu iddia eder." Nesefi de, Mâturîdî gibi ilhâmda şeytanın dahili bulunabildiğini neticede de objektif bir bilgi kaynağı, dini alanda bir bağlayıcılığının olmadığını söyler ve karşı tutumu eleştirir.[357]

Nesefi'den üç asır sonra gelen diğer bir Mâturîdî kelam âlimi Sa'düddîn Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin de selefleri gibi ilhâmı umumi, külli ve kesin bir bilgi aracı olarak kabul etmediğini söyleyebiliriz. Ona göre ilhâm özel, cüz'i bir bilgi aracı olup tüm insanlar için bir bilgi kaynağı değildir ve başkalarına karşı da delil olarak kullanılamaz.

---

[351] Bkz. **Çelebi, İlyas** (2016) 'Ashabu'l-Maarif Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., EK-1 s.125-127.

[352] **Sarıgül, Murat** (2019) 'Ebû Mansûr El-Mâtürîdî'nin Vahiy-ilhâm Anlayışı ve Hızır Kıssasının Tefsirine Yansımaları' Temel İslam Bilimleri Araştırmaları, s.174. **Eraslan** (2019b), s.258-259.

[353] Öyle ki; İmam Mâturîdî eserinin başında; "insan bilginin kaynağını kavramaktan acizdir. O sadece kendisine ilhâm olunan şeyle amel etmelidir. Çünkü bu evrenin yönetimine sahip bulunan Allah'tan gelmektedir" şeklinde son derece uç bir görüş aktarır ve ardından da bu fikrin çıkmazlarını izah eder. **Mâturîdî** (2019b), s.57-58.

[354] **Demir,** s.74. **Aslan** (2008) s.41-43. **Eraslan** (2019b), s.258-259.

[355] Bkz. **Mâturîdî** (2019b) s.49-53.

[356] الإلهام ليس من أسباب المعرفة Bkz. **Taftazânî,** s.72-74.

[357] **Ebû'l-Muîn Nesefi, Meymun b. Muhammed** (1993) Tebsıratü'l-Edille (thk. Hüseyin Atay) Ankara, 1:34-36. **Aslan** (2008) s.43. **Vural,** s.182. **Ak,** s.136-137.

Kelam ve fıkıhta da bunun delil olmamasından daha doğal bir şey yoktur. Teftazani bu görüşlerinin yanında ilhâm ile bilgi edinme noktasında herhangi bir şüphenin olmadığını, bu konuda hadislerinden ve seleften gelen nakillerin mevcut olduğunu söyler. Fakat o, bağlayıcılığı noktasında ilhâmın da içtihad gibi sadece ilgili kişi için geçerli olduğunu söyler ki "sûfîler yaptıkları içtihadları ilhâm ve keşf, fıkıhçılar da ilhâm ve buluşlarına içtihad adını vermektedirler."[358]

Mâturîdî âlimlerin bu açıklamalarından sonra onların da ilhâmı herkes için geçerli bir bilgi kaynağı olarak görmedikleri sonucunu çıkarabiliriz. Onlardan bir kısmı, rahmani ilhâmların yanında şeytani ilhâmların da var olduğunu söylemekte, bundan dolayı ilhâm bilgisini genel geçer bir bilgi olarak görmemektedir. Diğer bir kısmı ise yaşadıkları dönemde ortaya çıkan bazı ekollerin tutum ve davranışlarına karşı bir tepki olarak bu konuda aşırı titiz bir tavır takınmışlardır. Öyle ki Mâturîdî âlimler hicri 4. asırdan itibaren tezahür eden sûfî-batınî[359] yorumların ve istismar edilen vahiy dışındaki "ilahi ilimler"deki aşırılıkların önüne geçebilmek için ilhâm ve benzeri bilgilerin umum için bir bilgi kaynağı olmadığını ısrarla vurgulamışlardır.

Erken ve sonraki dönemde kelam âlimlerinin ilhâm bilgisi ile görüşleri en genel anlamda bu şekilde olmakla birlikte yeni İlm-i Kelam'ın önde gelen temsilcilerinden İzmirli İsmail Hakkı (ö.1946) da mükerrer bir şekilde, insana özgü olan ilimlerin kaynağının: sağlam duyu, doğru haber ve akıl olmak üzere üç olduğunu ifade ederek, aklın vahiy nuru ile tasdik edilip desteklendiğini söyler. Ona göre kelam uleması gerçeğin ancak düşünce ve kesin delille bilinebileceğini ifade ederler.[360] Ardından kelamcıların yalnız hissi delillere dayanan ve hissedilenlerle yetinen duyguculardan olmadığı gibi, tüm şeyleri akıl tasavvurunun sonucuna dayandıran "misaliye"den de ve aklın yerine ilhâmı geçiren "ilhâmcılar"dan da olmadığını belirtir.[361]

Ona göre, kelam ilmi yalnız peygamberlerin ilhâmını (umum için) makbul görür. Bunun dışındaki ilhâmlara gelince; düşünülmeden, feyiz vasıtasıyla meydana gelen kesin bilginin oluşumu konusunda mütefekkirlerin farklı görüşlerde olduğunu söyler.

---

[358] **Taftazani,** s.119-122.

[359] Bâtıniler gerçek bilginin masum imamdan ta'lim yolu ile öğrenileceğini iddia ederler. Bkz. **Uludağ, Süleyman** (2018) İslam Düşüncesinin Yapısı, 8. Baskı, Dergâh Yay., s.16.

[360] **İzmirli, İsmail Hakkı** (2018) Yeni İlm-i Kelam, (Sad. Sabri Hizmetli), Ankara, Ankara Okulu Yay., s.59.

[361] **İzmirli** (2018) s.55-57.

Gazzâlî, Amidi ve Râzî gibi mütefekkirlerin, delil ve düşünmeye dayanmayan zorunlu bilgiyi kabul ettiklerini; keşf ve ilhâm yoluyla ortaya çıkan bilginin de bu kabilden olduğunu ifade eder. Bunun yanında ilhâmın mihengi Kur'an ve sünnet olmalı fakat her ne kadar böyle olsa da diğer din ve mezheplerin hak veya batıllığı konusunda bir ölçü olmamalıdır.[362]

Müellif seleflerinin görüşlerine yer verdikten sonra kendisi de gerçekte mücahede, halvet ve zikir sonucunda çoğunlukla duygunun üzerindeki örtünün açılacağını, gayb alemini tanımanın ve kavramanın kolaylaşacağını, ilahi bağışlar (ihsan), fetihler ve feyizlerin hasıl olacağını belirtir ve ardından da şu söze yer verir: "Burada, aklın gerisinde öyle ince bir ilim vardır ki; sağlam akılların gayeleri ve sonuçları onu kavrayamaz."[363]

Günümüz kelamcılarından İlhami Güler ise ilhâmın sûfîlerin söyledikleri gibi dışarıdan gelmediğini, aklın/kalbin anlam dünyasına ait olup, insanın içinden geldiğini, bu anlamda altenatif bir bilgi yolu olmadığını söyler.[364] Te'lif ettiği bir kısım yazıları aforizma olarak değil de ilhâm olarak niteleyen (ilhâmiyyat) müellif bu olguyu şöyle açıklar: "Birey bir konu üzerine yoğunlaşıp, çalışınca ona ilhâmın kapıları açılır. Bu ilhâmlarda tartışmaya, kabul ve redde açıktır. Bunlar ya aklın yıllarca emek verdiği konulardır, nesnel olmayan gölgesizdir -sezgi-, ya da vehim/kuruntudur.[365]

Kelam ekollerinin ve önde gelen temsilcilerin bu görüşlerinden sonra genel olarak kelam âlimleri için ilhâmın objektif bir bilgi değerinin olmamasının nedenlerini şöyle özetleyebiliriz: Öncelikle Kur'an'ın bize bildirdiği bilgi kaynakları belli olup ilhâm bilgisinin delil olması ile ilgili sarih bir âyet ve hadis mevcut değildir. Ayrıca Peygamberlik kurumu da sona erdiğinden dolayı insanların bu tür bilgileri başka kişilere ulaştırma sorumlulukları kalkmıştır. Ayrıca ilhâm başta harici din ve mezheplerdeki kişiler olmak üzere, diğer herkes için umumi/objektif bir bilgi kaynağı değildir. Aksi olduğu takdirde her ferd kendi düşüncesini (dini/siyasi/sosyal) ilhâma

[362] **İzmirli** (2018) s.58.
[363] **İzmirli** (2018) s.136-137.
[364] **Güler, İlhami** (2016) İlhamiyyât 1-2, Ankara, Otto Yay., s.10. **Güler, İlhami** (2017) İsimsiz ilhâmlar, Ankara, Ankara Okulu Yay., s.126.
[365] **Güler, İlhami** (2019) Küfreden Düşünme Karşıtı Şükreden Düşünme, Ankara, Ankara Okulu Yay., s.197-198.

dayandırarak meşruiyet arayabileceğinden, geniş bir istismar alanı oluşabilmektedir. Dolayısıyla bu bilgiler bireysel dini tecrübelerden ibaret olup, genel geçer değildir.

İlhâm bilgisinin umum için delil/bilgi değeri olmamasının delilleri böyle iken burada şöyle bir farkı izah da fayda görüyoruz: Kelam âlimleri insanda ilhâm şeklinde bazı bilgilerin hasıl olabileceğini reddetmemişler, bu vasıtayla elde edilecek bilginin hariç kimseler için delil olabileceğini reddetmişlerdir. Hatta ilk dönemde bazı kelam âlimleri veli ve takva sahibi kimseler için bu bilgilerin bireysel anlamda -içtihad gibi- delil olabileceğini ileri sürmüşlerdir.[366] Bunların yanında kelam âlimlerinin reddettiği ilhâm akıl, duyu ve haber-i sadık ile örtüşen ilhâmlar değil, hakkında ilhâm dışında delil olmayan ilhâmlardır. Eğer kişinin ilhâm ile elde ettiği bilgiler harici delillere muvafık ise doğru kabul edilir ve sadece ilgili kişi için bağlayıcı mahiyettedir.[367]

5.2. Fıkıh Âlimlerine Göre İlhâm

Kelam âlimlerinin görüşlerinden sonra bu bölümde de fakihlerin ilhâm bilgisi, vukuu ve bağlayıcılığı hakkındaki görüşlerine kronolojik olarak yer verilecektir. Nasıl ki kelam âlimleri iman ile ilgili konular da fikir beyan ettikleri için bilgi kaynakları konusunda hassas bir tutum izlemişlerse, fakihler de muamelata ait bahis ve mevzuları ele aldıklarından tıpkı kelam uleması gibi bu konuda hassas davranmışlardır. Onların bu konudaki görüşlerini kelam alimlerinden ayıran şey ilk nebiden itibaren şeriatın din gibi sabit olmayıp dinamik bir halde olmasıdır.

Fakihler, kaynağının Allah olduğu kesin olarak bilinen ilhâmın, Peygamberimiz için vâki olduğunu kabul ederler. Bu çeşit ilhâmı vahyin bir çeşidi olarak kabul edip, insanlar için delil olacağını ifade ederler.[368] Peygamber olmayan veli/salih kişilerin ilhâmı için ise; bunun da vaki ve caiz olduğunu belirtip, bu tür ilhâmları Rasûlullah'ın nübüvvetinden kaynaklanan ve ona ittiba ile ulaşılan bir lütuf/ihsan/nimet olarak görürler.[369] Bunun dışında kalan kişilerin iddialarının da hem kendileri hem de diğer kişiler için bir anlam ifade etmediğini söylerler. Onlara göre ilhâm ile gelen bilgiler "duyu, haber ve akıl" gibi üç temel bilgi kaynağının denetiminde olup, bunlar bir nev'i

[366] **Çelebi, İlyas** (2009) İslam'ın İnanç Esasları, İstanbul, İsam Yay., s.249. **İzmirli,** s.58.
[367] **Ebû'l-Muîn Nesefi,** 1:34-36. **Ak,** s.137.
[368] Bkz. **Birsin** (2014) s.250.
[369] **Sem'âni, Abdulkerim b. Muhammed** (1997) Kava'idu'l-Edille Fi'l-Usul, Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2/352. **Birsin** (2015) s.75.

kontrollü kullanılabilecek yardımcı bilgilerdir ve kitap ve sünnete muvafık olduğu ölçüde geçerliliği vardır.[370]

Bu genel açıklamalardan sonra spesifik olarak alimlerin görüşlerine yer verilecek olursa, ilhâm veya benzer muhtevaya sahip bir kavrama eserlerinde rastladığımız ilk fakih olan Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin görüşüne yer verilebilir. Onun eserlerinde bu kavram lafzen kullanılmamış olsa da onunla benzer bir kavram olan "kazf" kavramı kullanılmaktadır. Metinde geçtiği şekilde ifade şöyledir: "Her ne kadar peygamber Allah'a çağırsa da, hiçbir kimse Allah'ın tasdiki ve peygamber olduğu bilgisini koymadan (kazf)[371], peygamberin hak ve doğru söylediğini bilemez."[372] İmam'ın bu sözleri sonra ki dönemde sistematik hale getirilen tasavvuftaki "ilhâm olgusunu" karşılamasa da "kaynağının Allah, alıcısının insanın kalbi ve bilginin müsbet olması" gibi vasıflarının mevcudiyeti ilhâma benzer bir durum çağrıştırdığı yorumları yapılmaktadır.[373] Ebû Hanife ve ondan sonraki iki asırda yaşamış olan fakihlerin eserlerinde bu konuya değinilmemesi o dönemde ilhâm vb. dini tecrübelerin bilgi kaynağı olması hakkında herhangi bir tartışma konusunun olmamasını bildirmesi bakımından önemlidir.

İmam Azam'dan iki asır sonra gelen Şafii fakihi Kaffal (365/976): "ilhâm ile bilgi/ilim sahibi olmak mümkün olsaydı aklın ve düşüncenin mânası kalmazdı" derken[374] onunla aynı dönemde yaşamış olan Hanefi fakihi Cessâs (ö. 370/981), ilhâmın doğrulanabilir bir kaynak olmamasından dolayı onun "hiç kimse için bir delil ifade etmediğini" söylemiştir. Öyle ki, kendi döneminde bilgiyi ilahi ilhâmlardan ibaret gören bir kısım kimselerle karşılaştığını söylemiş, bu kimselere karşı akledip düşünmeyle ilgili ayetleri delil göstererek, bu fikre net bir şekilde karşı çıkmıştır.[375]

Yine bir başka Hanefi Fakihi olan Debûsi (ö. 430/1039)'de bu konuya eserinde müstakil bir başlıkta yer vermiş, âyet ve hadislerdeki delilleriyle birlikte Hanefi usulcülerin görüşlerini nakleder. Ardından "hubbiyye" adında bir grubun ilhâma vahiy

---

[370] **Ak**, s.144. **Birsin** (2014), s.255.

[371] يقذف الله في قلبه

[372] **Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ** (2009) El-Âlim ve'l-Müteallim', (Nşr. Mustafa Öz, İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri, 5. Baskı, İstanbul, MÜİFV Yayınları,), s.31.

[373] **Eraslan** (2019b), s.249. **Uludağ** (2003a) s.284.

[374] **Şevkani,** İrşadu'l-Fuhul, s.248'den naklen. **Uludağ** (2018) s.100.

[375] **Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî** (1994) El-Fusul Fi'l-Usul, İstanbul, Mektebetu'l-İrşad, 3:382. **Birsin (**2015) s.82.

değeri verdiğini söyler ve onların delillerini zikrederek bunların ilhâma delil olmayacağını söyler ve bunları sert bir biçimde eleştirir.[376]

Bunlara benzer bir tavır sergileyen Zahiri mezhebinin kurucusu olan İbn Hazm (ö. 456/1064)'da ilhâmın objektif bir bilgi olmadığını vurgulayarak, insanların falan kimseyi öldürmem, malını çalmam gibi meşru olmayan şeylerin kendilerine ilhâm edildiğini söyleyen bir kimseye karşı nasıl bir tavır sergileyeceğiz diyerek, bu bilgi kaynağının istismar edilmeye müsait olduğunu ifade eder.[377]

Debûsi ve Cessas gibi Hanefi usulculeri ilhâmı hiç kimse için delil görmezken, onların halefi olan Serahsi (ö. 483/1090), ilhâmın Hz. Peygamber'in ümmetinden olan kişilere Allah'ın bir ikramı/kerameti olduğunu, bunlar (sadece kendileri) için hüccet olduğunu söyler.[378] Buna benzer bir görüşü de hicri beşinci asırda yaşamış Şafii bir fıkıh âlimi olan Sem'ani (ö. 489/1096) aktarır. O ilhâmın aslının inkâr edilemeyeceğini, Allah'ın kullarına ilahi bir ihsan olarak bilgiler vermesinin mümkün olduğunu söyler. Sem'ani ilhâmın hak olanı olduğu gibi batıl olanının da (vesvese) olduğunu söyler. Ardından da bunları birbirinden tefrik için şeriatın mihengine başvurmak gerektiğini ekler.[379]

Hanefi usulcu Pezdevi (ö. 493/1100) ise ilhâm aracılığıyla hasıl olan bilginin, doğruluk değeri olmadığını söyler. O bu konuyu şöyle bir misalle delillendirir: "Eğer bir kimse çıkıp şu şeyin helal olduğu bana ilhâm olundu der, diğer bir kimse de çıkıp bana da haram olunduğu ilhâm edildi derse, bu durumda hangisi tercih edilir? Tercih edilecek görüşe yine ilhâmla mı karar verilir? İşte böyle bir durumda iki görüşte anlamsız olur." Pezdevi yaşadığı dönemde, İslami görüşlere aykırı "İbahiyye ve ilhâmiyye" gibi bazı ekollerin kendilerine ilhâm geldiğini söyleyerek bu anlamda dini alanı istismar ettiklerini aktarır.[380]

Pezdevi'nin talebelerinden biri olan Ömer en-Nesefi (ö. 537/1142) de bu mevzuda seleflerinden farklı fikirde değildir. O'da açık bir şekilde "ilhâmın

---

[376] **Debusi,** s.392-393.

[377] **İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed** (1975) El-İhkam Fi Usuli'l-Ahkam, 1. Baskı, Mısır, 1:18. **Birsin** (2015) s.84-85.

[378] **Birsin** (2015) s.79.

[379] **Sem'ani,** 2:352. **Birsin** (2014) s.251,255.

[380] **Pezdevi, Ebü'l-Yüsr** (1988) Ehl-i Sünnet Akaidi (Çev. Gölcük, Şerafeddin, 2. Baskı, İstanbul, Kayıhan Yay.), s.363-368. **Ak,** s.135-136. **Aslan** (2008) s.42-43.

sahih/gerçek bilgi edinme yollarından olmadığı"nı söyler.[381] Onun selefleri ile görüş birliğinde olduğu bir konuda ilhâmın bazı fırkalar tarafından istismar edildiğidir. Müellif, bu konuda içinde yukarıda da ismini zikrettiğimiz "ilhâmiyye" fırkası başta olmak üzere on bir fırkanın görüşlerinin yer aldığı bir eser te'lif etmiş,[382] onları şiddetli bir şekilde eleştirmiştir.[383]

Başka bir Hanefi fakihi olan Alâeddin Semerkandi (ö. 539/1144)'de Nesefi gibi eserlerinde bulunduğu asırdaki bazı sûfî ve şia grupların "ilhâmdan başka delil kabul etmediklerini" söyler. O'na göre ilhâm en genel anlamda; "insanın kalbine gelen şeyler"dir. Semerkandi, ilhâmın Allah'tan da şeytandan da gelebileceğini söyleyerek, ilhâmı "hak ilhâm ve batıl ilhâm" olmak üzere ikiye ayırır. O'na göre aslında batıl ilhâm diye bir şey yoktur, ilhâm sadece Allah vergisi (sun'ullah) olan bir şeydir, batıl olarak isimlendirilen ilhâm "vesvese"dir. Bu ikisini de birbirinden ayırmak için akli delilleri kullanmak gereklidir.[384]

Semerkandi, ayetlerde peygamber ve diğer kişilere vahyedildi, öğretildi, bildirildi, hidayet verildi şeklinde yer alan bazı hitapları "ilhâm edildi" olarak yorumlar.[385] Peygamberlere gelen ilhâmların hak olduğunu ve herkes için delil ifade ettiğini söyler. Bunun yanında onlar dışındaki salih/veli kimseler içinde ilhâmın vâki olduğunu fakat bu tür ilhâmların sadece kendileri için bilgi ifade edeceğini söyler. ilhâmın herkes için hüccet olmayacağını Kur'an ve sünnetten çeşitli deliller getirerek açıklayan müellif, her ferdin kendisine ilhâm olunduğunu iddia ederek bu alanı kötüye kullanabileceğinin altını çizer.[386]

Semerkandi ile aynı dönemde yaşamış, Hanefi fakihi Alaeddin el-Üsmendi (ö. 552/1157) de yaşadığı çağda diğer dinlerin doğru veya yanlışlığının ilhâm ile ölçülebileceğini söyleyen, böylelikle kendi mezheplerinin hakikatını iddia eden "ilhâmiyye" diye bir topluluktan bahseder. O'da ilhâmı, "akıl yürüten kimseye ilahi bir

[381] **Nesefi,** s.52-54. Nesefi'nin *Akaid*'inde geçen bu sözü, kendisinde sonra gelen Taftazani, burada onun "herkes için bilgi edinme aracı değildir" veya "başkası için delil olarak kullanılmaya elverişli değildir", manâlarını kastettiğini zannediyorum" diyerek, "aksi halde ilhâmla ilim elde edildiği konusunda şüphe yoktur" yorumunu yapar. Bkz**. Taftazani,** s.121-122. Ayrıca Bkz. **Uludağ** (2002), 25:316.
[382] Risale Fi Beyani Fırakı'd-Dalle Mine'l-Mutasavvıfe.
[383] **Ak,** s.137-138.
[384] **Semerkandi** (1984) s.677-679. **Ak,** s.138-140.
[385] Örnekler İçin Bkz. **Semerkandî** (t.y.) 2/256, 370, 374, 509.
[386] **Ak,** s.139-140. **Eraslan** (2019b), s.261-262.

yardım/lutuf" olarak tanımlar ve ilhâm ile vesvesenin karıştırılmaması için insanları uyarır.[387]

İlhâm konusunda görüşlerine yer vereceğimiz Endülüslü Maliki fakihi olan Şâtıbî (ö. 790/1388)'de "*Muvafakat*" isimli eserinde bu konuya değinmiş, sadık rüya, sahih ilhâm, açık keşf ve gerçek firâset gibi harikuladeliklerin Hz. Peygamber'de olduğunu, bunlar vasıtasıyla insanlara terğib, terhib ve teşvik sözleri aktardığını söylemiştir. O Peygamberimiz'in bu gibi durumların kendisine has olduğu gibi bir iddia da bulunmadığını, bu durumda bu özelliklerden herhangi birine sahip olan birinin aynı şekilde davranmasının yerinde bir tutum olduğunu söyler. Hz. Peygamber kendisinden sonra bazı seçkin kimseler için (veli/salih) onlara bu gibi durumları nübüvvetinin bir nuru olarak (varis) bırakmıştır.[388] Müellif bunlara yer verdikten sonra, Hz. Peygamber'in hayatından rüya, firâset, ilhâm ve keşf ile ilgili konularda örnekler verip, sahabeden de selef alimlerinden de bu gibi yollarla amelde bulunanların ve buna benzer çokça hadisenin vaki olduğunu söyler. Şâtıbî'ye göre bu gibi durumların amacı hayırlı amelleri yapmak ve kötü işlerden de sakınmayı temin etmek için müjdeleme ve korkutmaktır.[389]

Şâtıbî, ilhâm kaynaklı bilgilerin doğruluğunun ölçüsünün şeriat dairesi içinde, Hz. Peygamber'e bağlılıkla doğru orantılı olduğunu söyler. Bu gibi telkinler Şer'i bir hüküm veya dini bir kaideye ters düşüyorsa, hayaldir, vehimdir ve şeytanın ilka'sıdır. Şeriat geneldir, özel değil. Onun esasları bozulmaz, ona ters düşen her şey batıldır, sakıttır. Eğer zahirde bir delil yoksa ve bu telkinler şer'i bir kaidenin ihlale uğramasına yol açıyorsa bilinen şeyler ilhâm/keşf/firâset bilgisiyle terk edilmez.[390] Zaten müellife göre bu gibi durumların çoğu seyru sulükunu sağlam esaslar üzerine bina etmeyen ya da şeyhsiz/mürşidsiz kendi başına sulüke kalkışan kimselerde oluşan durumlardır.[391]

---

[387] **Üsmendi, Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdulhamit Es-Semerkandi** (2005) Lübâbu'l-Kelâm, (thk. Özervarlı, Muhammed Said, 1. Baskı, İstanbul, İsam Yay., s.43-44. **Ak,** s.140-141.

[388] **Şâtıbî İbrahim b. Musa** (2016) el-Muvafakat Fi Usuli'ş-Şeri'a, (Çev. Erdoğan, Mehmet, 5. Baskı, İstanbul, İz Yay., 2:71-72, 264-266.

[389] **Şâtıbî,** 2:265-267.

[390] Müellif burada ölen birinin vasiyetinin rüyada görülerek yerine getirilmesi ya da keşf yoluyla bir suyun necis olduğunu, bir şahidin yalancı olduğunu bilmenin açık bir gerekçe olmadığı sürece doğru kabul edilmeyeceğini söyler. **Şâtıbî**, 2:267.

[391] **Şâtıbî,** 2:266,273.

Şâtibi'ye göre bu bilgilerle şu üç şekilde amel caiz olur: Mübah olan iş hakkında,[392] gerçekleşmesi düşünülen fayda hakkında[393] ve uyarı veya müjde durumları hakkında.[394] Netice olarak Şâtıbî'de ilhâm gibi bilgi türlerinin varlığını kabul etmekle birlikte, bu bilgilerin dini kaide ve şer'i hükümlere muhalefet ettiği takdirde itibar edilemeyeceğini, bu anlamda İslam şeriatının bir mihenk olduğunu söyler.[395]

Fakihlerin ilhâm ve bilgi değeri hakkındaki görüşlerinden sonra şu genel değerlendirmeyi yapmak mümkündür: Fıkıh alimlerinden Cessas, Debûsî, İbn Hazm, Pezdevi ve Ömer en-Nesefi gibiler "ilhâmın bir bilgi kaynağı olmayıp hiç kimse için delil olmayacağını", Serahsi, Semerkandi, Şâtıbî ve Sem'ani gibi diğer âlimler de "şeriatın zahirine uygunluğu nispetinde delil olabileceğini" savunmuşlardır. ilhâmı hiçbir şekilde bir bilgi değeri olarak kabul etmeyenlerin temelde iki gerekçesi; "Allah tarafından bize ilhâm dışında diğer doğrulanıp, sorgulanabilir bilgiler öğretmiş olması" ve "Allah'tan olduğunu kanıtlayan bir delil olmaması/subjektif olması"dır. Bu etkenleri ortaya koyanlar haklı bir gerekçe ile ilhâm bilgisinin objektif/tümel/genel-geçer olmamasından yakınmışlar, bu bilgiyi makbul addettiğimizde her insanın böyle bir iddia da bulunabileceğini, önü alınamaz bir kötüye kullanma tehlikesinin söz konusu olduğunu ifade etmişlerdir.

Gerçekten de mezkûr fakihlerin yaşadıkları dönemlere baktığımızda, "Kerramiyye, ilhâmiyye, Hubbiyye ve İbahiyye" gibi bir kısım fırkaların "ilhâm ile vahyi özdeş görmesi" veya "kendilerine ilhâm geldiğini iddia ederek dini kötüye kullanması" gibi durumların olduğu görülmektedir. Bu alimlerin düşünceleri aşırı gruplara karşı bir tepki olmalı ki, usulcüler yaşadığı toplum ve şartlar açısından ilhâmı farklı şekillerde ele almışlardır.

Bu görüşlere kronolojik olarak bakıldığında hicri üçüncü asrın ortalarına kadar bu konu ile ilgili herhangi bir tartışma/tepki görülmemekte, bu fikir akımlarının doğuşundan itibaren hicri altıncı asrın ortalarına kadar sert bir karşı tavır ile devam etmektedir. Bu süreçten sonra da müteahhir dönem usulcülerinin sünni-tasavvuf çevre ile ilişkisinden kaynaklanan birtakım uzlaştırmalar görülmektedir. Sözgelimi

[392] Bir kişinin kendisine birinin gelip kötülük yapacağını keşf veya ilhâm ile görüp bunu engellemeye çalışması gibi.
[393] Peygamberimizin faydalı bazı durumları sahabeye bildirmesi gibi.
[394] Bir kişinin yaptığının yanlış olduğunun hissedilip ikaz edilmesi gibi.
[395] **Şâtıbî,** 2:274-275. **Birsin** (2014) s.262-265.

Semerkandi gibi âlimlerin bu konuda sert ve katı bir tutum sergilememesi, muhatap kitlesinin tasavvufa yakınlığı ile bilinen bir çevre olmasından kaynaklanıyor olabilir. Ya da Şii-Bâtıni görüşlerin sünni inanç sistemine yakınlaştırılması sonraki kelam âlimlerinin görüşlerinin esnemesine sebep olmuş olabilir.[396] Öyle ki Zerkeşi (ö.794/1392) müteahhir ulemadan bir kesimin ilhâma itimad etmeyi tercih ettiklerini aktarır.[397]

5.3. Tasavvuf Âlimlerine Göre ilhâm

"İlhâm olgusu, gerçekliği, bilgi değeri" gibi konuların İslami İlimlerde en çok bahis konusu olduğu, üzerinde durulduğu ve yeri geldiğinde sert bir şekilde eleştirildiği alan tasavvuftur. Bunca bahse konu olan, tartışmaların temelini ve ana gövdesini oluşturan tasavvuf âlimlerinin, "ilhâm" hakkındaki görüşlerinin tamamına burada yer vermemiz çalışmamızın sınırları açısından mümkün gözükmemektedir. Buna mukabil bu bölümde, erken dönemden itibaren sûfîlerin ilhâm, keşf gibi bilgi türü anlayışlarının temelinde yatan nedenlere ve bu düşüncelerinin oluşumunun arka planına yer verilecektir. Diğer taraftan tasavvufi anlayışın ilhâm hakkındaki genel tavrı; şartları, delilleri, ölçütleri ve önde gelen sûfîlerin görüşleri de bu bölümde incelenecektir.

İslamiyet'in ilk dönemlerin de "tasavvuf" diye bir kavram söz konusu olmadığı gibi, sûfî/mutasavvıf diye isimlendirilen bir zümrede mevcut değildir. Fakat sistematik hale getirilen tasavvuf alanının, bir ruh hayatı olduğunu farz edecek olursak, zühd ve takva hareketinin aşırı olmamak kaydıyla, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde mevcut olduğunu söyleyebiliriz.[398] Aslında sûfîlerin ifadesiyle tasavvufun ortaya çıkış amacı, Kitap ve sünnete bağlı kalarak, insanın kötü ahlaktan ve çirkin huylardan uzaklaştırıp bu vesileyle Allah'a yakınlaşma (kurb) ve onu tanımaktır (marifetullah).[399] Gerçekten de ilk ve erken dönemde durum böyle devam etmekle beraber yaklaşık hicri üçüncü asrın ortalarından sonra sûfî çevrede, izah edilmekte zorlanılan bazı müfritane hal ve uygulamalar ortaya çıkmıştır.

---

[396] **Eraslan** (2019b) s.243-244.
[397] **Birsin** (2014) s.253-254.
[398] Tasavvuf tarihinin dönemlerinin ayrıntıları için bkz. **Yılmaz,** s.81-148.
[399] **Hasan El-Benna** (2016) Tasavvuf ve Ahlak Eğitimi, (Çev. Güneş, Ayetullah / Karan, Cuma, İstanbul, Nida Yay.), s.76. **Yılmaz,** s.59.

Şeriat dairesinin dışına çıkma eğilimi gösteren bu pratikler de dönemin siyasi hadislerin etkileri olmakla beraber,[400] harici kültürlerden kaynaklanan "mistik" akımların etkisi de söz konusudur. ilhâm ve keşf bilgilerini istismar eden akımlar tarih boyunca devamlı var olmuş, bu kötüye kullanmalar Hristiyan ve Yahudilik inancında da olumsuz etkilerini hissettirmiştir. Müslümanlar bu düşünce akımlarının tesiri altında kalmışlar, sonra ki dönemde de bunlar İslam düşüncesinde tasavvufi ve Şiî çevrede farklı formlarla gün yüzüne çıkmışlardır. Burada zikredilen etkenlerin neticesinde İslam toplumlarında, "gerçek bilginin sadece ilhâm ve keşf yoluyla elde edilebileceğini" iddia eden bazı mistik akımlar ortaya çıkmış, bu grupların tutum ve davranışları neticesinde tasavvuf ve sûfîler itibar kaybına uğramıştır.[401]

Tasavvufun geçirdiği bu merhalelerden sonra, sûfî düşüncede ilhâm fikrinin ilk defa ne zaman ortaya çıktığına ana hatları ile temas etmekte yarar vardır. İlk defa Şia'nın bazı aşırı fırkaların "Allah'ın isimleri (ism-i a'zam) sayesinde ilahi birtakım bilgilerin kalbe ilka' olunacağı"nı iddia etmesi, bunu da Ca'fer es-Sadık'a nisbet edilen bir kısım rivayetlerle meşrulaştırması, böylece Şii grupların imamlarına gelen bilgilerin (ilhâm) tamamını kesin görmesiyle böyle bir fikrin ortaya çıktığı aktarılmaktadır.[402] Bu hadiseler takriben hicri ilk asrın sonlarında gerçekleşirken yaklaşık bundan bir asır sonra Bâyezîd-i Bistâmî, Hâris el-Muhâsibî, Zünnûn el-Mısrî gibi mutasavvıflar bilginin kaynaklarına duyu, haber ve akıla ilave olarak "ilhâmı"da dahil etmişlerdir.[403] Dolayısıyla ilhâm ve keşf gibi bilgi türleri anıldığında akla ilk olarak tasavvuf ilminin ve sûfîlerin gelmesi muhakkak onların gerçeğin ancak bu yollarla elde edilebileceğini, kalp nuru ve vicdana uygun olan duyu ve haberlerin makbul olduğunu iddia etmelerinin bir neticesidir.[404]

Onlara göre Allah nübüvvet vahyi yani Kur'an'ı Hz. Peygamber'e gönderip bunun anlaşılıp açıklanması için de ona ilhâm vahyini yani bir kısım sünnetleri göndermiştir. Nebi'nin velayet derecesine göre ona ilahi ilhâmlar gelmiş ise O'nun velayetinden ve nübüvvetinden kalan miraslar ile diğer velilere de ilhâmat-ı ilahiye

---

[400] **Cerrahoğlu,** s.432-433.

[401] **Alper, Ömer Mahir** (2000) 'İrfâniyye Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 22:444-446. **Karadaş,** s.605.

[402] **Hayyat,** s.110-111. **Yavuz** (2000) 22:99.

[403] **Muhâsibî, Hâris** (1999) Risale Müstedrişin (thk. Abdulfettah Ebû Gudde) 9. Baskı, Beyrut, s.78. **Yavuz** (2000) 22:98-99.

[404] Bkz. **İzmirli,** s.59

gelmeliydi.[405] Hz. Peygamber bunları "bana vahyedildi", "Rabbim bana şöyle vahyetti" şeklinde ifade ederken, erken dönem sûfîlerinin de, "Allah bana şöyle nida etti", "sırrıma şöyle nida olundu", "ruhuma şöyle nida olundu", "kalbimde zuhur etti", "semadan nida geldi" gibi ikrarlarıyla "ilhâm" bilgisinden istifade ettikleri anlaşılmaktadır.[406]

İlk dönem mutasavvıfları bu ilhâmi bilgilerini belli alanlarda, Kur'an ve sünnet ölçüleri ile muvazene etmeye çalışmışlarsa da daha sonra ortaya çıkan bir kısım gruplar bu bilgiyi bütün dini konularda başlı başına bir kaynak olarak görmüş ve böyle amel etmişlerdir.[407] Kelam ve fıkıh âlimlerinin bu konudaki görüşlerine yer verdiğimiz kısımlarda; "Ashabu'l-Maarif, Ashabu'l-ilhâm, Rafiziler, Karmatiler ve ilhâmiyye" diye isimlendirilen bazı fırkaların bu konuda ki aşırı tutumlarından rahatsız olduklarını, bunları da karşı tepki olarak sert bir şekilde eleştirdiklerini aktarmıştık. Sûfî çevre dışındaki bu tepkilerin yanında bizzat bazı sûfîlerden de bu fırkalara tepkiler gelmiştir. Bunlardan biri olan ve *Keşfu'l-Mahcub* eseriyle tanınan Hücvîrî (ö. 465/1072?) mutasavvıfların tümünü on iki fırkaya ayırmış bunlardan "Hallaciye" ve "Hululiye" adlı iki fırkayı müfritane görüşlerinden dolayı batıl olarak nitelendirmiş, kalan fırkaları ehl-i sünnete muvafıklığından makbul olarak kabul etmiştir.[408]

Mutedil ölçüdeki mutasavvıfların da muzdarip olduğu bu aşırı fikirlere karşı sûfî çevreden bir kısım ulema ilhâm ve keşf gibi manevi dini tecrübeler neticesinde elde edilen bilgilerin istismar edilmemesi için, doğruluk derecesini harici ve dahili bazı kriterlere tabi tutmuşlardır. Dahili yani içteki kontrol mekanizmalarından ilki "vehbi" olan bu ilmin hasıl olmasından önce "kesbi" olan bir ilmin gerekli olması şartıdır. Öyle ki, bu alanda "ilim, sulükün yarısıdır" şeklinde bir tespit yapılmış, asli olan malumatların bilinmesi şart koşulmuştur. [409] Gazzâlî (ö. 555/1111) bu konuda yerinde bir tespit yapmış şu ifadeleri kullanmıştır: "Nice sûfîler vardır ki, yirmi sene bir hayal/kuruntu üzerinde kalmışlar. Şayet bu yola girmeden önce ilim sahibi olsalardı, o

[405] Bkz. **Eraslan** (2019b) s.238.
[406] Bkz. **Seyhan, Ahmet Emin** (2011) 'Ebû'l-Hasan el-Harakani'nin ilhâm Anlayışı' Usûl İslam Araştırmaları, S:16, s.83.
[407] **Yavuz** (2000) 22:98-99.
[408] **Hücvîrî,** s.232.
[409] **Öztürk, Yaşar Nuri** (1982) Kuşadalı İbrahim Halveti: Hayatı, Düşünceleri, Mektupları, İstanbul, Fatih Yay., s.92-93.

halin hayal olduğunu hemen anlar, kendilerini de kolaylıkla kurtarabilirlerdi."[410] Sühreverdi (ö. 632/1234) ilmi müktesebatı nakıs olan kişilerin, ilahi bir ilhâm/hatreye benzer fakat ondan olmayan telkinlere maruz kaldıklarını, sadece ilimde derinleşmiş kişilerin bunları fark edebileceğini aktarır.[411]

İkinci bir şart kişinin yiyip içtiğine dikkat etmesi, ona haramın karışmamasıdır. Sûfîler arasında kendisine ilhâm olunduğunu iddia eden bir kimsenin bunun şeytandan mı Allah'tan mı geldiğini ayırt edememesinin bir sebebinin de bu olduğu aktarılır.[412] Kuşeyri (ö.465/1072) şeyhlerin haram yiyen bir kimsenin ilhâm ile vesveseyi birbirinden ayırt edemeyeceği konusunda ittifak ettiklerini söyler.[413] Ayrıca sûfiler müridin açlık ve oruç ile nefisini terbiye etmesi gerektiğini bu şekilde ilahi lütuflara mazhar olacaklarını söyler. İbnu'l-Arabî de müridin bu açlığının mürşidi kontrolünde yapılması gerektiğini aksi takdirde bir fayda sağlamayacağını belirtir. Bunun yanına müridin az konuşması da eklenebilir ki bu şekilde sâlik boş sözlerden uzak kalır ve zikri ilahi ile kalbini ve dilini meşgul eder.[414]

Diğer bir şart, müridin, gerçek salih/veli bir mürşidinin yani kendisine yol gösteren bir hocasının olmasıdır. Bu durum tasavvufta sulük merhalelerini geçmekte olan müridin karşı karşıya geldiği engellerden korunup, tehlikeleri görmesi ve bu esnada kalbine doğan ilhâmın melekten mi şeytandan mı geldiğini tefrik etmesi için gerekli görülmüştür.[415] Bu sebeple tasavvuf tarikine dahil olan kişiler için "Şeyhi/mürşidi olmayanın üstadı şeytandır", "Şeyhi/üstadı olmayan mürid ebediyyen felah bulmaz" gibi sözler sarf etmişlerdir. [416] Bu gibi durumların tasavvuf tarihinde örnekleri çok olmakla birlikte, bunlardan bir numune olarak; "Horosan tarafında izinsiz halvete giren bir müridin şeytan tarafından kandırılıp, bir kısım eserler yazdığı, sonrasında da mürşidi tarafından ikaz edilip, ıslah olduğu" anlatılır.[417]

---

[410] **Gazzâlî** (1974) 3:43-44.
[411] **Öngören,** s.89.
[412] **Sühreverdî,** s.426-429.
[413] **Kuşeyri** (1991) s.280-282. **Uludağ** (2003a) s.289.
[414] **İbnu'l-Arabi** (2019) s.125. Ayrıca bkz. **İbnu'l-Arabi** (2006) 2:342.
[415] Nefsi mülhime makamında (kendisine ilhâm olunan nefis) sâlik bir mürşid-i kâmile muhtaçtır. Mürşid onu şek karanlıklarından, nur tecellilerine çıkarır. **Erzurumlu İbrahim Hakkı,** Marifetname, Bedir Yay., (Çev. Faruk Meyan), s.983-984. **Öngören,** s.89.
[416] **Kuşeyri, Abdulkerim b. Hevazin** (1991) Kuşeyri Risalesi, 3. Baskı, İstanbul, Dergah Yay., s.592. **İbnu'l-Arabi,** s.13. Bkz. **İbn Haldun** (2019) s.58-62.
[417] **Öngören,** s.88.

İbnu'l-Arabî şeyh/mürşidlerin iki hal üzere olduğunu bunlardan birinin kitap ve sünneti bilen bunları zahirini kabul eden, Allah'ın koyduğu sınırları gözeten, insanlara hayır ve iyilik yapan, emir ve yasaklara ittiba eden mürşidler olduğunu, bunların görüldükleri vakit kişiye Allah'ı hatırlatan şeyhler olduğunu söyler ve bunların mürşidliğinde bir beis olmadığını söyler. Bir diğer grubun ise manevi halleri değişen ve şeriatın zahirini korumaya özen göstermeyen şeyhler olduğunu söyler. Ona göre bunların halleri kabul edilir ama peşlerinden gidilip onlara bağlanılmaz.[418]

Başka bir koşul, alıcı konumunda olan müridin ilhâm ve keşf hallerini talep etmemesidir. Sûfî her ne kadar bazı şartları sağlayarak kalbini buna hazır hale getirse de burada amaç hakikate ulaşmak, ilhâm da buna ulaşmak için bir araç olmalıdır.[419] Nitekim bu bilgiler Allah tarafından kula ilahi bir lütuf olup, bazen şartlar sağlandığı halde vaki olmaz. Bu durumda kul "neden Allah bana ilhâm etmedi?" diyemez. Onlara göre gerçek bir sûfî/mürid keşf, ilhâm peşinde koşmamalı, Kur'an ve sünnet peşinde koşmalıdır.[420]

Kulun birtakım zikir ve virdleri dil ile tekrar etmesi[421] veya Kur'an kıraaâtını arttırması da (böylece kalbi de diline eşlik eder ve orada yakin bir nur oluşur) bu koşullar arasında zikredilmiştir.[422] Bir başka şart müridin nefis terbiye/tasfiye/tezkiye aşamalarından belli bir yere kadar gelmiş olmasıdır. Sûfîler nefsi tabakalara ayırmış[423] her tabakada kişinin nefsinin kötü tutumlardan biraz daha kurtulduğunu, nefsin; üçüncü aşaması olan "nefs-i mülhime"[424] makamına gelince ilahi ilhâmata mazhar olduğunu söylemişlerdir. Bu makama kadar kişide bazı vasıfların olmasının gerekliliğinin

[418] **İbnu'l-Arabi** (2019) s.65-66.
[419] **Yılmaz,** s.52.
[420] **Cebecioğlu,** s.447.
[421] Sûfilerin burada özellikle vurguladıkları vird ve zikirler Allah'ın isimlerinin yer aldığı lafızlardır. Gazzâlî tezini Kays b. Haccac'dan şöyle bir nakil aktararak destekler: Şeytanım bana, "senin yanına geldiğimde besili hayvanlar gibiydim, şimdi kuşlar kadar kalmadım" dedi. (Bende) ona niye böyle oldu deyince, "zikrullah ile beni erittin" dedi. **Gazzâlî** (1974) 3:69.
[422] **Sühreverdi,** s.260.
[423] Tasavvufi eğitimin aşamalarını sûfîler, nefsin mertebeleri başlığı altında incelemişler, bunları ayetlerle delillendirerek yediye ayırmışlardır; nefsi emmare (günahı emreden), nefsi levvame (kötüleyen), nefsi mutmainne (huzura kavuşmuş), nefsi Râzîye (razı olmuş), nefsi mardiyye (kendisinden razı olunmuş) ve nefsi kâmile (tam, temiz, kâmil nefis). Bkz. **Kara,** s.149.
[424] Bu mertebede Allah, melek ve şeytan aracılığı olmadan, ilhâm ettiği için ismi nefs-i mülhime olmuştur.

yanında, bu makamda da cömertlik, kanaat, tevazu, sabır, hüsnü zan ve eziyetlere katlanmak gibi bazı özellikler aranmıştır.[425]

Onlara göre; nefis bu makama çıkmadan önce hayvanlık makamına yakın olduğundan, melek ve şeytanın vasıtası olmadan ilhâm işitmezken, bu makamda işitmeye başlar. Onun için bu makam ona zor ve tehlikeli gelir. Zira bu makamda onun hali zayıftır. Nefis tamamı ile tezkiye edilmediği için korkulur ki, nefsinin galip olduğu bir an nefis tabiat zindanına inip, beden esfel-i safiline iner. Çünkü alışkın olduğu önceki makamdır. Eğer bu durum üzerine devam ederse eski alışkanlıklarına geri döner, bazen de itikadı bozulur, taati terkedip günahlara boğulur. Bununla beraber zanneder ki hakiki bir tevhid sahibi ve gerçek bir hak adamı olmuştur. O şeytani hayaller gördükçe, Rahmani tecelliler sanıp, şeytan ile kalıp vesvese ve desise ile dolmuştur.[426]

Bu merhaleler neticesinde insan ruhunu saf hale getirirse doğrudan Allah veya melek vasıtasıyla kalbine/gönlüne bir şeyler atılır.[427] Bu durum uyanıkken olursa sadık/sahih ilhâm, uykuda olursa sadık/sahih rüya ismini alır.[428] Tasavvuf ehlince sulükünü tamamlayıp bu aşamalardan geçen sûfînin ilhâm/keşf bilgisi kaynağı ve doğruluğu bakımından şüphe götürmeyip ve diğer bilgi kaynakları gibidir. Onlara göre bu bilgi şeytanın ve nefsin müdahalesinden korunmuştur. Bu kimsenin kalbine şeytan hiçbir vecihle giremez, bir vesvese olduğu zaman fark edilir.[429]

Burada söz konusu ilhâm bilgisinin hasıl olmasından sonra ilhâm bilgisinin bireyin kendisi için delil olması için de "harici kriterler" dediğimiz bazı şartların sağlanması gerekir. Aksi takdirde bu ilhâm kendisi içinde delil olmaz. Bu koşulların en başında bu ilmin Allah'ın kitabına ve Hz. Peygamber'in sünnetine uygun olması gerekmektedir. Yani bir kişiye ilhâm olunduğu iddia edilen bir bilginin Kur'an ve sünnet ile çelişmemesi, aksi bir görüş olmaması gerekir.

Tasavvuf tarihinde bazı fırkaların ilhâm adı altında ortaya koyduğu fikirler erken dönemden itibaren bazı sûfîler tarafından fark edilmiş olmalı ki bu konuda müteaddid

[425] **Serrâc,** s.554-555. **İbrahim Hakkı,** s.983-987.
[426] **İbrahim Hakkı,** s.983-984.
[427] Bu durum kişide âni bir şekilde gerçekleşeceği gibi tedrici bir şekilde de gerçekleşir. Bunlar sûfî ıstılahında "bevadih" ya da "hücum" diye de zikredilir. **Uludağ** (2003a) s.284.
[428] **Aziz Nesefi, Muhammed** (2010) İnsan-ı Kâmil (çev.A. Avni Konuk), Gelenek Yay., s.202-203. Ayrıca bkz. s.82-83,116, 211.
[429] **Öngören,** s.90.

defa ikazlarda bulunmuşladır. Bunlardan bir kısmı sözlerdir: Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830) "Hakikate ait bazı bilgilerin kalbimi sarar, iki şahid yani Kur'an ve sünnet olmadan onların kalbime girmesine izin vermem", Sehl el-Tüsteri (ö. 283/896) "Kitap ve sünnetin kabul etmediği her vech/keşf batıldır",[430] Cüneyd-i Bağdadi (ö. 297/909) "Yollar, Hz. Peygamber'in izinde giden kişilerden başkalarına kapalıdır", "Bilgimiz Kur'an ve sünnet temeli üzerine kurulmuştur",[431] Beyazıd Bestami (ö. 234/848?) "Bir kişiden ne kadar keramet görseniz de, onun amellerini kitap ve sünnet ölçüsünde tartmadıkça kabul etmeyiniz",[432] Abdulkadir Geylani (ö. 561/1165-6) "Bütün veliler, Allah ve Resulünün kelamından başkasına dayanamazlar, zahirinde başkasıyla amel etmezler".[433]

Ayrıca sûfîler ilhâm yolu ile hasıl olan bilgilerin dini ve şer'i bir hükme kaynaklık etmesini de bazı şartlara bağlamış, bu gibi durumlarda şeriatın zahir olan hükümleri ile muvafakat aramışlardır. İlk sûfîlerden Zünnün Mısri, Sırrı es-Sakati (ö. 251/865), Ebû Said Harraz (277/890?) başta olmak üzere, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî (ö. 973/1565) , İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1624), Abdülganî Nablüsî (ö. 1143/1731) gibi âlimler, ilhâm bilgisinin hiçbir şekilde helal-haram, farz, vacip gibi şer'i hükümlere dayanak olmayacağını ve zahiri hükme aykırı olan, batınî ilimlere de dayanmayacağını söylemişler; "tarikat şeriata uymalıdır" veya "şeriat tarafından uygun görülmeyen haller batıldır" gibi sözlerle bu mantığı anlatmaya çalışmışlardır.[434]

Bu durum sadece zahiri manaya muvafık olan te'viller ve konunun anlaşılabilir olması için yapılan yorumlar için uygun görülmüştür. Dolayısıyla bu konumdaki herhangi bir şahsın ilhâm, keşf, rüya gibi manevi bilgi vasıtaları ile elde ettiğini iddia ettiği bilgiyle, başta âyet ve hadisleri te'vil etmek suretiyle, helali haram, haramı da helal yapma gibi bir tasarrufta bulunmaya yetkisi yoktur.[435]

Bu mekanizmalardan bir diğeri, elde edilen bilginin dini alanda otorite ve saygın bir karaktere sahip olan kişilerin daha önce yaşadıkları buna benzer tecrübeler ile mukayese/muvazene edilmesidir. Onlara göre yüzyıllar boyunca ortak bir payda da

[430] **Serrâc,** s.105.
[431] **Şa'rânî** (1968) s.22.
[432] **Cerrahoğlu,** s.439.
[433] **Benna,** s.71. Ayrıca bkz. **Yıldırım, Ahmet** (2013) Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, 3. Baskı, Ankara, TDV Yay., s.28.
[434] **Benna,** s.70-71. **Yavuz** (2000) 22:98-99.
[435] **Haksever** (2017) s.78.

şekillenmiş ve sistematik bir şekilde kaydedilmiş olan tasavvuf literatürü bunun için bir test mekanizmasıdır.[436]

Bir başka şart, ilhâm aldığını iddia eden kişilerde oluşan eylemler/amellerdir. Nasıl ki vahiy alma iddiasında bulunan bir kişinin eylem-söylem çelişkisine düşmemesi gerekli görülmüşse,[437] ilhâma mazhar olduğunu iddia eden bir kişi için de bu durum aynen geçerlidir.[438] Tasavvuf tarihinde buna benzer birçok örnek mevcuttur ki bu manevi halleri yaşayan kişilerin yaşamlarında gerek ahlak gerekse ibadet hususunda pratik düzlemde müspet birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler o kişinin ilahi bir dini tecrübe yaşadığının göstergesi olabilir. Aksi takdirde Allah tarafından ilhâm aldığını iddia eden kişinin eylemlerinde olumlu bir değişim söz konusu değilse ve ahlakî olmayan tutum ve davranışlar sergiliyorsa böyle bir iddia ciddiye alınmaz ve ona itimat edilmez (ayinesi işidir kişinin, lafına bakılmaz).[439]

Sûfîlerin genel kanaatine göre tüm bu şartlar sağlanıp, belli seviyeler kat edilse bile velinin bu "ilhâm"ı sadece kendisi için bir delil ifade eder. Böyle bir konumdaki bir kişinin başkasını kendi ilhâmına çağırması caiz olmaz. Bu durumda tıpkı içtihad gibidir; taklid edilemez.[440] Veli bir kimse de tıpkı içtihad gibi durumu dikkatle inceler. Şeriatın açık bir şekilde bildirmediği bir şeyi, tarikat yapılması zorunlu (vacip) olan bir şey olarak telkin etmez.[441] Yine fıkıhta içtihadın "yeni bir hüküm getirmeden, olan ahkamın daha iyi anlaşılmasını sağlamak" görevini, tasavvufta da ilhâm ve keşfi bilgi için geçerli saymışlardır. Ancak içtihad da hata payı daima var iken, keşf veya ilhâmda belirli bir mertebeye ulaşmış velinin hatasının olmayacağı düşünülür.[442]

Şer'i bir hüküm/kaide bildirmeyen, yine dini alana yönelik olan "ilhâmlar" yukarıda da izah ettiğimiz şekilde Kur'an ve sahih sünnetin zahiriyle muvazene edilerek kabul veya reddedilir. Bunun dışında gaybî hadiselerle ilgili Peygamberler dışındaki ilhâmların hükmü zamana bırakılır. Sözgelimi bir kişi: "bana şu zamanda şöyle bir şey

[436] **Haksever** (2017) s.136-137.
[437] Yalancı peygamberleri yaşam ürünlerinden (meyvelerinden) tanıyacaksınız. Hiç dikenlerden üzüm, deve dikenlerinden üzüm toplanır mı? İyi ağaç sağlam ürün verdiği gibi çürük ağaç da kötü ürün verir. Bkz. **Matta,** 7:15-23.
[438] Bkz. **Kılıç, Recep,** (2011) 'Vahiy: Mahiyeti, İmkânı ve Doğrulanması Üzerine' Milel ve Nihal, C:8, S:1, s.21 vd.
[439] **Şa'rânî** (1968) s.21. **Haksever** (2017) s.137-138.
[440] **Serrâc,** s.548-549.
[441] **Şa'rânî** (1968) s.22.
[442] **Öngören,** s.91.

olacağı ilhâm/ihtar edildi" şeklinde bir ikrarda bulunsa, bu kavl başkası için delil olmaz. Söz edilen zaman dilimi geldiğinde bu durum ya tasdik olunur veya yalanlanır.

Buraya kadar sıraladığımız kriter ve şartlar sûfî kesimde itidal/vasat yani aşırı olmayan kişilerin görüşlerini temsil etmektedir. Her ilim dalına, ekole ve hatta insana ait bir özellik vardır ki; o da düşünce ve eylemlerde vasatın dışında aşırı uçlu bir tavır sergilemedir. Gayet tabii tasavvufun içinde de dahili ve harici etkenlerin sonucunda böyle grup ve fikirler ortaya çıkmış, bunlar maatteessüf tasavvuf dışındaki insanları sûfîlere karşı önyargılı olmaya sevk etmiştir. İfratı temsil eden mezkûr kesim ilhâm ile elde edilen tüm bilgileri vahiy ile müsavi kabul etmiş, te'lif ettikleri eserleri Peygamber vahyi gibi hatasız görmüşlerdir.

Genel anlamda Tasavvuf alanına ait bu açıklamalardan sonra şimdi de spesifik olarak İbnu'l-Arabî, Şarânî ve İmam-ı Rabbâni'nin ilhâm hakkındaki görüşlerini zikretmekte yarar vardır. İlk olarak keşf ve ilhâmla ilgili görüşlerinden dolayı adından sıkça söz ettirmiş ve bir o kadar da eleştirilmiş olan İbnu'l-Arabî (ö. 638/1240)'nin görüşlerini aktaracak olursak, onun doğru bilgiye ulaşma da vahiy başta olmak üzere, keşf, akıl ve duyuları bilgi kaynağı olarak kabul ettiğini söyleyebiliriz. O'na göre keşf yoluyla elde edilen bilgiler, vahiy bilgisi gibi en güvenilir bilgi kaynağı olup zaruri ve şüphe götürmezdir. İbnu'l-Arabî'nin düşünce sisteminin büyük bir bölümünü oluşturan "keşf/keşfi bilgi", eserlerinde ilhâm ile müradif anlamda kullanılmış, bu kavramın kullanıldığı yerlerde: "Allah'ın ilhâm vasıtasıyla insanlara birtakım bilgiler ulaştırması" kastedilmiştir.[443]

İbnu'l-Arabî Şems suresindeki ayeti delil göstererek bu tecrübeleri Allah'ın nefse yerleştirdiği şeyi (fücur ve takva) ilhâm etmesi olarak açıklar.[444] Fakat ona göre din konusunda insanlara ilka' olunan emir-yasak vb. şeyler ilhâm değil, ledünni bilgidir. O tevhid konusunda ilhâmı/keşfi sahih bir kaynak olarak kabul etmez. İtaatin bilgisi ilhâm, sonuçlarını bilmek ise ledünni bilgi olur. ilhâm geçici ve arizidir, nefsin ve şeytanın telkinatları da karışabilir.[445] Bu noktada müellife göre kişide hasıl olan bilginin

[443] **İbnu'l-Arabî,** Fütuhat, 1:150,319,2:399'dan naklen. **Ayhan** (2011) s.94. **Karadaş,** s.605. **Uludağ** (2018) s.122.
[444] **Şems,** 91:8.
[445] **İbnu'l-Arabî** (2006) 2/371.

sağlamlığı için bir ölçü tayin edilmiş olup, bu da Kur'an ve sünnetle kayıtlı olmasıdır. Bu sınırları aşan her türlü keşf/ilhâm batıldır, kabul edilemez.[446]

Müellifin düşünce sistemine göre sahih ilhâmi/keşfi bilgiye ulaşmanın bazı koşulları vardır. Bunlardan bazıları; riyâzet, mücahede, halvet, zikir, boş işleri terk etmek olup bunların neticesinde halis ve müttaki bir kul olmak hedeflenir. Bu kişisel çabanın neticesinde Allah kullarına birtakım bilgiler öğreteceğini,[447] kabiliyetler verip[448] onları nurlandıracağını[449] bildirmektedir.[450] Müellif bu bilgilerin de doğruluk derecesinin kişiden kişiye farklılık arz ettiğini söylemekte ayrıca her bilginin ilhâm/keşf yoluyla öğrenilemeyeceğini aktarmaktadır. Bununla beraber bu vasıtayla hasıl olan bilgide hata olmayacağını, sadece bilgiyi iyi keşf/idrak eden veya daha iyi keşf/idrak etmenin olabileceğini söyleyip, bu aracılarla elde edilen bilgi sahibinin içtihad gibi, hata ettiğinde tek sevap isabet ettiğinde de iki sevap alacağını da ekler.[451]

İbnu'l-Arabî'ye göre velilerin ilhâmının kaynağı peygamberlerin vahiy aldığı kaynak ile aynı olup ya doğrudan Allah ya da vasıta ile melektir.[452] Fakat velinin keşfi/ilhâmı, şeriattan daha aşağı derecededir. Kendi ifadesiyle onların sözleri "vahy-i kelâm değildir, ama vahy-i ilhâmdır"[453] Onlar zahiri olarak Hz. Peygamber'e uyarak tatbik ettikleri hükümleri, gizli olarak Allah'tan almaktadırlar.[454] O elde ettikleri ilimlerin fikir yoluyla değil, ilahi feyizle kazanıldığını söylemiş, bu anlamda "*Fususi'l-Hikem*", "*Futuhatu'l-Mekkiyye*" başta olmak üzere bütün yazdıklarının rabbani ilhâmlar olduğunu söylemiştir.[455]

İbnu'l-Arabî, nebilere nazil olan kitabı, şerh etme ve açıklama görevini Kur'an'la amel eden veli kimselerin hak sahibi olduğunu söyler.[456] Çünkü üzerinde birtakım görüşler beyan edilen kitap, beşer kelamı değil, Allah katındandır. İşte ilhâmlar

[446] **Ayhan** (2011) s.100-101. **Karadaş,** s.605.
[447] **Bakara,** 2:282.
[448] **Enfâl,** 8:29.
[449] **Hadîd,** 57:28.
[450] **İbnu'l-Arabî,** Fütûhât, 1:31,661,2:9'dan naklen. **Ayhan** (2011) s.100-101.
[451] **İbnu'l-Arabî,** Fütûhât, 1:87'den naklen. **Ayhan** (2011) s.101.
[452] **Serrâc**, s.548-549. **Yılmaz,** s.223.
[453] **Karadaş,** s.605.
[454] **Öngören,** s.90.
[455] **Şerif,** 2:512. **Uludağ** (2018) s.121-122. **Kaya**, s.33. **İbnu'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali** (2013) Fususu'l-Hikem (çev.Demirli, Ekrem), Kabalcı Yay., s.19.
[456] "Kur'an Nebiye nazil olmuş olsa da, onu anlama ve yorumlama bilgisi velinin kalbine nazil (ilhâm) olmuştur." **İbnü'l-Arabi,** Futuhat, 4:269'dan naklen. **Karadaş,** s.605.

vasıtasıyla bir kısım mü'minlerin kalbine Allah tarafından bazı anlayışlar indirilir/ilhâm olunur, onlar da bu düşünceleri insanlara bildirirler.[457]

İbnu'l-Arabî'nin halefi olup onun bir kısım görüşlerini benimseyen Şa'rânî (ö. 973/1565) ise benzer şekilde bu bilginin varlığını ve vukuunu kabul etmiş, İmam Malik'e nispet edilen "ilim çok rivayetle olmaz, o bir nurdur, onu kalbe Allah yerleştirir" sözünü nakletmiştir.[458] Bunun yanında "velilerin şeriata muhalif olan keşf ve ilhâmlarının hükmü sorulduğunda", (İbnu'l-Arabî'den naklen) "bunlar kabul edilmez, Peygamberin sözüne döneriz ve anlarız ki velinin keşfinde veya ilhâmında hata vardır" şeklinde bir nakil aktarır. İlginçtir ki müellifin muhtevasını bilmediğimiz; "*Her ilhâmla Amel Etmek Vaciptir Diyen Kimselerin Boynu Üzerindeki Keskin Kılıç"* isminde bir eseri olduğu nakledilir.[459]

İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) yaşadığı dönemin şartlarına bağlı olarak aşırı ilhâm fikrine sahip kimseleri sert bir şekilde tenkit etmektedir. Kendi asrının arka planında; bid'at, fesat ve tabiri caizse çağdaşlaşma rüzgârı nedeniyle tasavvuf[460] ve tarikatler bozulmuş, hakiki tasavvuf anlayışı ve yaşantısı yok olmuştu. Dönemin sûfîleri tasavvufun aslından uzaklaşarak, şeriata muhalif bir kısım yanlış sûfîlik anlayışları geliştirmişlerdi. Bu kesim daha da ileri giderek "keşfi/ilhâmı", "vahyin" üstünde tutuyorlardı. Bulunduğu çevrede daha da ileri giderek nübüvveti çağdışı gören ve bunu inkâr eden, velayeti ve keşfi peygamberlikten üstün gören bir kesim de vardı. İşte müellif böyle bir dönemde kaleme aldığı eserlerde keşif ve müşahedelerin şeytanın müdahalesinden mahfuz olmadığını, Peygamberler de dahi böyle durumların olması, evliyada olmasını daha fazla mümkün hale getireceğini dile getiriyor. Evliyaların Peygamberlere tabi olduğunu, onlara gelen her ne ise Peygamber'in getirdiğine aykırı düşmemesi gerektiğini ifade ediyordu.[461]

---

[457] **İbnu'l-Arabî,** Futuhatu'l-Mekkiyye, 1:279-280'den naklen, **Câbiri, M. Abid** (2001) Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı, (Çev. Köroğlu, Burhan / Hacak, Hasan / Demirli, Ekrem, 3. Baskı, İstanbul, Kitabevi Yay., s.385.

[458] **Şa'rânî** (1968) 1:21.

[459] Bkz. **Benna,** s.67-68.

[460] İmâm-ı Rabbânî Mektubat'ın tasavvufun amacını şöyle ifade etmiştir: "Akılcı bilginin ilhâm ya da keşifle anlaşılması ve soyutun somut hale gelmesi, tasavvuf başarının nihai hedefidir. Yoksa şeriatın üzerinde ya da yukarısında araştırma yapmak değildir." **İmâm-ı Rabbânî, Ebü'l-Berekât Ahmed el-Faruki** (t.y.) (Çev. Ayçiçek, Abdulkadir, İstanbul, Çelik Yay.), 1:121-122.

[461] **İmâm-ı Rabbânî,** 2:29.

Müellif *Mektubat* isimli eserinde bu konulara ayrıntılı yer vermiş ve bunları şöyle değerlendirmiştir: "Kıyas, içtihad, dinin temelindendir fakat keşif ve ilhâmlar böyle değildir. Biz bunlara uymaya emrolunmuş değiliz. ilhâm, başkaları için bir hüccet değildir ama içtihada dayalı hüküm başkasına da hüccettir. Müctehid ulemanın görüşlerine muhalif olan, sûfîlerin dedikleri ve yaptıklarına uymak uygun değildir. Onların keşif ve ilhâm yollu sözlerini, zahiri manasından uzak tutmak gerektir."[462]

İmâm-ı Rabbânî'ye göre keşf ve ilhâmın sıhhatına delil, ehl-i sünnet ve'l-cemaat ulemasının ilimlerine mufavık olmasıdır.[463] Kıl kadar olsa dahi, aralarında bir aykırılık olursa, doğruluk çemberinin içinden çıkarlar. Asıl sağlam ilim/bilgi ve açık hakikat budur. Hakkın dışında, gerçek dışı olanda, ancak dalalettir.[464]

İmâm-ı Rabbânî ayrıca "sûfîlerin sözleri, vecd ve halleri Kur'an ve hadis mihengine vurulmadıkça, yarım arpa değeri tutmaz" diyerek İslamiyet'e uygunluğu ölçü olarak kabul eder. O mutasavvıfların yoluna girmekten kasdın, imanın hakikati sayılan şeriata bağlı itikatlara karşı yakini artırmak olduğunu, bunun ötesinden başka bir şey olmadığını söyler.[465] İmâm-ı Rabbânî'nin buraya kadar yer verdiğimiz tutumlarının ana sebebinin yaşadığı dönemde ortaya çıkıp "ilhâmı vahye eşit gören" aşırı görüş ve fikirlere karşı bir tepki olduğu ve bunun yanında diğer bir endişesi de hem keşf hem de ilhâm da hata ihtimalinin olması, bu tecrübelerin her zaman sahih bilgiler ifade etmemesinden kaynaklı olduğu rahatlıkla görülebilir.

İmam-ı Rabbâni'nin bulunduğu çevre ve yaşadığı dönemin şartlarını göz önüne alarak ilhâm ile ilgili bu sert ve titiz tutumlarını bir tarafa koyarsak onun ilhâmı asla inkâr etmediğini hatta sûfî kesimden bazı zatların bilgilerinin, keşf ve ilhâma dayandığını ifade ettiğini söyleyebiliriz. Hatta kendisi de Allah tarafından ilahi ilhâmlara mazhar olduğunu söyleyerek, bunları ilahi yönlendirmeler olarak kabul

---

[462] **İmâm-ı Rabbânî,** 1:702.

[463] İmâm-ı Rabbânî'nin kendisinden önceki bazı sûfîleri aşırı yüceltip Kur'an ve sünnete yönelmeyi ihmal edenlere karşı yönelttiği şu sözler yaşadığı dönemdeki müfritane tutumları göstermesi açısından önemlidir: Biz Hz. Muhammed'in (s) sözlerine muhtacız, İbnü'l-arabî'nin, Sadreddin Konevî ve Abdürezzâk el-Kâşani'nin sözlerine değil; biz nassa bakarız, fassa (fusûsü'l-hikeme) değil; fütûhât-ı medeniyye (medine'de vahyedilen sûreler) bizi el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'den müstağni kılar." Bkz. **Çelik, İsa** (2009) İmam Rabbânî Perspektifinden İbnül-Arabî'ye Tenkidî Bir Yaklaşım, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), S:23, s.158.

[464] **İmâm-ı Rabbânî,** 1:301-302.

[465] **İmâm-ı Rabbânî,** 1:447-448.

eder.[466] Ayrıca gerçek bir velinin sahih ilhâmının esas kaynağının, kat'i vahiy ile teyit edildiğini söyler. Bazı kimselerden zuhur eden; isabetli ehl-i hak zatların görüşlerine ters düşen sözleri/ilimlerinden de kaynağı keşf/ilhâm olmasından (bir değer ifade etmese bile) mazur görülebileceğini söyler. Hatta onlar için içtihad gibi hata ettiklerinde bir ecir verilebileceğini ifade eder.[467]

5.4. Tefsir Âlimlerine Göre İlhâm

Tefsir âlimlerinin ilhâm hakkındaki görüşlerine yer vermeden önce şunu belirtelim ki; tefsir uleması eserlerinde ilhâm bilgisinin tanımı, tasnifi, bağlayıcılığı ve vukuu gibi konulara ayrıntılı bir şekilde değinmemişler, Kur'an'da ilhâm kavramının gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak geçtiği ayetlerde birtakım genel tanım ve açıklamalar yapmışlardır. Aslında önceki kısımda yer verdiğimiz "Kur'an'da İlhâm Kavramı" başlığı altında genel olarak müfessirlerin bu ayetler hakkındaki görüşlerine yer vermiştik. Bu bölümde de daha fazla konu harici ayrıntıya girmeden temsili olarak bu konuda görüş beyan etmiş bir kısım tefsir âlimlerinin görüşlerine yer vereceğiz.

İlk olarak İmam Mâturîdî (ö. 333/944)'nin ilhâm ile ilgili görüşlerini aktaracak olursak onun bu konuda kulların Allah'ın hukukunu gözetip emirlerine uyması, istikamet üzere olup bu yolda çaba sarf etmesi sonucunda onlara; takvanın ilhâm edileceğini ve günaha giden yollardan kaçınmanın gösterileceğini söyler. Müellif burada sonucun kulun çaba sarf etmesine bağlandığını söyleyerek, "Bizim yolumuzda elinden gelen cehd/çaba'yı sarf edenleri, muhakkak bize ulaşan yollara yöneltiriz" ayetini delil olarak getirir.[468] Şems suresindeki ilgili ayetin yorumu dışında müellif diğer bir kısım ayetler için de ilhâmın ilahi hitap şeklinde başta peygamberler olmak üzere, salih kullar ve diğer insanlarda, meleklerde, hayvanlarda ve hatta cinlerde de görülen, onlara ilahi bir lütuf olarak verilen bir şey olduğunu belirtir.[469]

Diğer bir tefsir âlimi aynı zamanda da meşhur bir kelam âlimi olan Fahreddin Râzî (ö. 606/1210)'ye göre ilhâm; öğretme, açıklama ve anlatmadan farklı bir durumdur. Râzî'ye göre ilhâm, Allah'ın aracısız veya aracılı bir şekilde kulların kalbine

[466] Bkz. **İmâm-ı Rabbânî,** 1:128.
[467] **İmâm-ı Rabbânî,** 1:301-302.
[468] **Mâturîdî** (2019b) 17:244-245.
[469] Bkz. **Eraslan** (2019b) s.244-256.

yerleşen ve onlara öğretilen şeyler için kullanılan bir ifade olup, bunun neticesinde o şey kişiden ayrılmaz bir parça haline gelir. Râzî ilhâma mazhar olan kişilerin bir kısım şartları yerine getirmeleri gerektiğini, bu şartları sağlayanların da çok az bir zümreden oluştuğunu söyler.[470] Ona göre insan hayırlı ve güzel ameller işledikçe, amellerin izleri uygun bir şekilde nefsinin cevherinde ortaya çıkar.[471] Bunun yanında bazı kullarda bulunan yetenek ve istidatlar, mücahede, uzlet ve halvet gibi manevi tezkiyeler ile birleşince kulda bir aydınlanma meydana gelir. Müellifin ifadelerine göre kalbe gelen ilhâmların kaynağı neticesine bakılarak tespit edilebilir; ilgili telkinat gayb alemine yönelik ise Allah'tan, maddi âlemdeki bir menfaate yönelik ise şeytandandır. Bu anlamda kaynak bakımından bir üstünlük söz konusu değil; rahmani ve şeytani olması bakımından eşittir.[472]

Müfessir Kadı Beyzâvi (ö. 685/1286) ilhâmı ilk olarak nebiler ve sonrasında veli kimseler, melekler ve hayvanlarda vaki olduğunu ilgili ayetlerin açıklamalarında izah eder ve der ki: "Meleklerin Allah'ın kulları için ilhâm etmesi, onlara dışarıdan birtakım bilgiler aktarmasından ziyade, onları iyi ve güzel olana teşvik edip yönlendirme olarak anlaşılabilir." Bu anlamda ona göre ilhâm hidayet kavramı ile müsavi görünmektedir. Beyzâvi'ye göre melekler şeytanların kafirlere yaptıklarına karşı müminlerle dost olurlar ve onlara hakkı ilhâm eder, insanlar dışındaki hayvanlarda ise bu durum içgüdüsel olarak yönlendirme şeklinde gerçekleşir.[473]

Çağdaş dönem tefsir âlimlerinden Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942) ise kısaca ilhâmı "bir manayı kalbe atmak" olarak tarif eder[474] ve bu durumun yaratılıştan her nefiste genellikle gerçekleşen bir hal olduğunu söyler. İnsan netice itibariyle eşyanın iyi veya kötü olduğunu her zaman aklıyla bilemeyeceğinden, bir nakil ve duyurmaya ihtiyaç duyar. Bu da ekseriyetle ilhâm aracılığı gerçekleşir.[475]

Mevdudi (ö. 1979) ise ilhâmı iki şekilde değerlendirir. Bunlardan ilki tasavvufi bir yorumun dışında Allah tarafından insanlara ve hayvanlara verilen fıtri ilim ve kabiliyetlerdir. Allah bunu her canlının mahiyet ve ihtiyacına göre vermiş, doğuşta ve

[470] **Râzî, Ebû Abdullah Fahruddin** (1987) Metâlibu'l-'Aliyye mine'l-İlâhiyye, 1. Baskı, Beyrut, 7:329–330. **Râzî** (2000) 31:171-172. **Eraslan** (2019b) s.699.
[471] **Cerrahoğlu,** s.633-634.
[472] **Râzî** (1987) 1:54-57,7:330–331.
[473] Bkz. **Eraslan** (2019b) s.700-703.
[474] **Elmalılı,** 5:82-83.
[475] **Elmalılı,** 8:574-576.

sonraki yaşamlarında onlara bu malumatları ilhâm etmiştir. Hayvana doğumundan itibaren hayatının devamı için, insana da medeniyet harikalarının icad ve tekamülü için birtakım bilgiler ilka' etmiştir. İkinci değerlendirmesi ise yine doğuştan olan ve insana ilka' edilen birtakım ahlakî kurallardır. Kişi bu ilhâmlar vesilesiyle bir yaratıcının var olduğunu bilir ve hayrı şerri, iyiyi kötüyü birbirinden ayırt edebilir.[476]

5.5. Hadis Âlimlerine Göre İlhâm

Bu başlık altında İslami ilimlerde hadis ile meşgul olan ve aynı alanda eserler te'lif eden bir kısım hadis âlimlerinin ilhâm hakkındaki görüşlerine yer verilecektir. Burada şunu belirtmek isteriz ki hadis ulemasının ilhâm konusundaki görüşleri, onun gerçekliği ve şer'i bir konuda delil olmasının yanında ilhâm ve keşf yoluyla Hz. Peygamber'den hadis rivayet etmenin meşruluğu ve bunun hadis ilmindeki kabul edilebilirliği etrafında yoğunlaşmaktadır. Bir kısım sûfîler hadis tespit yönteminde hadis ulemasının usullerini takip etmişse de diğer bir kısım bunlara keşf ve ilhâm ile hadis tahammülü gibi yöntemleri de bunlara dahil etmişlerdir.[477] Bu yöntem mutasavvıflar tarafından isnad ve hadis tespit yöntemine bir alternatif değil ilave bir ek yöntem olarak getirilmişse de muhaddislerin usul yöntemleri dışında yer alan ve onlar tarafından çok da kabul edilmeyen bir yöntemdir.[478]

Hadis âlimlerinin bu konudaki görüşlerini aktarmadan şu ön bilgiyi aktarmada yarar vardır; keşf ve ilhâm gibi yöntemlerle hadis rivayet etme metodunu sistemli bir şekilde kullanan ilk kişi İbnu'l-Arabî (ö. 638/1140)'dir.[479] İbnu'l-Arabî keşf sahibi olan velilerin ilimlerini Allah'tan aldığını söyledikten sonra, Hz. Peygamber'den de ilhâm, keşf veya rüya aracılığıyla bazı haberler aldıklarını söylemiştir. Ona göre Hz. Peygamber'e ittiba eden velilere melekler ilhâm aracılığıyla haberlerin/hadislerin sahih olup olmadığını haber verilir. Veli olan kimseler Hz. Peygamber'i keşfen görerek rivayet edilen hadislerin hükmünü ve sıhhatini O'ndan bizzat öğrenirler.[480] Keşf ve ilhâm yoluyla Rasûlullah'dan hadis rivayetini mümkün ve makul gören İbnu'l-Arabî,

---

[476] **Mevdûdi,** 7:132-134.

[477] **Ayhan** (2011) s.92.

[478] **Avcı, Seyit** (2004) 'Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi' Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi C:5, S: 4, s.167-168.

[479] İbnu'l-Arabî'nin keşf yoluyla eserlerinde rivayet ettiği hadis örnekleri için bkz. **Avcı,** s.170-175.

[480] **İbnu'l-Arabî,** Fütûhât, 2:253,3:316,413-414'dan naklen. **Ayhan, Mehmet** (2009) 'Fütûhât-ı Mekkiyye'de Hadisçilerin Metotları Dışında Nakledilen Rivayetler' (Doktora Tezi) MÜSBE, s.111-112.

bunu belirli bir manevi mertebinin kat edilmesi ve sonunda ilgili keşif ve ilhâmların kitap ve sünnet de bir asıl ile birleşmesi koşuluna bağlar.[481]

Şii hadis külliyatının dört kitabından ilkinin müellifi olan Kuleyni (ö. 329/941)'nin de bu konudaki görüşü, Şiilerin "ilhâm" hakkındaki görüşlerini bildirmesi açısından önemlidir. Müellifin ifadelerine göre Allah diğer kulların işleri için bir kulunu seçer ve onun göğsüne genişlik verir, böylelikle kalbine ilmi ve hikmeti ilhâm eder.[482] Yine müellifin aktardıklarına göre Hz. Ömer'e nispetle kullanılan "muhaddes" yani "kendisine ilhâm olunan" kişiler Şia'nın imamları içinde geçerlidir.[483] "İmamlar bir şeyi öğrenmek istediklerinde, o şeyi Allah onlara öğretir" şeklindeki ifadeler ve imamların bu iddiaları, Şiî hadis anlayışı ve Şiî batınî düşüncenin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur.[484]

Bir başka muhaddis aynı zamanda sûfî kimliği ile öne çıkan İbn Ebi Cemre el-Ezdi (ö. 699/1300) Buhârî'nin sahihindeki yaklaşık 300 hadise şerh yazdığı "*Behcetu'n-Nufus (Nefislerin Paklığı)*" isimli eserinde ilhâm ile elde edilen bilgilerin bağlayıcılığı için "Rabbani olanla şeytanı olanı tefrik için bunun içinde Allah'ın kitabına ve Hz. Peygamber'in sünnetine muhalif bir şeyin olmaması gerektiğini" söyler. Müellif ardından "Şayet bu Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı elbette onda birçok ihtilaflar bulunurdu"[485] ayetini delil getirerek şu yorumu yapar: "Burada Allah kendi tarafından gelen hiçbir şeyde ihtilaf bulunmadığına ve hepsinin hak olduğuna dair kat'i olan beyanı getirmiş oldu. İşte bundan dolayı bazı faziletli kimseler "bana iki delil getirmedikçe seni tasdik etmem; kitaptan bir delil, sünnetten bir delil, zira rabbani olanın kitap ve sünnete muhalif olmayacağı bilinmektedir."[486] İbnu'l-Cemre bu eserini yazdığı dönemde rüyasında Hz. Peygamber ile sık sık ilgili eser üzerinde görüştüğünü ve bu rüyalarının bir kısmını da *el-Merâ'i'l-Hisân* adlı eserinde bir araya getirdiğini ifade etmiştir.[487] Onun bu görüşlerinden ve telif ettiği ikinci eserden anlıyoruz ki, el-Ezdi'ye göre Hz. Peygamber'den keşf, ilhâm ve rüya gibi yollarla aktarımda bulunmak

[481] **İbnu'l-Arabî,** Fütûhât, 2:79'dan naklen. **Ayhan** (2009) s.114-115.
[482] **Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub b. İshak** (2005) Usulu'l-Kâfi, 1. Baskı, Beyrut, 1:145-146. **Yalçın,** s.66.
[483] **Kuleynî,** 1:258,271.
[484] **Onat ve Kutlu,** s.158.
[485] **Nisa,** 4:82.
[486] **Ezdi,** 1:120-122.
[487] **Yardım, Ali** (1999) 'İbn Ebi Cemre el-Ezdi Mad.', TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 19:426.

bir sorun teşkil etmiyor. Ona göre asıl problem aktarılan şeylerin Kur'an ve sünnete aykırı olup şer'i alanın dışına çıkılmasıdır.[488]

Bir başka muhaddis Mısırlı Şafi fakihi İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1566) Hz. Peygamber ile yakaza halinde görüşebilmenin ve ondan birtakım bilgiler almanın (ilhâm) mümkün olduğunu söyleyerek "Beni uykuda gören uyanıkken de görecektir"[489] rivayetini buna delil getirir ve Gazzâlî, Barizi, Tacuddin es-Subki, Kurtubi yukarıda ismini zikrettiğimiz İbn Cemre gibi âlimlerinde bu görüşte olduğunu ekler.[490]

"Halk arasında meşhur olmuş hadisleri" bir araya getiren Aclûnî (ö.1162/1749) eserinin başında hadislerin keşf, ilhâm ve rüya yoluyla alınabileceğini nakleder[491] ve aynı eserin muhtevası içinde İbnu'l-Arabî'nin Hz. Peygamber'den vasıtasız hadis alınabileceğini bildiren sözlerini aktarır. Onun girişteki bu ifadeleri ve ikinci duruma karşı çıkmaması onun bu konuda olumlu bir tavır sergilediğinin göstergesi olabilir.[492]

Hadis usulünde ilk defa bu yöntemle hadis rivayetini müstakil bir başlık halinde ele alan bir muhaddis ve aynı zamanda müfessir olan Cemâleddin el-Kâsimî (ö. 1332/1914), hadislerin sahih sayılabilmesi için tek kriterin isnad olduğunu ifade eder ve keşf ile rivayet tashihinin kabul edilemeyeceğini belirterek şöyle bir nakil aktarır: "… hadisler ancak senetleriyle sabit olurlar. Keşf ve kalplerin nûru (ilhâm ile) sabit olmazlar."[493]

Hindistanlı bir hadis âlimi olan Mübârekfûrî (ö.1353/1934)'de ilhâm ve keşf gibi durumlar ile hadis tashihinin makbul bir yöntem olmadığını, bir hadisin sahih olup

---

[488] Bu bahiste Ezdi şöyle bir misal verir: Bir kısım kimseler gecenin cüzlerini (ayrıntısını) bilmeye ihtiyaç duydukları vakit, evinde kapalı yerde olduğu vakitte evinde kapalı bir yerde bulunup yattığı yerden yukarı bakar ve bulunduğu yerden görünen yıldızlara bakar ve gecenin hangi vaktinde olduğunu bilirdi. (Yine de) bununla kanaat etmez ve bununla amel etmez ve şöyle derdi: "Bu nakledilen ilim değildir. Kalkar kapıyı açıp dışarı çıkar, yatağındayken gördüğü yıldızları bizzat gözüyle görür. Bu husus mükerreren devam ettirir ve adetinden de vazgeçmez." İşte onların hali budur. Asla nakledilen delile muvafık olmadıkça sadece ledünnü ilim ile amel etmezler, her ikisiyle birlikte amel ederler. Ancak burada nakledilen ilimde aranılan şeyi bulamama durumu istisnadır. Bu halde onlar için ilm-i ledünni beyan olur, vakit tükendiği için onunla amel ederler. Bundan sonra nakledilen ilme bakarlar. (Ve bunun da) işlemiş oldukları şeye uygun olduklarını bulurlar. **Ezdi,** 1:123.

[489] **Buhârî,** Ta'bir, 10, No:6592, 6:2567. **Muslim,** Rüya, 1, No:11, 4:1775.

[490] Bkz. **Avcı,** s.178.

[491] **Aclûni, İsmail b. Muhammed** (2019) Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs Amme'ş-tehara Mine'l-Ehâdîsi Alâ Elsineti'n-Nas, (Çev. Genç, Mustafa, 1. Baskı, Beka Yay.), s.24.

[492] Bkz. **Avcı,** s.180.

[493] **Kâsımî,** 191-192'dan naklen, **Ayhan** (2009) s.116-117. **Polat,** s.268.

olmadığını bilmenin yolunun isnad olduğunu ifade eder. Ayrıca bir sözün peygambere aidiyetinin ancak hayatta iken mümkün olduğu Hz. Peygamber'in vefatından sonra keşf ve rüya yöntemi ile hadis aktarımı mümkün olmadığı gibi ilgili hadisin tashihinin de mümkün olmadığını belirtir.[494]

Günümüz hadisçilerinden M. Hayri Kırbaşoğlu'nun bu konudaki görüşlerine yer verecek olursak onun da bu alanın objektif olmaması, ispatının mümkün olmaması ve su-i istimallere açık olması gibi sebeplerden dolayı keşf ve rüya gibi yöntemler ile hadis rivayetine karşı çıktığı söylenebilir. Ona göre böyle bir alanın önünü açtığımızda her insanın İslam'a aykırı ve yabancı düşünceleri Peygamber'e yamayarak; "Ben bunu keşf veya rüya yolu ile aldım" demesi ve bunu kötüye kullanması mümkün hale gelebilmektedir. Kırbaşoğlu'na göre Nebevi sünnet Hz. Peygamber'in kendi döneminde teşekkül etmiş ve olup bitmiş bir olgudur. Dolayısıyla Peygamber'imizin vefatından sonra keşf, ilhâm ve rüya yoluyla yeni bir Peygamber sünneti icad ve ihdas etmek mümkün değildir.[495]

5.6. Diğer Bazı İslam Âlimlerine Göre İlhâm

İslami ilimler başlığı altında mezkûr alanlarda ön plana çıkmış ulemanın görüşlerine yer verdikten sonra, bu başlık altında da belirli bir ilim dalında ön plana çıkmamış çok yönlü İslam âlimlerinin ilhâm hakkındaki görüşlerine kronolojik olarak yer verilecektir. İlhâm ile ilgili görüşlerine yer verilecek ilk düşünür hemen her alanda eser te'lif etmiş Hüccetü'l-İslam İmam Gazzâlî (ö. 555/1111)'dir. O'nun bu konu hakkındaki görüşleri belki de başlı başına bir çalışma olabilecek muhteva da olup, onun hemen her eserinde ilhâm, keşf, müşahede ve sezgi gibi kavramlara rastlamak mümkündür. Hatta müellif Allah'ın kullarına lütuf olarak verdiği vehbi ilimler konusuna o kadar önem vermiştir ki, bu konuda "*Risaletu'l-Ledüniyye*" ismiyle müstakil bir eser kaleme almıştır.

Gazzâlî *Ledün Risalesi'*nde ilmin tahsil yollarını anlatırken bunu; "İnsani öğrenim" ve "Rabbani öğrenim" olmak üzere ikiye ayırır. Birinci yol; fiziksel bir çaba sarf ederek harici bir öğrenme ya da zihinsel bir tefekkür yolu ile öğrenme olup bu

[494] **Mübarekfurî,** Mukaddime, s.309, Tuhfetü'l-ahvezî, 1:244'dan naklen. **Avcı,** s.185.
[495] **Kırbaşoğlu, M. Hayri** (2015) İslam Düşüncesinde Sünnet, 12. Baskı, Ankara, Ankara Okulu Yay., s.87-88.

şekilde elde edilmektedir. İkinci yol olan "rabbani öğrenim" de vahiyle ve ilhâmla öğrenim olmak üzere iki kısımdır.[496] Vahiy ile elde edilen ilim "nebevi" ilim, ilhâm ile elde edilen ilim ise "ledünnî" ilimdir. Burada konumuzla alakalı ilhâm ile öğrenimi vahyin kısmi bir yansıması olarak tarif eden Gazzâlî ilhâmı "gaybî olan şeylere kapalı bir şekilde işaret edilmesi" şeklinde açıklar. Ona göre külli aklın feyiz saçmasıyla vahiy; külli ruhun aydınlanmasıyla ilhâm dolar. Vahiy enbiyanın süsü, ilhâm evliyanın ziynetidir. Ruh akıldan, veli nebiden mertebe bakımından aşağı ise ilhâm da vahiyden aşağı bir derecede yer alır. Gazzâlî dinin hitama erdikten sonra resullere ihtiyaç kalmadığını söyledikten sonra, bundan sonra insanların davet ve risâlete değil ilhâmlar aracılığıyla tenbihlere/uyarılara ihtiyaçları olduğunu söyler.[497]

Gazzâlî ilmin veya bilginin bazen nereden geldiği bilinemeyecek bir şekilde, bazen de istidlal ve taallüm vasıtasıyla kalbe geldiğini söyler. İşte burada ilhâmı, delilsiz ve kesb olmadan meydana gelen ilim türü olarak tanımlar. Müellif burada bu ilmi de ikiye ayırarak; birincisinin nereden geldiğini ve sebebini bildiği ilim yani "vahiy" olduğunu, ikincisinin ise nasıl ve nereden geldiğini bilinmeyen ilim yani "ilhâm" olduğunu ifade eder. Ardından birincisinin peygamberlere ikincisinin ise velilere has olduğunu da ekler.[498]

Gazzâlî'ye göre bazen ilahi lütuf sayesinde, insanların kalp gözlerinden perdeler kalkar ve levh-i mahfuz, semavi nefs, faal akıl veya mukarreb melekten bazı ilimler kalbe ilka' olunur.[499] Ona göre nebi ve velilerin elde ettikleri bu ilimler okuyup yazmakla değil, abid, zahid ve müttaki olmaları sayesindedir. Gazzâlî'ye göre ilhâmata mazhar olmak arzusuyla ilim terk edilmez. Ancak belirli bir ilim tahsil edildikten sonra keşf ve ilhâm beklemek uygun olur.[500]

Müellif bunları bir havuz temsili ile şöyle açıklar: "Bir havuza akan su, yukarı dereden ve havuzun altından olmak üzere iki şekilde gelir. Havuzun altından gelen su devamlı olup suyu daha iyidir. İşte su ilim, kalp de bu havuzdur. Beş duyu organı suyu taşıyan derelerdir. Bunun yanında halvet ve uzlet aracılığıyla[501] gözü dışarıdan

[496] **Gazzâlî** (1995) 91-94.
[497] **Gazzâlî** (1995) 93-96.
[498] **Gazzâlî** (1974) 3:41-42.
[499] **Cihan,** s.118.
[500] **Gazzâlî** (1974) 3:41-44.
[501] Gazzâlî kendisi de belli bir uzlet ve halvet yaşantısı sonunda Allah'ın kendisine ilka' ettiği bir nur yardımıyla kurtulduğunu söylemiş bu konudaki tecrübelerini "el-Munkız mine'd-dalal" adlı eserinde

(derelerden) çekerek, kalbin derinliklerine dalarak onu temizlemek, hikmet gözlerini akıtarak o havuzu doldurmakta mümkündür."[502]

Gazzâlî (ö. 555/1111) ilhâm ile elde edilen bilgilerin görünmeyen âlem olan levh-i mahfuzdan kalbe yansıyan hakikatler olduğunu söyler. Ona göre bunların görünmesi için bazı ön şart olduğu gibi bunları engelleyen bazı sebepler de mevcuttur. O, bu engelleri; kalbte noksanlığın olması, günahlarla kirlenmiş olması, hakikatin yönünden doğru yoldan ayrılmış olması, arada kapalı perdelerin bulunması ve aranılan hakikatin hangi yönden elde edileceğinin bilinmemesi" olmak üzere beş tane sıralar[503] ve ilhâmi bilginin elde edilmesi için bu engellerin ortadan kalkması gerektiğini söyler.[504] Bu engellerden sonra, kul güzel bir edeple bedensel riyâzet vb. şeylerle kalbini masivadan temizler, dünya hırsından arınır, bedenini lezzet ve şehvetten azad eder bu nisbette de ilahi lütuflara mazhar olur.[505]

Gazzâlî de yaşadığı dönemde tüm ilimlerin kaynağının "ilhâm" olduğunu kabul eden bir fırkanın olduğunu ve bunların bilgilerin doğuştan ve zaruri olduğunu, bu malumatların kesin bir şekilde Allah'tan geldiğini iddia ettiklerini bu anlamda bu bilgiyi vahye eş değer gördüklerini aktarır.[506] Ayrıca o bu konuda müfrit bazı sûfîleri eleştirir ve onların "peygamberimiz nasıl vahiy ve ilhâm ile bir âlim ve fakih olduysa kendilerinin de riyâzet sonucunda belli bir mertebeye ulaşacaklarını" zannettiklerini söyler. Ona göre nice sûfîler vardır ki; yirmi sene bir hayal üzerine kalmışlardır. Meğer ki bu yola girmeden önce ilim sahibi olsalardı, o bilginin hayal olduğunu hemen anlarlar ve kurtulabilirlerdi.[507]

Düşüncelerine yer verilecek diğer âlim çok yönlü ve farklı görüşleriyle İslam düşüncesinin gelişmesine etki etmiş İbn Teymiyye (ö. 728/1328)'dir. O ilhâmın varlığını inkâr etmez ve iradenin çeşitlerini açıkladığı bir bölümde, Allah'ın bir kişinin mutlu olmasını dileğinde ona Hz. Adem'in veya onun gibilerin söyledikleri sözleri

aktarmıştır. Gazzâlî'nin bu serüveni için bkz. **Gazzâlî** (1960) s.14 vd. **Oktay, Ayşe Sıdıka** (2014) 'Gazzâlî'de Dini Tecrübe Delili Olarak Keşf' Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu (2011), Isparta, s.197 vd.

[502] **Gazzâlî** (1974) 3:44-45.

[503] Ayrıca Gazzâlî, başka bir yer bu bilgilerin önündeki engellerden ikisinin de "bid'at ve kibir" olduğunu belirtir. **Gazzâlî** (1974), 1:57-58.

[504] **Gazzâlî** (1974) 3:30-31. **Küçükparmak,** s.249.

[505] **Gazzâlî** (1974), 3:42,59. **Gazzâlî** (2004), s.139-141.

[506] **Birsin** (2014) s.252-253.

[507] **Gazzâlî** (1974) 3:43-44.

söylemeyi ilhâm edeceğini söyler. Bir kimsenin de mutsuz ve bedbaht olmasını dileğinde, ona da İblis ve onun gibilerin ileri sürdüğü gerekçelere yönlendireceğini (vesvese) belirtir.[508]

Şüphesiz burada Allah'ın dilemesi kulun cüz'i iradesine bağlı olduğu gibi, bu durumdan sonra Allah'ın kuluna inayetini ve lütfunu vermesi de yine Allah'ın kâinata koyduğu bir kanun ile açıklanabilir. Nitekim bir başka yerde müellif ilhâmın Allah dostluğundan ve rehberliğinden bağımsız olarak da var olabileceğini söyler. Bu anlamda ilhâmı doğaüstü olayların bir alt bölümü olarak değerlendirirken, bazen gayr-ı müslim kimseler tarafından da ortaya konulabileceğini, bunları tefrik için birtakım kriterlerin olması gerektiğini ifade eder.[509]

Müellif, "Genel (umumi) ilhâmı" böyle açıklamakla birlikte, spesifik olarak kişinin manevi/dini eğitim, taat ve teslimiyetle manevi hastalıklardan arınabileceği, bunların sonucunda kalbin meyli nispetinde insanın Allah'ın kalbteki perdeleri kaldırarak keşf ve firâset ile başkalarının görmediği, bilmediği ve duymadığı şeylere vakıf olacağını söyler. Fakat onun görüşü sûfîlerden farklı olarak sahih bilgi için en güvenilir yol olmayacağı yönündedir.[510]

Müellif ilhâm ile hasıl olan bilgilerin bireylere şer'i dairenin dışına çıkma izni vermeyeceğini ısrarla vurgulayarak, insanlara ilhâm edilen şeylerin hatadan hali olamayacağını şeriatın kurallarına uygun olanların makbul olduğunu şu ifadeleriyle bizlere aktarır: "Kendisine ilhâm verilen kimsede doğru söz konusu olduğu gibi, hata da olabilir. Burada kitap ve sünnet onun doğrusunu hatasından ayırıp ayıklar. Bu sebeple bütün veli kimseler, Kitap ve sünnete muhtaç durumdadırlar; onlar bütün işlerini mutlaka Hz. Peygamber'den gelen haberlere göre ölçüp değerlendirmeleri gerekmektedir. Hz. Peygamber'den aktarılan haberlere uyanlar gerçek, buna muhalif olan bilgiler ise yanlıştır. Eğer bu konuda o kimseler gerçeği bulabilmek için iyi niyetle olanca çabalarını harcayıp içtihad etmişlerse Allah onların içtihadlarının karşılığını ve ecrini verecek, hatalarını da bağışlayacaktır."[511]

---

[508] **İbn Teymiyye** (1997) 8:208.
[509] **Kaya, Emrah** (2016) 'Tasavvufun ve Epistemolojik Bir Araç Olarak İlhâmın İbn Teymiyye Düşüncesindeki Yeri' CÜİFD, s.26-27. **Yalçın,** s.72-73.
[510] **Kaya** (2016b) s.29 vd. **Yalçın,** s.73-74.
[511] **İbn Teymiyye** (1997) 2:239.

O, evliyaların arasında kendilerine ilhâm vasıtasıyla bilgi verilenlerin olduğunu söyler ve ardından "geçmiş ümmetler içinde "muhaddesun" kimseler vardı. Eğer benim ümmetimde de böyle bir kimse olacaksa o Ömer'dir" rivayetini aktarır. Sonra da şu yorumu yapar: "Bu hadis göstermektedir ki, bu ümmet arasından kendisine bilgi ilhâm olunan ilk zat, Hz. Ömer'dir.[512] Her ne kadar Allah tarafından (Hz. Ömer'e) ilhâm olunuyor ve bilgiler veriliyor olsa bile, bunları alan kişinin aldığı bilgileri Kitap ve sünnetin mihengine vurması gerekir; çünkü bu kişi masum değildir."[513] Müellife göre, kendisine ilhâm olunan kimselerin en önde geleni böyle ise, kıyamet gününe kadar kalbi kendine rabbinden haber verip ilhâm eden bir kalp sahibi, Hz. Ömer' den de daha aşağı mertebelerde bulunan bu kimseler asla masum değildir. Tam tersine onların hepsi için yanılmak söz konusudur.[514]

İbn Teymiyye bazı kimselerin, velilerin Allah'tan vasıtasız, nebinin ise vasıtalı yoldan vahyi aldığını, bu veçhi ile hatemu'l evliyanın daha üstün olduğunu iddia ettiklerini söyler. O'na göre bu tamamıyla yalan bir iddiadır. Zira veliler ancak resulün vasıtasıyla Allah'tan ilhâm alabilirler. Ayrıca kendisine bazı şeylerin ilka' olunduğu ve ilhâm verildiğini söyleyen bir kimse için vacip olan şey, bu ilhâmları Hz. Peygamber'in getirdiği kitap ve sünnetin ölçüsüne göre değerlendirilmesidir.[515]

İbn Teymiyye'nin talebesi olan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)'de, *"Medaricü's-Sâlikin"* isimli eserinde bu konuya müstakil olarak bir başlıkta yer vermiş, delillendirmelerinden mertebelerine kadar bazı tafsilatlı açıklamalar yapmıştır. İbn Kayyim *Menazil* sahibi Herevi'nin görüşlerini naklederek ilhâmın üç mertebesinin olduğunu bunlardan ilkinin; duymaya bağlı vasıtalı veya vasıtasız şekilde ortaya çıkan ilhâm olduğunu, ikincisinin; "gerçek/apaçık ilhâm" olduğunu söyler. Bunun zaruri olan bir şeyin bilgisine benzediğini ve ilkinden daha üstün ve açık olduğunu belirtir ve şu üç özelliğini zikreder: Perdeyi açmamak (ilhâmın açıklanmayıp gizlenmesi), Haddi aşmamak (şeriatın dairesinden çıkmaması) ve keşif sahibini hataya düşürmemesi. O

[512] Müellif bunu aktardıktan sonra ilginç bir şekilde Hz. Ebû bekir'in Hz. Ömer'den yani "sıddıkıyet" makamının "muhaddesiyet" makamından üstün olduğunu söyler. Ona göre "Sıddık" makamına erişen bir kişi "kendisine ilhâm olunan"dan daha üstündür. Çünkü sıddık peygamberlik kandilinden bilgi almaktadır ve ancak masum mahfuz olan şeyi elde etmektedir. **İbn Teymiyye** (1997) 2:238-239.

[513] Müellif bu iddiasını Ebû Hasan el-Şazeli'nin şu sözü ile destekler: "Kitap ve sünnetin getirdiği esaslarda bizlere hatasızlık garantisi verilmiştir; ama keşif ve ilhâm için böyle bir garanti yoktur." **İbn Teymiyye** (1997) 2:238.

[514] **İbn Teymiyye** (1997) 2:239.

[515] **İbn Teymiyye** (1997) 2:29,240.

ilhâmın son derecesinin ise hakikatin parladığı/tecelli ettiği ilhâm olduğunu söyler. Bu kula ilhâm sadece hakikat olarak açılır, akıl ve hissin idraklerinde bir şey karışmaz, kişi hakikatin kaynağından konuşur.[516]

Müellif, bir başka yerde kalbe doğan bu düşüncelerin Kur'an ve sünnet mihengine vurmadan almanın şeytan ve nefsin aldatması olduğunu söyler. Ona göre insanı hayra ve şerre çağıran düşünceler onun fiillerini doğrudan doğruya etkilemez. Kişinin imtihanı gereği iki karşı fikrin/havâtırın kalbe ilka'sı lazımdır. Birey bunlar arasında yaptığı tercihlere göre o amelden mes'ul olur veya olmaz.[517]

İbn Haldun (ö. 808/1406) sûfîlerin tasavvufa dair görüşlerine yer verdiği *"Şifâu's-Sâil lî-Tehzibî'l-Mesâil"* isimli eserinde ilhâm konusuna ayrıntılı bir şekilde yer vermiş bu bilginin tasnifini yapmış ve şartlarını sıralamıştır. İlhâm ile elde edilen bilginin ispat edilmesinin kolay olmayıp, kabulünün vicdani olduğunu söyler.[518] Ayrıca o *Mukaddime* isimli eserinde gayb (görünmeyen, bilinmeyen) hadiseleriyle ilgili verilen bilgilerin inkâr edilmeyeceğini, bunların ilhâma yakın kavramlar olan "firâset ve keşif" kavramlarıyla ilişkilendirilebileceğini ifade eder. Ayrıca bir kısım kimselerin bunların mucizeyle karıştırılmaması için bunu inkâr etme yoluna gittiklerini, kelam âlimleri ise, mucize ile "firaset ve keşfin" farkının meydan okumak olduğunu söylediklerini söyler. İbn Haldun bu iddiasını ispat için, Hz. Ömer'e nispetle söylenen "muhaddesun" rivayetini, Sariye adlı komutan ile olan manevi diyaloğunu ve Hz. Ebû Bekir'in eşinin karnındaki çocuğun kız olduğunun gösterilmesi hadiselerine yer verir. Sahabenin içinde bu gibi olaylar vaki olduğu gibi ondan sonra gelen salih kimseler içinde bu hallerin gerçekleştiğinin bilinen bir şey olduğunu belirtir.[519]

Selef âlimlerinden sonra son yüzyılda yaşamış çağdaş düşünürlerden birkaçının görüşlerine yer vermekte fayda mülahaza ediyoruz. Bu âlimlerden ilki olan Fazlurrahman (ö. 1919) bu görüşü şiddetli bir şekilde savunan tasavvufi düşünceyi söyle özetler: "Sûfîzm başlangıçta cemaat içindeki siyasi, mezhebi mahiyetteki bazı gelişmelere karşı ahlakî ve ruhani bir karşı çıkış olarak ortaya çıktı. Fakat sonraki dönemlerde birtakım tutum ve davranışların neticesinde bir halk dini hareketi olarak

[516] **İbn Kayyım,** 1:49-51.
[517] Bkz. **Uludağ** (1997a) 16:525.
[518] **İbn Haldun** (2019) s.88. **Karadaş,** s.608-609.
[519] **İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed** (2004) Mukaddime (Çev. Kendir, Halil, Ankara Yeni Şafak yay.), 1:146.

temayüz etti ve ardından hicri 6. ve 7. asırdan itibaren kendine has âdetleriyle kendini din üzerinde bir din olarak onayladı."[520]

Fazlurrahman keşf, sezgi ve ilhâm gibi manevi, dini tecrübeleri inkâr etmemekle birlikte, sûfîzmin bu durumlarının insanın bazı temel dini gereksinimlerine cevap verdiğinin de altını çizer. Burada ona göre yapılması gereken şey, zorunlu olan birtakım unsurları ayırıp, onları coşkusal ve sosyolojik enkazdan kurtarmak ve bu şekilde onları tek bir bütün, tek bir örnek olan İslam'a dahil etmektir.[521]

Bunun yanında ona göre yapılması gereken sûfî sezgisini hem algılanabilir hem de ifade edilebilir olan gerçek özelliğini göz önüne sererek, onu akılla uzlaştıracak bir yapıya büründürmektir. Ancak durum böyle olduğunda sûfî sezgisi aleni hale getirilebilir ve olması gerektiği gibi akılla izah edilebilir.[522] Müellif'e göre ulema buna muvafık olamadığı gibi, aksine İbnu'l-Arabî ve Gazzâlî'nin bilgi doktrinlerinden sonra keşf ve sezgiyi savunmaya yönelik aklı yeren birçok ifadeler ortaya koymuşlardır.[523]

Çağdaş düşünürden bir başkası olan Muhammed İkbal (ö. 1938)'de en genel anlamda ilhâmı ilahi vahyin bir parçası olarak kabul eder ve hayatın farklı aşamalarında vahyin mahiyetinin ve özelliğinin değişeceğini söyler. O ilhâmatı insan,[524] hayvan ve bitkilere Allah'ın verdiği istidat, kabiliyet, meyil ve ihsanlar olarak kabul eder ve bunu şöyle izah eder: "Mekânda serbestçe büyüyen bitki, yeni bir çevreye uymak için yeni bir organ geliştiren hayvan ve hayatın derinliklerinden nur alan insan, bütün bu örnekler, alıcının veya alıcının bağlı bulunduğu türlerin ihtiyaçlarına göre değişik şekillerde ortaya çıkan ilhâmlardan ibarettir."[525]

Genel olarak ilhâmı böyle açıklayan müellif özellikle sûfî çevrelerin bir dini tecrübe olarak kabul ettikleri ve böyle tanımladıkları ilhâmı da şu şekilde izah eder: "Keşf ve ilhâm gibi mistik tecrübeler insanlara bazı bilgi ve bulgular verir ve doğrudan

[520] **Fazlurrahman** (2014a) Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu, (Çev. Akdemir, Salih, Ankara, Ankara Okulu Yay.), s.101.
[521] **Fazlurrahman** (2014a) s.111, 231.
[522] **Fazlurrahman** (2014a) s.108.
[523] **Fazlurrahman** (2014b) İslam, (çev. Dağ, Mehmet / Aydın, Mehmet, Ankara, Ankara Okulu Yay.), s.213-214. **Fazlurrahman** (2014a) s.109.
[524] Örneğin İkbal eserinin bir bölümünde İbn Haldun'un eserinin bütün ruhunun Kur'an'dan aldığı ilhâma dayandığını başka bir yerde de Mevlana'nın Mesnevi'sinin ilhâm güneşinin ışıklarıyla beslendiğini dile getirir. Bkz. **Fazlurrahman** (2014a) s.169.
[525] **İkbal, Muhammed** (2014) İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü, İstanbul, Mutena Yay., s.152-153.

ve aracısız vuku bulurlar.[526] Bu dini tecrübeler duygu ile ilgili oldukları gibi akli ve mantiki yanları da ağır basmaktadır. Bunlar umumi bir bağlayıcılık açısından başkasına aktarılamaz. Bu anlamda sadece teyid edilme amacı ile başkalarına aktarılabilir. Eğer bunun aksi olarak bu gibi tecrübeler bir kişiye aktarılırsa onunda bu durumda: "Bunun gerçek olduğuna dair güvenceniz nerede? Bunun doğruluğunu ortaya koyacak bir ölçünüz var mıdır?" diye bir soru sorma yetkisi olur. Bu çeşit hükümlerin kabulü için bireysel tecrübeler yegâne temel olsaydı, din ancak birkaç ferdin malı olurdu. Dolayısıyla bu gibi ferdi tecrübelerin müellifinde "akli ve ameli ölçüler" olarak isimlendirdiği birtakım kriterleri mevcuttur.[527]

Müellif ilhâmın varlığı ve vukuûnu inkâr etmemekle birlikte, bu cenahtan gelebilecek tahribatlara karşı da ikazda bulunur. İslam tasavvufunda bazı ilhâmat ve keşflerin Hristiyan mistisizminde de olduğu gibi hatadan mahfuz olmadığını, şeytanın âdemoğluna beslediği kin ve öfke den dolayı bir kısım insanları yanlış yola sevk etmeye çalıştığını belirtir.[528]

Diğer bir çağdaş mütefekkir Musa Carullah (ö. 1949) fıkıh ve kelamı tenkit etmesine karşılık onlara nispeten tasavvufa değer vermiş aklın yanında keşfin de gerekliliğine inanıp, onun da bir tür akli bakış açısı olduğunu söylemiştir.[529] Ona göre insanın kalbi ve aklı tevehhüm ve heva gibi ruhani hastalıklardan uzak ve salim kalabilseydi, bütün varlıkların hakikatlarının (iç yüzünü) hepsini keşf edebilirdi. Carullah mutasavvıfların dini tecrübeleri için şu değerlendirmede bulunur: "Ben İslam sûfîlerinin bu keşiflerini, oldukça cezbeli hayallerini memnuniyetle kabul ederim. Sözlerine "ilim" ismini veren maddecilerin iddiaları, görüşleri, benim nazarımda

[526] Bkz. **İkbal,** s.27,29-30.

[527] **İkbal,** s..37.

[528] İkbal ilgili bölümde filozof ve aynı zamanda Psikolog olan William James'den şöyle bir nakilde bulunur: "Bazı keşf ve ilhâmlar gayet açık biçimde anlamsız ve saçma gelir. Aynı şekilde Vecd, kendinden geçme ve murakebe gibi durumlarda karakter veya ahlak için yararlı bir şey yoktur. Bunların ilahi ya da manevi herhangi bir yanıda bulunmuyor. Hristiyan mistisizm tarihinde, ilahi mucize kabilinden keşf ve ilhâmları Şeytan'ın sadece içinde taşıdığı kin ve nefret yüzünden taklit ettiği hal ve hareketlerden ayırt etmek her zaman önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Şeytanın, hakkı aramakta olan bir kulu yanlış yola sevk etmek suretiyle onu iki misli cezaya layık hale getirmeye çalışması bilinen bir gerçektir. Bu sebeple, insanoğluna doğru yolu göstermekle görevlendirilen bütün zeka, akıl ve hünerlerini kullanmak zorunda kalmıştır. Ne var ki, sorun ancak bizim özgür irademize göre çözümlenmiştir. Şöyle ki, ağaç meyvesi ile tanınır, kökü ile değil." **İkbal,** s.33-34.

[529] **Kanlıdere, Ahmet** (2006) 'Musa Carullah Mad.', TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 31:214-216. **Akman, Mustafa** (2007) Musa Carullah'ı Okumaya Giriş, İstanbul, Çıra Yay., s.14.

tamamen küçük kalır. Cesaretli iddiaları ispat için savundukları bütün delilleri, sadece kendi cehaletleridir."[530]

Müellife, göre gaybdan bilgi almak ancak şu dört şekilde olur: "Vahiy, keşf, ilhâm ve sezgi". O ilmi konularda bilgi edinmenin taakkul/akletme, nakil ve keşif yoluyla mümkün olduğunu söyler. Bunların içinden de insanın en çok ihtiyaç duyduğu yolun "akıl" olduğunu, akıl olmadan hiçbir şeyin elde edilemeyeceğini ifade ettikten sonra bir diğer bilgi olan "nakli bilgi"nin ise muhkem olarak ifade edilen ve herkesin kolayca erişebildiği bir bilgi olarak vasıflandırır. Bunların yanında keşf, ilhâm ve vahyin hakikate en uygun, en doğru, en şumullu ve en kuvvetli bilgi olduğunu belirtir. Keşfin de ilhâmın da kesinlik ifade ettiğini belirtikten sonra bunu bir adım daha ileriye götürerek bunların Allah'tan olduğu için, aklın da üstünde olduğunu söyler ve buna delil olarak "Allah dilediğini nuru ile aydınlatır"[531] ayetini delil olarak getirir.[532]

Carullah'a göre Lokman (Hekim)'ın hikmete, Sokrates'in felsefeye, Hipokrat'ın tıbba, Arşimet'in matematiğe, Pisagor'un ilahiyata ait bilgileri ve bunların dışında tüm ilim sahiplerinin ortaya koyduğu bilgi, devamlı uzun süreli cehd/çaba ve öğrenim sayesinde, Cenab-ı Hak'dan aldıkları ilhâm ve keşiflerin ürünüdür. Bu tür kıymetli kimselerin fıtratları, kutsal/ilahi bir güce sahip olduklarından Allah'a tevcih olmaya hazır haldedir.[533]

[530] **Carullah, Musa** (2017) İslam Şeriatı'nın Esasları, (Yay. Haz. Görmez, Hatice Kübra, Ankara, Otto yay.), s.68. Ayrıca bkz. **Akman,** s.82.
[531] **Nur,** 24/35.
[532] **Carullah, Musa** (2014) Kitabu's-Sunne, (çev. Mehmet Görmez, Ankara, Ankara Okulu Yay.), s.95-96. **Akman,** s.81.
[533] **Carullah** (2014) s.96.

İKİNCİ BÖLÜM

İLHÂM İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN TAHLİLİ

Buraya kadar yer verilen ilhâmla ilgili bilgiler ve ilhâmın bilgi değeri hakkında İslam âlimlerinin yaptıkları yorumlarından sonra, çalışmamızın asıl kısmını oluşturan bu bölümde ilhâm kavramının lafız ve mana olarak yer aldığı rivayetlere yer verilecektir. İlk olarak kaynaklarda "ilhâm" ifadelerinin yer aldığı rivayetler tespit edilip tahlil edilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında "ilhâm" ifadesinin yer almadığı fakat âlimlerin ilhâmın varlığı ve bağlayıcılığı ile ilgili delil olarak kabul ettikleri veya "ilhâm" ile müsavi anlamda kullanılan veya anlam ve muhteva benzerliği bulunan ve dolaylı olarak "ilhâm"ın kastedildiği ifade edilen rivayetler aktarılıp değerlendirilecektir.

Konu ile ilgili rivayetlerin öncelikle orijinal metni veya metinlerine ve tercümelerine yer verilecektir. Sonrasında rivayetin muhtelif senedlerine yer verilip, bu muhtelif senedlerle ilgili kaynaklarda yer alan cerh-tadil açıklamalarına yer verilecek, ancak her bir ravi ile ilgili ayrı ayrı açıklamalara girilmeyecektir. Ardından metin farklılıklarına değinilip, rivayetle ilgili şârihlerin kaynaklardaki yorumlarına yer verilecektir. Ayrıca metinde yer alan ve izâha ihtiyaç duyan kavramlar açıklanıp, metin ve muhteva açısından bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Son olarak da ilgili rivayetin "ilhâmın varlığı ve bilgi değeri" için delil gösterildiği sûfi kaynaklardan birtakım bilgilerle konu ele alınmaya çalışılacaktır.

1. "İlhâm" Kavramının Lafız Olarak Yer Aldığı Rivayetler

1.1. Merfu Rivayetler

1.1.1. "Tesbih ve Tahmid'in İlhâm Olunması" Rivayeti

İlhâm lafzının doğrudan yer aldığı, Hz. Peygamber'den nakledeceğimiz ilk rivayet ahiret ile ilgili O'na sorulan bir soru üzerine cennetteki insanların durumunu tasvir eden bir nakildir. İlgili rivayet şu şekildedir:

سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم أيأكل أهل الجنة؟ قال:نعم ويشربون، ولا يبولون فيها، ولا يتغوطون، ولا يتنخمون، إنما يكون ذلك جشاء، ورشحا كرشح المسك، ويلهمون التسبيح والتحميد، كما تلهمون النفس[534]

Câbir b. Abdullah şöyle buyurdu: Hz. Peygamber'e "Cennet ehli yemek yiyecek mi?" diye soruldu. O da: "Cennet ehli (yerler,) içerler fakat tükürmez, büyük ve küçük abdestlerini bozmazlar. Dediler ki. "Peki yedikleri ne olacak?" "Misk gibi kokan geğirme ve terleme ile giderilecek. Nefes almak nasıl ki insana ilhâm olunduysa tesbih ve tahmid etmek de ilhâm olunacaktır."

İsnad ve Metin Analizi:

- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Rivayetleri

a) Musa - İbn Lehiâ - Ebû Zübeyr - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle,[535]
b) Hakem İbn Nâfi' - Safvan b. Amr - Mâiz et-Temimî - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle,[536]
c) Revh - İbn Cureyc - Ebû Zübeyr - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle[537] nakledilmiştir.

- Dârimi (ö. 255/869) Rivayeti

a) Ebû Asım - İbn Cureyc - Ebû Zübeyr - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle[538] nakledilmiştir.

- Muslim (ö. 261/875) Rivayetleri

a) Osman b. Ebi Şeybe (lafzıyla) / İshak b. İbrahim - Cerir - A'meş - Ebi Sufyan - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle,[539]
b) Ebû Bekir b. Ebi Şeybe - Ebû Muâviye - A'meş - Ebi Sufyan - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle,[540]
c) Ebû Kerib - Ebû Muâviye - A'meş - Ebi Sufyan - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle,[541]

[534] **Ahmed b. Hanbel,** No:14815, 23:119.
[535] **Ahmed b. Hanbel,** No:14769, 23:87.
[536] **Ahmed b. Hanbel,** No:14815, 23:119.
[537] **Ahmed b. Hanbel,** No:15117, 23:330.
[538] **Darimi, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman** (2000) Sünen (thk.Hüseyin Selim Esed) Suud-i Arabistan, Daru'l-Muğni, No:2869, 3:1867.
[539] **Muslim,** Cennet, 7 No:18 (2835), 4:2180.
[540] **Muslim,** Cennet, 7 No:18 (2835), 4:2180.
[541] **Muslim,** Cennet, 7 No:18 (2835), 4:2180.

d) Hasan b. Ali el-Halvâni - Ebû Asım - İbn Cüreyc - Ebû Zübeyr - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle,[542]

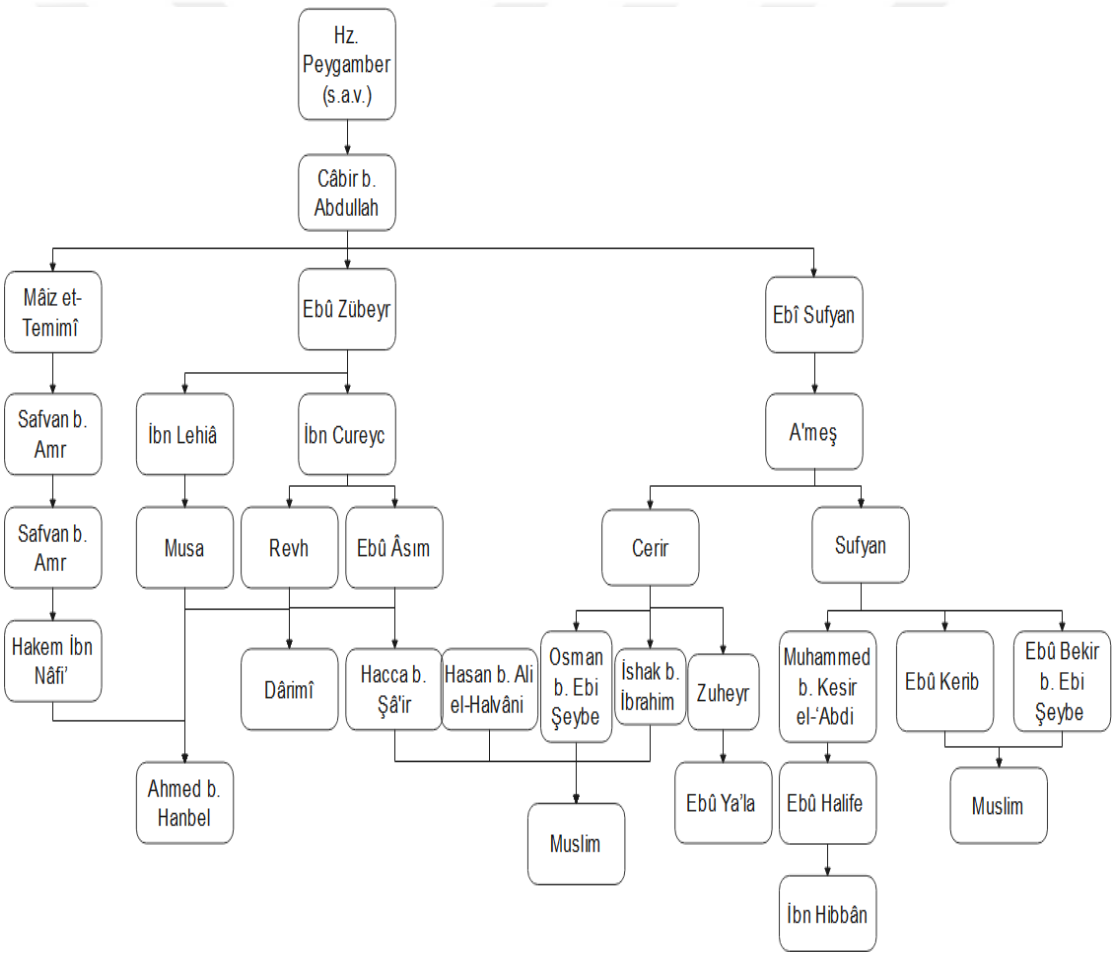
e) Haccac b. Şâ'ir - Ebû Asım - İbn Cüreyc - Ebû Zübeyr - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle[543] nakledilmiştir.

- Ebû Ya'la (ö. 307/919) Rivayeti

a) Züheyr - Cerir - A'meş - Ebi Süfyan - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle[544] nakledilmiştir.

- İbn Hibbân (ö. 354/965) Rivayeti

a) Ebû Halife - Muhammed b. Kesir el-'Abdi - Süfyan - A'meş - Ebi Süfyan - Câbir b. Abdullah - Hz. Peygamber senediyle[545] nakledilmiştir.

[542] **Muslim,** Cennet, 7 No:19 (2835), 4:2181.

[543] **Muslim,** Cennet, 7 No:19 (2835), 4:2181.

[544] **Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali el-Mevsilî** (1984) Müsned (thk. Hüseyin Selim Esed) Dimeşk, Daru'l-Me'mun Li't-Turas, No:2052, 4:45.

[545] **İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hatim** (1993) Sahih (thk. Şuayb Arnâvutî) Beyrut, Muessesetu'r-Risale, No:7435 16:462.

İlgili rivayet isnad şemasında da görüldüğü üzere Câbir b. Abdullah'tan ferd olarak nakledilmiş, hadis külliyatlarında rivayeti nakleden başka bir sahabî tespit edilememiştir. İkinci tabaka da ise üç farklı raviye, onlardan da muhtelif kanallarla sonraki tabakalara aktarılarak hadis mecmualarında yerini almıştır.

Muslim'in *Sahih*'inde farklı senedlerle gelen rivayetler Beğâvi tarafından sahih olarak değerlendirilmiş[546] Hüseyin Selîm Esed ve Şuayb Arnâvutî Müslim'de geçen rivayetlerin isnadları için "sahih"tir yorumunu yapmışlardır.[547] Fakat Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Musa - İbn Lehiâ - Ebû Zübeyr kanalıyla nakledilen rivayet İbn Lehiâ'dan dolayı zayıf kabul edilmiştir. Ebû Nuaym bu rivayeti muhtasaran Kuteybe b. Said - Lehiâ -Ebû Zübeyr ve İsmail b. Abdulmelik - Ebû Zübeyr kanalıyla zayıf bir isnadla aktarmıştır.

Yine Câbir'den Vehb b. Münebbih ve Rebi' İbn Enes isnadı ile nakledilmiş, Rebi'in rivayeti zayıf olarak değerlendirilmiştir.[548] Hakem İbn Nâfi' - Safvan b. Amr - Maiz et-Temimî senediyle gelen diğer *Müsned* rivayeti ise Maiz et-Temimî'nin bilinmemesinden dolayı "zayıf" olarak[549] ve Revh - İbn Cureyc - Ebû Zübeyr senediyle nakledilen rivayet için ise "Müslim'in kriterlerine göre sahihtir" yorumu yapılmıştır.[550]

Yukarıda yer verdiğimiz lafızların dışında İbn Mâce *Sünen*'inde,[551] Bezzar ise *Müsned*'inde[552] farklı isnadlarla nakletmişler metin kısmında ise sadece "cennetlikler orada yerler ve içerler" ifadesine yer vermişlerdir. Ayrıca Ebû Ya'la *Müsned*'ine aldığı benzer bir rivayette son bölümde yer alan "nefes almak gibi tesbih ve tahmid de ilhâm olunacak" kısmına yer vermemiştir.[553]

Beğâvi (ö. 516/1122), "tesbihin ilhâm olunması"ndan kastın tıpkı nefes alıp vermede bir akış olduğu gibi "tesbih etmede" de kişiye doğru bir akış olduğunu söyler

---

[546] **Beğâvi, Ebû Muhammed Muhyi's-Sunne el-Hüseyn el-Ferrâ,** (1983) Şerhu's-Sunne (thk.Şuayb Arnâvuti / Muhammed Züheyr eş-Şaviş), Beyrut / Dımeşk, el-Mektebetu'l-İslamiyye, 15:213.

[547] Bkz. **Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali el-Mevsilî** (1984) Müsned (thk. Hüseyin Selim Esed) Dimeşk, Daru'l-Me'mun Li't-Turas, No:2052, 4:45'in dipnotu. **Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman** (2000) Sünen (thk.Hüseyin Selim Esed) Suud-i Arabistan, Daru'l-Muğni, No:2869, 3:1867'nin dipnotu.

[548] Şuayb Arnâvuti tahkikiyle bkz. **Ahmed b. Hanbel**, No:14769, 87:23'in dipnotu.

[549] Şuayb Arnâvuti tahkikiyle bkz. **Ahmed b. Hanbel**, No:14815, 119:23'in dipnotu.

[550] Şuayb Arnâvuti tahkikiyle bkz. **Ahmed b. Hanbel**, No:14815, 330:23'in dipnotu.

[551] **İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid** (2009) Sünen, (thk. Şuayb Arnâvuti) Daru'l-Risaletu'l-Âlemiyye, Sünnet, 23, No:4743, 4:380.

[552] **Bezzâr,** No:4301, 10:214.

[553] **Ebû Ya'la,** No:2270, 4:184.

ve şunları ekler: "Bu konuda Allah saf saf dizilmiş melekler için söyle buyurur: "Hiç ara vermeksizin gece gündüz tesbih ederler."[554] Ademoğluna tesbih etmek de nefes almak da akıntı/akış şeklinde olur, nefes aldığı zaman onu hiçbir şey rahatsız etmediği gibi tesbih etmek de onu rahatsız etmez."[555]

Münâvî (ö. 1031/1622) ise "nefsin bir fiili yapma veya terk etmesi noktasında kişiye bir şeyin ilka' edilmesi gibi "tesbih ve tahmid"i içinde insana muvaffakiyetin verilmesi" olarak yorumlamaktadır.[556] Hindistanlı Sûfi âlim Eşref Ali Tehânevî ise bu rivayeti şöyle izah eder: "Ehl-i cennetin Allah'ı zikretmesi nefes alıp verme gibidir. Bir süre zikir yapıldıktan sonra havayı soluma gibi zikrullah da solunmaya başlar ve nefes alıp vermeyle Allah zikredilir. Bu eylemin çokça tekrarından sonra nefes zikir ile bütünleşir ve her nefesle Allah zikredilmiş olur."[557]

Muhtelif isnadlarla bazı hadis mecmualarında nakledilen bu rivayetin her ne kadar bir kısım isnadları ravilerin meçhuliyetinden dolayı zayıf olarak kabul edilse de, sahih olarak nakledilen isnadlarının olduğu da görülmekte, genel kanı olarak sahih olarak kabul edilmektedir. Rivayetin metninde cennetliklere ait bir kısım malumatlar yer almakta konumuzla ilgili olan kısmında ise "insana nefes alıp vermenin "ilhâm şeklinde ilka' olunduğu" bildirilmektedir. Tıpkı bunun gibi de insanlara Allah'a tesbih ve hamd etmenin "ilhâm şeklinde ilka' olunacağı" söylenmektedir.

İlhâm "nefes alıp vermek gibi" fiili hareketlere nispet edildiği gibi "tesbih ve hamd etmek gibi" kavlî şeylere de hamledilmektedir. Bu son kullanımında "Allah'ın kulun kalbine bir kısım şeyleri telkin etmesi veya feyiz yoluyla öğretmesi" anlam muhtevasını içerdiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle Allah'ın insana hayatının devamı için verdiği bazı nimetler ve yaratılışının gereği olarak yapması gereken bazı eylemler tesbih ve tahmid ilhâm olunmaktadır.

Netice olarak isnad konusunda güvenilir hadis kaynaklarında sika isnadlarla nakledilen bu rivayetin sahih olduğunu söyleyebiliriz. Metin kısmında yer alan

---

[554] **Enbiya,** 21:20.

[555] **Beğâvi, Ebû Muhammed Muhyi's-Sunne el-Hüseyn el-Ferrâ** (1983) Şerhu's-Sunne (thk.Şuayb Arnâvuti / Muhammed Züheyr eş-Şaviş), Beyrut / Dımeşk, el-Mektebetu'l-İslamiyye, 15:213.

[556] **Münavî, İmam Zeynüddin er-Raûf** (1988) et-Teysir bi Şerhi'l-Camiu's-Sağir, Riyad, Mektebetu İmam eş-Şafiî, 1:635. **Münâvî** (1938) 2:550.

[557] **Tehânevî, Eşref Ali** (1995) *Hadislerle Tasavvuf,* (Haz. H. Zaferullah Davûdî, Ahmed Yıldırım), İstanbul, Umran Yay., s.309.

ifadelerin içinse; bunlar her ne kadar Allah'ın insanlara bir kısım şeyleri ilka' ettiğinin delili olsa da, bu şeylerin bireysel bir dini tecrübe olması bakımından genel bir bilgi değeri taşıdığına delil olarak gösterilemeyeceğini ifade edebiliriz.

1.1.2. "Kıyamette İnsana İlhâm Olunması" Rivayeti

Hz. Peygamber'den mervi olan bir diğer nakil de yine kıyamet gününe ait bir tablo nakledilmektedir. İlgili rivayette ilhâm ifadesi doğrudan lafız olarak iki yerde geçmektedir. İlgili rivayet şu şekildedir:

قال أنا سيد الناس يوم القيامة وهل تدرون بما ذاك؟ يجمع الله يوم القيامة الأولين والآخرين في صعيد واحد فيسمعهم الداعي وينفذهم البصر وتدنو الشمس فيبلغ الناس من الغم والكرب مالا يطيقون ومالا يحتملون فيقول بعض الناس لبعض ألا ترون ما أنتم فيه ؟ ألا ترون ما قد بلغكم ؟ ألا تنظرون من يشفع لكم إلى ربكم ؟ فيقول بعض الناس لبعض ائتوا آدم فيأتون آدم فيقولون يا آدم أنت أبو البشر خلقك الله بيده ونفخ فيك من روحه وأمر الملائكة فسجدوا لك اشفع لنا في ربك ألا ترى إلى ما نحن فيه ؟ ألا ترى إلى ما قد بلغنا ؟ فيقول آدم إن ربي غضب اليوم غضبا لم يغضب قبله مثله ولن يغضب بعده مثله وإنه نهاني عن الشجرة فعصيته نفسي نفسي اذهبوا إلى غيري اذهبوا إلى غيري اذهبوا إلى نوح فيأتون نوحا فيقولون يا نوح أنت أول الرسل إلى الأرض وسماك الله عبدا شكورا اشفع لنا إلى ربك ألا ترى ما نحن فيه ؟ ألا ترى ما قد بلغنا ؟ فيقول لهم إن ربي قد غضب اليوم غضبا لم يغضب قبله مثله ولن يغضب بعده مثله وإنه قد كانت لي دعوة دعوت بها على قومي نفسي نفسي اذهبوا إلى إبراهيم صلى الله عليه و سلم فيأتون إبراهيم فيقولون أنت نبي الله وخليله من أهل الأرض اشفع لنا إلى ربك ألا ترى إلى ما نحن فيه ؟ ألا ترى إلى ما قد بلغنا ؟ فيقول لهم إبراهيم إن ربي قد غضب اليوم غضبا لم يغضب قبله مثله ولا يغضب بعده مثله وذكر كذباته نفسي نفسي اذهبوا إلى غيري اذهبوا إلى موسى فيأتون موسى صلى الله عليه و سلم فيقولون يا موسى أنت رسول الله فضلك الله برسالاته وبتكليمه على الناس اشفع لنا إلى ربك ألا ترى إلى ما نحن فيه ؟ ألا ترى ما قد بلغنا ؟ فيقول لهم موسى صلى الله عليه و سلم إن ربي قد غضب اليوم غضبا لم يغضب قبله مثله ولن يغضب بعده مثله وإني قتلت نفسا لم أومر بقتلها نفسي نفسي اذهبوا إلى عيسى صلى الله عليه و سلم فيأتون عيسى فيقولون يا عيسى أنت رسول الله وكلمت الناس في المهد وكلمة منه ألقاها إلى مريم وروح منه فاشفع لنا إلى ربك ألا ترى ما نحن فيه ؟ ألا ترى ما قد بلغنا ؟ فيقول لهم عيسى صلى الله عليه و سلم إن ربي قد غضب اليوم غضبا لم يغضب قبله مثله ولن يغضب بعده مثله ولم يذكر له ذنبا نفسي نفسي اذهبوا إلى غيري اذهبوا إلى محمد صلى الله عليه و سلم فيأتوني فيقولون يا محمد أنت رسول الله وخاتم الأنبياء وغفر الله لك ما تقدم من ذنبك وما تأخر اشفع لنا إلى ربك ألا ترى ما نحن فيه ؟ ألا ترى ما قد بلغنا ؟ فأنطلق فآتي تحت العرش فأقع ساجدا لربي ثم يفتح الله علي ويلهمني من محامده وحسن الثناء عليه شيئا لم يفتحه لأحد قبلي ثم يقال يا محمد ارفع رأسك سل تعطه اشفع تشفع فأرفع رأسي فأقول يا رب أمتي أمتي فيقال يا محمد أدخل الجنة من أمتك من لا حساب عليه من الباب الأيمن

من أبواب الجنة وهو شركاء الناس فيما سوى ذلك من الأبواب والذي نفس محمد بيده إن ما بين المصراعين من مصاريع الجنة لكما بين مكة وهجر أو كما بين مكة وبصرى[558]

Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Kıyamet gününde insanların efendisi ben olacağım. Bunun neden olduğunu biliyor musunuz? Allah kıyamet gününde öncekileri ve sonrakileri düz bir yerde toplayacak. Davetçi onlara seslerini işittirecek, göz onları görecek, güneşte onlara yaklaşacak. İnsanlar güçleri yetmeyecek ve tahammül edemeyecekleri kadar gam ve keder içinde olacaklar. İnsanların bir kısmı diğerine (bir başka rivayette "insanlara bunları yapmaları/arayış içinde olmaları ilhâm olunacak"[559]); ne halde olduğumuzu ve bu sıkıntılarımızın nereye kadar ulaştığını görmüyor musunuz? Rabbiniz nezdinde sizin için şefaatte kim bulunabilir diye bakmayacak mısınız ? diyecek.

İnsanların bir kısmı diğerlerine: "Adem'in yanına gidiniz, diyecek. Bunu üzerine Adem'e gidip ona: "Ey Âdem, sen insanların babasısın, Allah seni eliyle yarattı, sana ruhundan üfledi, meleklere emir verdi, onlarda sana secde ettiler. Bizim için rabbinden şefaat talep et, içinde bulunduğumuz şu durumu görmüyor musun? Sıkıntılarımızın nereye kadar ulaştığını görmüyor musun, diyecekler. Adem'de ona: "Şüphesiz Rabbim bugün öyle bir gazaba gelmiş ki, bugünden önce ne böyle bir gazaba gelmiş ne de bugünden sonra böyle bir gazaba gelecek. Hem Allah bana o ağaca yaklaşmamı yasakladığı halde ben ona baş kaldırdım. Nefsim nefsim. Benden başkasının yanına gidin, Nuh'a gidin" diyecek.

Onlar'da Nuh'un yanına gidecek: "Ey Nuh, sen yeryüzüne gönderilen elçilerin ilkisin, Allah senden çok şükreden bir kul diye bahsetti. Rabbin yanında bizim için şefaat talep et, içinde bulunduğumuz şu durumu görmüyor musun? Sıkıntılarımızın nereye kadar ulaştığını görmüyor musun," diyecekler. Nuh'da onlara: "Bugün Rabbim öyle bir gazaba gelmiş ki, bugünden önce ne böyle bir gazaba gelmiş ne de bugünden sonra böyle bir gazaba gelecek. Benim bir dua etme hakkım vardı ve onu kavmime aleyhine beddua ederek kullandım. Nefsim nefsim. Siz İbrahim'e gidin" diyecek.

Onlar da İbrahim' gidip: Sen Allah'ın nebisi ve yeryüzü halkı arasında onun halilisin. Rabbinin yanında bizim içi şefaat talep et, içinde bulunduğumuz şu durumu

[558] İlgili rivayetin lafzı için bkz. **Muslim,** İman, 84, No:327, 1:180.
[559] وَقَالَ ابْنُ عُبَيْدٍ: فَيُلْهَمُونَ لِذَلِكَ **Muslim**, İman, 84, No:322, 1:180.

görmüyor musun? Sıkıntılarımızın nereye kadar ulaştığını görmüyor musun, diyecekler. İbrahim'de onlara "Bugün Rabbim öyle bir gazaba gelmiş ki, bugünden önce ne böyle bir gazaba gelmiş ne de bugünden sonra böyle bir gazaba gelecek" diyerek söylediği yalanları söz konusu edecek. (Sonra da) "nefsim nefsim. Siz benden başkasına, Musa'ya gidin" diyecek.

Musa'da onlara "Bugün Rabbim öyle bir gazaba gelmiş ki, bugünden önce ne böyle bir gazaba gelmiş ne de bugünden sonra böyle bir gazaba gelecek. Hem ben öldürmekle emrolunmadığım bir cana kıymıştım. Nefsim nefsim" diyecek. Siz İsa'ya gidin, diyecek.

İsa'da onlara: "Süphesiz Rabbim bugün öyle bir gazaba gelmiş ki, bugünden önce ne böyle bir gazaba gelmiş ne de bugünden sonra böyle bir gazaba gelecek" diyecek ve herhangi bir günahını zikretmeden nefsim nefsim, siz benden başkasına gidin, Muhammed'e gidin" diyecek.

Bunun üzerine insanlar benim yanıma gelip: "Ey Muhammed sen Allah'ın Rasulü, nebilerin sonuncususun. Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlamıştır. Rabbinin nezninde bizim için şefaat talep et, içinde bulunduğumuz şu durumu görmüyor musun? Sıkıntılarımızın nereye kadar ulaştığını görmüyor musun," diyecekler.

Bunun üzerine bende kalkıp, arşın altına gelip, Rabbim için secdeye kapanacağım. Sonra da Allah benden önce hiç kimseye "ilhâm etmediği" pek güzel hamd ve senalarda bulunmayı bana ilhâm edecek, sonra da "Ey Muhammed, Başını kaldır, dile, dilediğin sana verilecek, şefaat talep et, şefaatin kabul olunacak buyurulacak, ben de başımı kaldırıp, "Ey Rabbim! Ümmetim(e şefaat isterim)" diyeceğim.

Bana: "Ey Muhammed, ümmetinden hesaba çekilmeyecek olan kimseleri cennet kapılarından sağdaki kapıdan içeri al. Ayrıca onlar bunun dışındaki diğer kapılarda da, diğer insanlarla da ortak olacaklar. Muhammed'in nefsi elinde olana yemin ederim ki, cennet kapılarının iki kanadı arasındaki mesafe Mekke ve Hecer (Basra) arası kadardır."

İsnad ve Metin Analizi

- İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) Rivayeti

a) Muhammed b. Bişr - Ebû Hayyan - Ebû Zur'a - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle[560] nakledilmiştir.

- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Rivayeti

a) Yahyâ b. Said - Ebû Hayyan - Ebû Zur'a - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle[561] nakledilmiştir.

- Buhârî (ö. 256/870) Rivayetleri

a) Muhammed b. Mukâtil - Abdullah - Ebû Hayyan et-Teymî - Ebû Zür'a - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle,[562]

b) Süleyman b. Harb - Hammad b. Zeyd - Ma'bed b. Hilal - Enes b. Malik - Hz. Peygamber senediyle,[563]

c) Muaz b. Faddale - Hişam - Katade - Enes b. Malik - Hz. Peygamber senediyle[564] nakledilmiştir.

- Muslim (ö. 261/875) Rivayetleri

a) Ebû Rebi' el-'Atki / Said b. Mansur - Hammad b. Zeyd - Ma'bed b. Hilal - Enes b. Malik - Hz. Peygamber senediyle,[565]

b) Ebûbekir b. Ebi Şeybe / Muhammed b. Abdullah b. Nemr - Muhammed b. Beşşar - Ebû Hayyan - Ebû Zur'a - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle,[566]

[560] **İbn Ebi Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim (h.1409)** Musannef, (thk. Kemal Yusuf) 1. Baskı, Riyad, Mektebetu'r-Ruşd, No:31674, 6:307.
[561] **Ahmed b. Hanbel,** No:9623, 15:384.
[562] **Buhârî,** Tefsir, 203, No:4435, 4:1745.
[563] **Buhârî,** Tevhid, 36, No:7072, 6:2727.
[564] **Buhârî,** Tevhid, 19, No:6975, 6:2695.
[565] **Muslim,** İman, 84, No:326, 1:180.
[566] **Muslim,** İman, 84, No:327, 1:180.

c) Ebû Kamil Fudayl b. Husayn / Muhammed b. Ubeyd - Ebû Avana - Katade -Enes b. Malik - Hz. Peygamber senediyle,[567]

- İbn Mâce (ö. 273/887) Rivayeti

a) Nasr b. ‘Ali - Halid b. el-Haris - Said - Katade - Enes b. Malik - Hz. Peygamber senediyle[568] nakledilmiştir.

- Tirmizi (ö. 279/892) Rivayetleri

a) Suveyd b. Nasr - Abdullah b. Mübarek - Ebû Hayyan - Ebû Zur’a - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle,[569]

b) İbn Ebi Amr - Sufyan - Ali b. Zeyd - Ebi Nadra - Ebû Said - Hz. Peygamber senediyle[570] nakledilmiştir.

- Nesâî (ö. 303/915) Rivayetleri

a) Yahya b. Habib - Hammad - Ma’bed b. Hilal – Enes - Hz. Peygamber senediyle,[571]

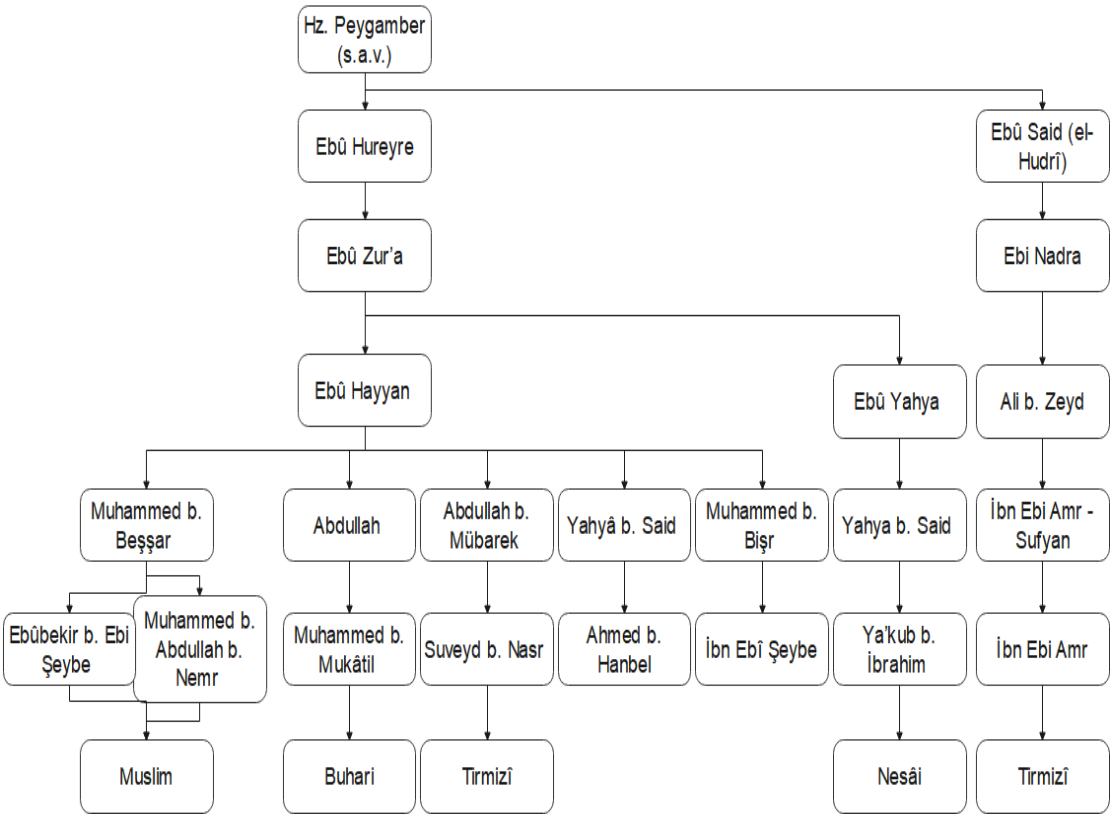
b) Ya’kub b. İbrahim - Yahya b. Said - Ebû Yahya - Ebû Zur’a - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle[572] nakledilmiştir.

- Ebû Ya’la (ö. 307/919) Rivayeti

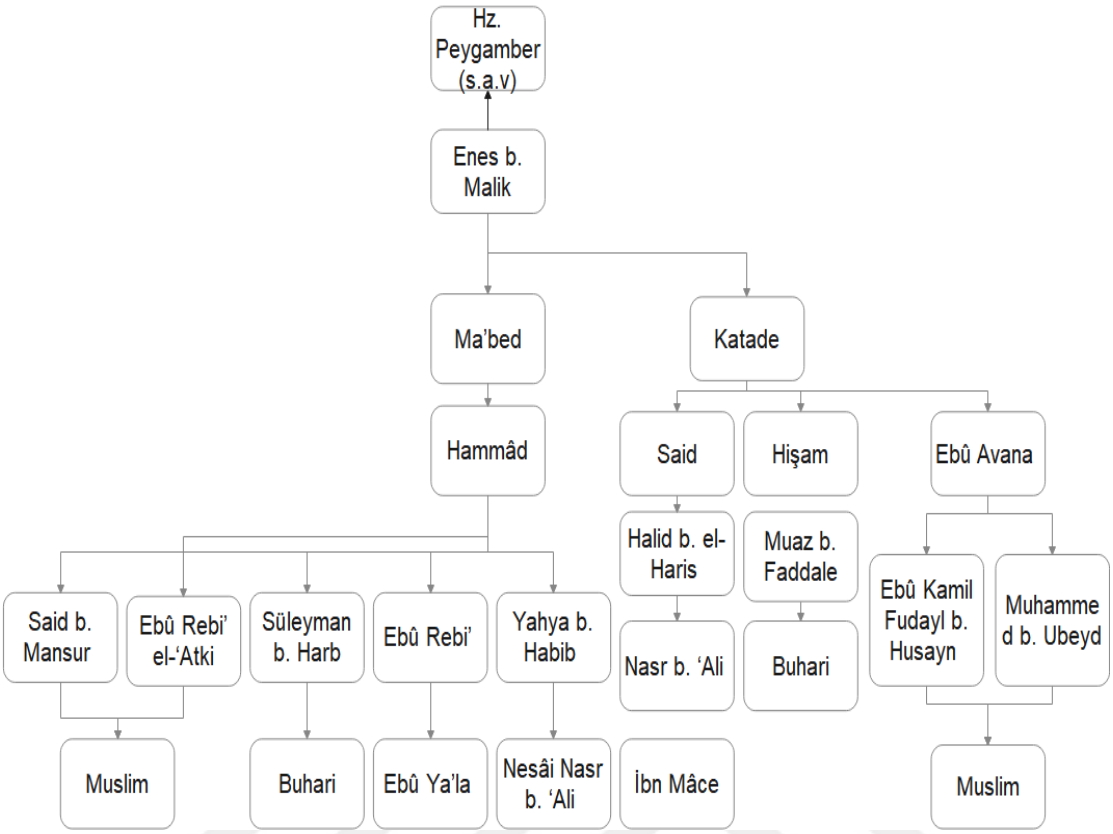
a) Ebû Rebi’ - Hammad - Ma’bed – Enes - Hz. Peygamber senediyle[573] nakledilmiştir.

[567] **Muslim,** İman, 84, No:322, 1:180.
[568] **İbn Mâce,** Zühd, 37, No:4312, 5:365.
[569] **Tirmizi** (1975) Sıfatu’l-Kıyame, 10, No:2434, 4/622.
[570] **Tirmizi** (1975) Tefsir, 18, No:3148, 5:308.
[571] **Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Al**i (2001) Sunen-i Kebir, Beyrut, Tefsir, 4, No:11066, 10/76.
[572] **Nesâî** (2001) Tefsir, 17, No:11222, 10:148.
[573] **Ebû Ya’la,** No:4350, 7:311.

Ebû Hureyre ve Ebû Said tariki:

Enes b. Malik tariki:

Kıyamete ait bir olayı tasvir eden bu rivayet Ebû Hureyre, Ebû Said ve Enes b. Malik olmak üzere üç sahabîden, ikinci tabakada beş ayrı raviye nakledilmiştir. Sonraki tabakalarda ise birçok kişi tarafından aktarılarak rivayetin tarikleri çoğalmıştır. Buhârî ve Müslim'in sahih isnadlarla zikrettikleri bu rivayet için Tirmizi'de "hasen sahih",[574] Elbânî, Hüseyin Selim Esed ve Şuayb Arnâvut gibi son dönemde yetişmiş şarihlerde isnadları hakkında "sahih" hükmünü vermişlerdir.[575]

Nevevi (ö. 676/1277) *Minhac*'ında "insanlara ilhâm olunduğunu" bildiren rivayete yer verdikten sonra şöyle bir yorum getirir: *"Allah kıyamet gününde insanları bir araya toplar, insanlar da buna ihtimam gösterirler." Diğer rivayette ise "onlara ilhâm olunur" şeklinde geçmektedir. Her iki lafzın anlamı birbirine yakındır. Birincisi, "onlar şefaatin istenmesi ve içinde bulundukları sıkıntılı halin sona ermesi için gerekli itinayı/önemi gösterirler" manasını ifade ederken ikincisinde "yüce Allah kendilerine*

[574] **Tirmizi** (1975) Sıfatu'l-Kıyame, 10, No:2434, 4/622'in dipnotu.
[575] **Ebû Ya'la,** No:4350, 7:311'in dipnotu. **Tirmizi** (1975) Sıfatu'l-Kıyame, 10, No:2434, 4/622'in dipnotu. **İbn Hibbân,** No:6464, 14:377'in dipnotu.

böyle bir istekte bulunmayı ilhâm eder" manası ifade edilir. ilhâm, yüce Allah'ın kişinin içine herhangi bir işi yapmaya ya da terk etmeye iten bir duygu bırakmasıdır…"[576]

Çağdaş şarihlerden Muhammed Fuâd Abdulbâki (ö. 1968) *"insanların nefislerine Allah tarafından, bu endişeleri ve ihtimamları üzerine böyle bir soru ve arayış içine girmeleri ilhâm ile ilka olunmuştur"* yorumunu yaparken,[577] Mustafa Dîb el-Buğâ ise insanların kalbini (açacağı) ve onlara bildireceğini ifade eden kavramlar için *"ilhâm şeklinde öğretme"* şeklinde bir açıklama yapar.[578]

Şarihlerin bu yorumlarından sonra ilgili rivayetlerde bizim konumuz ile ilgili iki farklı yerde "ilhâm" kavramının kullanıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki yukarıda verilen rivayetlerin hemen tamamında "Hz. Peygamber'in arşın altında gelip secdeye kapandıktan sonra Allah tarafından ona daha önce kimsenin bilmediği hamd ve senaların "ilhâm" edileceğini bildiren ifadedir. Diğer rivayetlerde ise "ilhâm edeceği" ifadesinin yerine "öğreteceği veya bildireceği (علمنيها)"[579] veya "(onun kalbine) açacağı (يفتح الله علي)'nı[580] bildiren lafızlar yer almıştır.

"İlhâm" ifadesinin kullanıldığı ikinci yer ise sadece Muslim'in naklettiği bir rivayette mevcuttur. Müellif, "Allah kıyamet günü insanları bir araya toplayacak. Onlar da buna ihtimam gösterecekler" lafzına yer verdikten sonra "kıyamet gününde o insanlara böyle yapmaları ilhâm olunacak" şeklinde iki farklı rivayeti ardından da benzer lafızla rivayetin devamını aktarır. Ayrıca bu rivayette ravinin "ilhâm" ifadesinin bulunduğu kavline yer verilirken önceki rivayette bulunan "Hz. Peygamber'e ilhâm edilen hamd ve senalar" ifadesi yer almaz.[581]

Kavramların kullanıldığı iki yerde de ortak olarak ilhâm ile birtakım bilgilerin Hz. Peygamber'e ve mahşer meydanında toplanmış insanlara aktarılması söz konusudur. Her iki durumda da bilginin kaynağı Allah olup doğrudan kişinin kalbine veya aklına bir aktarım söz konusudur. Peygamberlik döneminde Allah tarafından Peygamberimize birtakım bilgi, dua veya sözlerin öğretilmesi durumu nasıl doğrudan

[576] **Nevevi,** 2:334.
[577] **Muslim,** İman, 84, No:322, 1:180'in dipnotu.
[578] Bkz. **Buhârî,** Tefsir, 203, No:4435, 4:1745'in dipnotu.
[579] **Buhârî,** Tevhid, 19, No:6975, 6:2695.
[580] **Buhârî,** Tefsir, 203, No:4435, 4:1745. **Tirmizi** (1975) Sıfatu'l-Kıyame, 10, No:2434, 4/622.
[581] **Muslim**, İman, 84, No:322,323,324, 1:180. Ayrıca bkz. **Nevevi, Ebû Zekeriyya Yahya b. Müri** (2012) Minhac, (çev. Eryarsoy, M. Beşir, Sahih-i Muslim Şerhi, İstanbul, Polen Yay., 2:332-333.

Allah veya vasıtalı olarak melek tarafından ilhâm olunmuşsa ve bunların Allah'tan gelmesi noktasında bir şüphe söz konusu değilse, ilgili rivayette tasvir edilen ve Hz. Peygamber'e ilhâm olunan birtakım hamd ve senaların kaynağının Allah olması ve doğruluğundan emin olunması konusunda bir şüphe söz konusu değildir. Bu durum peygamberlik dışında insanlara geldiğinde onlara bu bilgi süratli bir intikal sonucu zihne gelen bir fikir şeklinde belirir. Bu rivayette de kıyamette insanların içinde bulundukları sıkıntılı durumları ve bir arayış içinde olmaları sonucunda Allah tarafından onlara bir hal çarenin ilhâm şeklinde ilka' edilmesi durumu söz konusudur.

Netice olarak sahih hadis kaynaklarında yer alan bu rivayetin senedleri için sahih veya hasen olarak hüküm verilebileceğini söyleyebiliriz. Metin kısmına baktığımızda ise ilgili rivayette yer alan ilhâm ifadelerinin sözlük ve ıstılahî anlamlarını verdiğimiz ilhâm tanımına muvafık düştüğünü ifade edebiliriz. Bilgi değeri konusundaki çıkarımlara da gelecek olursak aktarılan hadise neticesinde Allah tarafından geldiğinden emin olduğumuz Hz. Peygamber'e ilhâm edilen bilgi konusunda bir şüphe yoktur ve bizim açımızdan da bir bilgi değeri taşımaktadır. Fakat rivayette aktarılan kıyamet günü insanlara yine ilhâm yolu ile yapılan bazı yönlendirmelerin mutlak doğru olarak kabul edilmesi de, akıl ile muhakeme, duyular ve haberi sadık dediğimiz peygamberlerin mesajları/yönlendirmeleri ile muvazene edilir ki muhtemelen mezkûr rivayette de bu kriterler sağlandığı için insanlar ilhâm edilen bu yönlendirmeye tabi olmuşlardır.

1.1.3. "Rüşdün İlhâm Edilmesi ve Rahmet" Rivayeti

Kaynaklarda ilhâm lafzının doğrudan yer aldığı diğer bir aktarım Hz. Peygamber'in namaz sonrasında yaptığı bir duanın muhtevasında yer almaktadır. İlgili rivayet şu şekildedir:

سمعت نبي الله صلى الله عليه و سلم يقول ليلة حين فرغ من صلاته اللهم إني أسألك رحمة من عندك تهدي بها قلبي وتجمع بها أمري وتلم بها شعثي وتصلح بها غائبتي وترفع بها شاهدي وتزكي بها عملي وتلهمني بها رشدي وترد بها ألفتي وتعصمني بها من كل سوء...[582]

[582] **Tirmizî** (1975) Daavât, 30, No:3419, 5/482.

İbn Abbâs şöyle dedi: "Hz. Peygamber'in bir gece namazdan çıkınca şöyle dediğini işittim: "Allahım! Senden öyle bir rahmet istiyorum ki, onunla kalbime hidayet, işlerime ve dağınıklığıma düzen, içime tam bir iman, dışıma salih amel, amellerime temizlik ve ihlas verirsin, "onunla bana rüşdümü ilhâm eder, ülfet edeceğim dostumu lütfeder, beni bütün kötülüklerden korursun…"

İsnad ve Metin Analizi

- Tirmizî (ö. 279/892) Rivayeti

a) Abdullah b. Abdurrahman - Muhammed b. İmrân b. Ebi Leylâ - Babası (İmran) - İbn Ebi Leylâ - Davud b. Ali - Babası - İbn Abbâs - Hz. Peygamber senediyle nakledilmiştir.[583]

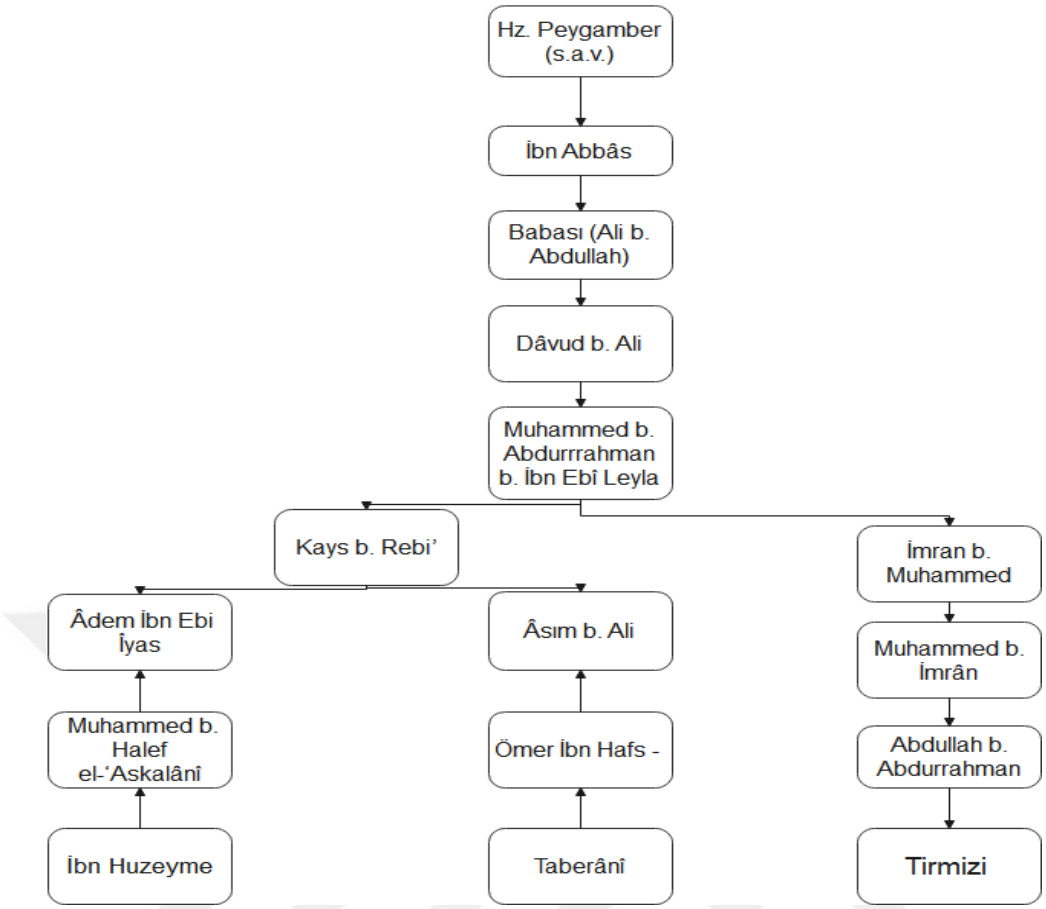
- İbn Huzeyme (ö. 311/924) Rivayeti

a) Muhammed b. Halef el-'Askalânî - Âdem (İbn Ebi Îyas) - Kays (İbn Rebi') - Muhammed b. Ebi Leylâ - Dâvud b. Ali - Babası - İbn Abbâs - Hz. Peygamber senediyle[584] nakledilmiştir.

- Taberânî (ö. 360/971) Rivayeti

a) Ömer İbn Hafs - Âsım b. Ali - Kays b. Rebi' - İbn Ebi Leylâ - Dâvud b. Ali - Babası - İbn Abbâs - Hz. Peygamber senediyle[585] nakledilmiştir.

[583] **Tirmizî** (1975) Daavât, 30, No:3419, 5/482.
[584] **İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak Ebû Bekir,** Sahih (thk. Muhammed Mustafa 'Azami), Beyrut, Mektebetu'l-İslamiyye, No:1119, 2:165.
[585] **Taberânî,** (h.1415) No:3696, 4:95. **Taberânî,** (1983) No:10668, 10:283.

Mezkûr rivayet İbn Abbâs'dan İbn Ebî Leyla'ya kadar tek kanalla nakledilmiş, sonraki tabakalarda ise birkaç farklı ravi tarafından rivayet edilmiştir. Bu şekliyle teferrüd olan bu rivayetin senedi ile ilgili Tirmizî: "Bu rivayet "garip"tir, biz İbn Ebi Leylâ'nın dışında bu vechiyle bilmiyoruz" yorumunu yaptıktan sonra, Şu'be ve Süfyan es-Sevri - Seleme b. Kuheyl - Kerib - İbn Abbâs senediyle de bu hadisin rivayet edildiğini ama bu uzunlukta aktarılmadığını ifade etmiştir.[586]

İbn Hibbân *Kitabu'l-Mecruhin* isimli eserinde duanın öncesinde ve sonrasında küçük farklılıkların bulunduğu buna karşın "bana rüşdümü ilhâm eder" ifadesinin aynen yer aldığı bir rivayet aktardıktan sonra, Ebû Vehbi'l-Velid b. Abdulmelik - Mahled b. Zeyyad el-Harranî - Hasan İbn Umre – Dâvud b. Ali kanalıyla bu rivayetin "batıl" olduğunu söyler.[587]

Ebû Nuaym (ö.430/1038) da Ali b. Abdullah'tan sadece oğlu Dâvud tarafından nakledilen bu hadisin bu şekliyle daha önce geçen dualarda yer almadığını, ayrıca

[586] **Tirmizî** (1975) Daavât, 30, No: 3419, 5/482'in dipnotu.
[587] **İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hatim (**h.1396) Mecruhin mine'l-Muhaddisin ve'd-Duafa ve'l-Metrukin (thk. Mahmud İbrahim Zayd), 1. Baskı, Haleb, 1:230.

Muhammed b. Abdurrahman b. Ebi Leylâ kanalıyla ferd olarak nakledildiğini söylemiştir.[588] Elbânî'de bu rivayet hakkında Ebû Nuaym'dan aktarımda bulunarak, senedinde yer alan İbn Abdurrahman b. Ebi Leylâ'nın kötü bir hafızaya sahip olduğunu söyler ve "isnadı zayıftır" yorumunu yapar.[589]

Netice olarak sahabeden sadece İbn Abbâs kanalıyla nakledilen bu rivayetin sened açısından ferdi olarak zayıf isnadlarla nakledildiği görülmektedir. Rivayet metninde yer alan muhtelif lafızlardaki dualar her ne kadar Hz. Peygamber'den nakledilen farklı sahih hadislerde yer alsa da, bütünüyle bu lafızlarla aktarılan rivayetin sahih bir isnadı tespit edilememiştir.

Sözü edilen rivayetle ilgili kaynaklarda tespit edebildiğimiz bir metin tahlilini İbnu'l-Esir (ö. 606/1210) dua ifadelerini izah ederek yapar ve "rüşdü ilhâm etmek" ifadesi için de "(Kulun) bir fiili yapması veya terk etmesi için Allah tarafından nefse bir şeylerin ilka edilmesi" yorumunu getirir.[590] Münâvî (ö.1031/1622) de bu ifade için "beni razı olduğun yola eriştir ve sana yaklaştır" açıklaması yapar. Ardından da İbnu'l-Esir'in "ilhâm" tanımını yapar ve İbn Manzûr'un şu tanımını[591] ekler: "ilhâm, vahyin bir çeşidi olup Allah'ın özel olarak dilediği kullarına verdiği(bilgiler)dir."[592] Bu yorumların dışında rivayetin bizim konumuzla ilgili olan "ilhâm" ifadesine getirilmiş bir açıklama tespit edemedik. Bunun yanında farklı lafız ve isnadlarla kaynaklarda yer alan bu rivayetin birtakım kelime ve cümlelerinde farklılık olsa da "rüşdün ilhâm edilmesi" ifadesi hepsinde ortak olarak kullanılmıştır.

Rivayet metninden anlaşılan şu gibi hususların olduğu söylenebilir. Hz. Peygamber bir namaz sonrası Allah'tan bir rahmet talebinde bulunmuş, bununla da hidayet, iman, salih amel gibi şeylerin yanında "rüşdünü de ilhâm etmesini" istemiştir. Rüşd kelime anlamı olarak "hak/doğru yolda kararlı/sabit bir şekilde dosdoğru gitmek

---

[588] **Mizzi, Cemaleddin ibn Zeki Ebi Muhammed** (1980) (thk. Beşşar Avvad Maruf) Tehzibu'l-Kemal, Beyrut, Muessesetu'r-Risale, 8:424.
[589] **İbn Huzeyme,** No:1119, 2:165.
[590] أن يلقي الله في النفس أمراً يبعث [العبد] على الفعل أو الترك Bkz. **İbnu'l-Esir, Mecdüddin el-Mübarek b. Muhammed el-Cezeri** (1970) Camiu'l-Usul Fi Ehadisi'r-Rasul, 1. Baskı, Medine, Mektebetu'l-Daru'l-Beyan, No:2189, 4:213.
[591] Bkz. **İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemaleddin Muhammed** (t.y.) Lisanu'l-Arab, 1. Baskı, Beyrut, Daru'l-Sadr, 12:547.
[592] **Münâvî** (1938) 2:112.

veya bu yolda olmaktır.[593] Bu anlamda rüşdün ilhâm edilmesi burada "kişinin doğru yolda olması ve bu yoldan da ayrılmaması için ona birtakım bilgilerin veya istikamet üzere olan yolu bulma yeteneğinin ilka'sı" şeklinde düşünülebilir.

1.1.4. "Rüşdün İlhâm Edilmesi ve İstiâze" Rivayeti

İlhâm ibaresinin yer aldığı Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir başka rivayette bir önceki nakilde yer alan rivayetin benzer bir formu mevcuttur. Bu nakilde de dua şeklinde aktarılan lafızlar bizzat Hz. Peygamber'in duası olarak değil sahabiye öğrettiği bir dua olarak nakledilmektedir. İlgili rivayet şu şekildedir:

قال النبي صلى الله عليه وسلم لأبي يا حصين كم تعبد اليوم إلها؟ قال أبي سبعة ستا في الأرض وواحدا في السماء قال فأيهم تعد لرغبتك ورهبتك؟ قال الذي في السماء قال يا حصين أما إنك لو أسلمت علمتك كلمتين تنفعانك قال فلما أسلم حصين قال يا رسول الله علمني الكلمتين اللتين وعدتني فقال قل اللهم ألهمني رشدي وأعذني من شر نفسي[594]

"(Hz. İmran naklediyor) Peygamber babama "Ey Husayn! Şimdi kaç ilaha ibadet ediyorsun? diye sordu. Babam, "altısı yerde biri gökte olmak üzere yedi ilaha" deyince Hz. Peygamber, "peki bunların hangisinden bir şey talep eder, hangisinden korkarsın? diye sordular. Babam da "göktekinden" diye cevapladı. Bunun üzerine Rasûlullah "Ey Husayn! Eğer Müslüman olmuş olsaydın, sana fayda verecek iki kelime öğretirdim" buyurdu. (Bir zaman sonra) Husayn Müslüman oldu ve Hz. Peygamber'e, "bana va'dettiğiniz iki kelimeyi öğretiniz" dedi. Rasûlullah'da şöyle dua etmesini söyledi: "Allah'ım bana rüşdümü ilhâm et ve beni nefsimin şerrinden koru."

İsnad ve Metin Analizi

- Tirmizî (ö. 279/892) Rivayeti

a) Ahmed b. Meni' - Ebû Muâviye - Şebib İbn Şeybe - Hasan el-Basri - İmrân b. Husayn - Hz. Peygamber senediyle[595] nakledilmiştir.

- İbn Ebû Âsım (ö. 287/900) Rivayeti

[593] **Aydar, Hidayet** (2008) "Rüşd Mad." TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Rüşd mad., 35/297.
[594] **Tirmizi** (1975) Daavât, 70, No:3483, 5/519.
[595] **Tirmizi** (1975) Daavât, 70, No:3483, 5/519.

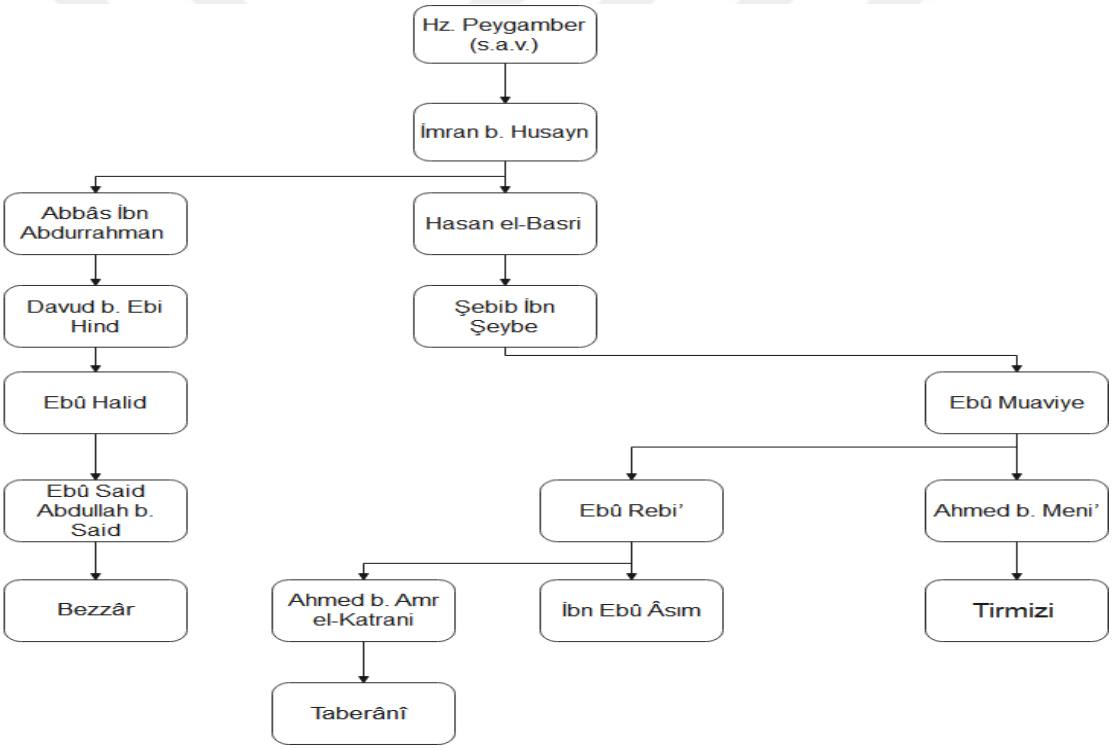
a) Ebû Rebi' - Ebû Muâviye - Şebib İbn Şeybe - Hasan el- Basri - İmran b. Husayn - Hz. Peygamber senediyle[596] nakledilmiştir.

- Bezzâr (ö. 292/905) Rivayeti

a) Ebû Said Abdullah b. Said - Ebû Halid - Davud b. Ebi Hind - Abbâs İbn Abdurrahman - İmran b. Husayn - Hz. Peygamber (Lafzı Şebib b. Şeybe'ye aittir) senediyle[597] nakledilmiştir.

- Taberânî (ö. 360/971) Rivayeti

a) Ahmed b. Amr el-Katrani - Ebû Rebi' ez-Zehrâni - Ebû Muâviye - Şebib İbn Şeybe - Hasan - İmran b. Husayn - Hz. Peygamber senediyle[598] nakledilmiştir.

Yukarıda aktarılan rivayet isnad tablosunda görüldüğü üzere sahabeden sadece İmran b. Husayn'dan nakledilmiştir. Tirmizi bu rivayetin İmrân b. Husayn'dan buna benzer başka yönlerle de nakledildiğini ayrıca buna benzer sahih bir hadisinde geldiğini

[596] **İbn Ebû Âsım, Ahmed b. Amr b. Dahhak b. Mahled** (1991) el-Ahad ve'l-Mesânî, (thk.Bâsım Faysal Ahmed) Riyad, No:2355, 197:4.
[597] **Bezzâr,** 9:53, No:3580
[598] **Taberânî** (1983) No:396, 14:184.

ifade ettikten sonra,[599] bu yönüyle rivayetin "garip" olduğunu belirmiştir.[600] Bezzâr ise bu rivayet için: "Hz. Peygamber'den İmrân b. Husayn ve babasından farklı isnadlarla nakledilen bu rivayeti onlar dışında başkasından aktarıldığını bilmiyoruz" yorumunu yapmıştır.[601]

Ravilerle ilgili olarak ise Mizzî, bu rivayet için Ahmed İbn Meni'den nakilde bulunarak "hasen garip" açıklaması getirir.[602] Zehebi, Şebib için zayıftır demiş,[603] ayrıca başka bir yerde Şebib b. Şeybe için "leyyin" yorumu yapılmış ve İmran'ın bunu Hasan'dan işitmediği ifade edilmiştir. İbn Huzeyme "*Tevhid*"inde bunu farklı bir isnadla zikretmiş bu isnadı da zayıf olarak değerlendirilmiş,[604] Elbânî ise hadisin hükmü için "zayıf" demiştir.[605]

Netice olarak mezkûr rivayet Hz. Peygamber'den ferd olarak İmran b. Husayn kanalıyla aktarılmış, muhaddisler tarafından başka bir sahabiden aktarılmadığına vurgu yapılmıştır. Hadisin tek kanalla rivayet edilmesi ve senedinde yer alan Şebib'in de "leyyin ve zayıf" hükümleriyle cerh edilmesinden dolayı rivayete "garip ve zayıf" olarak hüküm verilmiştir. Senedlerinin hemen tamamının cerh edildiği ve sahih bir senedinin tespit edilemediği bu rivayet için bizde "zayıf" değerlendirmesini yapabiliriz.

Metin yönüyle ise önceki haberle birtakım benzerlikler içeren bu rivayet, doğrudan Hz. Peygamber'den şahsi bir dua olarak değil, Husayn isimli sahabiye öğrettiği bir bilgi olarak aktarılmıştır. Bu duâ da Allah'tan rüşd dediğimiz "doğru yolda olma" çabasının bilgisinin ilhâm edilmesi talep edilmiştir. "ilhâm" metinlerde, "Allah tarafından ilka edilen bilgi/ilim anlamında kullanılmıştır." Muhtemelen bu rivayetlerden mülhem olarak buna benzer başka bir kaynakta şöyle bir dua aktarılmıştır:

---

[599] **el-Kâdi, Ebû Talib (h.1409)** İlelu't-Tirmizi el-Kebir, Beyrut, Mektebetu'l-Nehdetu'l-Arabiyye, 1:364.
[600] **Tirmizi** (1975) Daavât, 70, No:3483, 5/519.
[601] **Bezzâr,** No:3580, 9:53.
[602] **Mizzi,** 13:368.
[603] **Zehebi, Ebû Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Osman** (1995) el-Ulüv li'l 'Aliyyi'l-Gaffar (thk. Ebû Muhammed Eşref b. Abdulmaksud) 1. Baskı, Riyad, 1:25.
[604] **Ahmed b. Hanbel,** No:19992, 33:199.
[605] **Tirmizi** (1975) Daavât, 70, No:3483, 5/519'in dipnotu.

"Allah'ım bana rüşdümü ilhâm et ve katından ilim ver ve bana kendini tanıt ve benim için yarattığın imtihan araçlarıyla beni yücelt."[606]

1.1.5. "Allah'ın Hayrı Dilediğine İlhâm Etmesi" Rivayeti

Kaynaklarda ilhâm lafzının yer aldığı bir başka nakilde bir önceki rivayet ile benzer içeriklerle nakledilmektedir. Hz. Peygamber'den mervi olan ilgili rivayet şu şekildedir:

من يرد الله به خيرا يفقهه في الدين ويلهمه رشده[607]

"Allah bir kimse için hayır isterse onu dinde anlayış sahibi kılar ve ona rüşdü ilhâm eder"

İsnad ve Metin Analizi

- İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) Rivayeti

a) Veki' - A'meş - Ebi Süfyan - Ubeyd b. Umeyr - Hz. Peygamber senediyle[608] nakledilmiştir.

- Hennâd b. Seri (ö. 243/857)

a) Ebû Muaviye - A'meş - Ebi Süfyan - Ubeyd b. Umeyr - Hz. Peygamber senediyle[609] nakledilmiştir.

- Bezzâr (ö. 292/905) Rivayeti

a) Fadl İbn Sehl - Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb - Ebû Bekir b. Ayyâş - A'meş - Ebi Vâ'il - Abdullah b. Mes'ud - Hz. Peygamber senediyle[610] nakledilmiştir.

- Taberânî (ö. 360/971) Rivayeti

---

[606] Bkz. اللهم ألهمني رشدي، وفهمني عنك، وعلمني منك، وأعذني من مضلات الفتن ما أحييتني **en-Necdi, Muhammed b. Abdulvehhab b. Süleyman et-Temimî** (h.1418) Muhtasar Sireti'r-Rasul, 1. Baskı, Suud-i Arabistan, 1:44.

[607] **Taberânî** (1983) No:786, 19:340.

[608] **İbn Ebi Şeybe**, *Feraiz*, 2, No:31695, 16:217, Ayrıca bkz. *Zühd,* 50, No:36157, 19:313.

[609] **Hennad, es-Serî bin Mus'ab-ı Teymî** (h.1406) *Kitabu'z-Zühd* (thk. Abdurrahman Abdulcebbar), 1. Baskı, Kuveyt, Daru'l-Hulefa-i li'l-Kutubu'l-İslamiyye, No:532, 1:302.

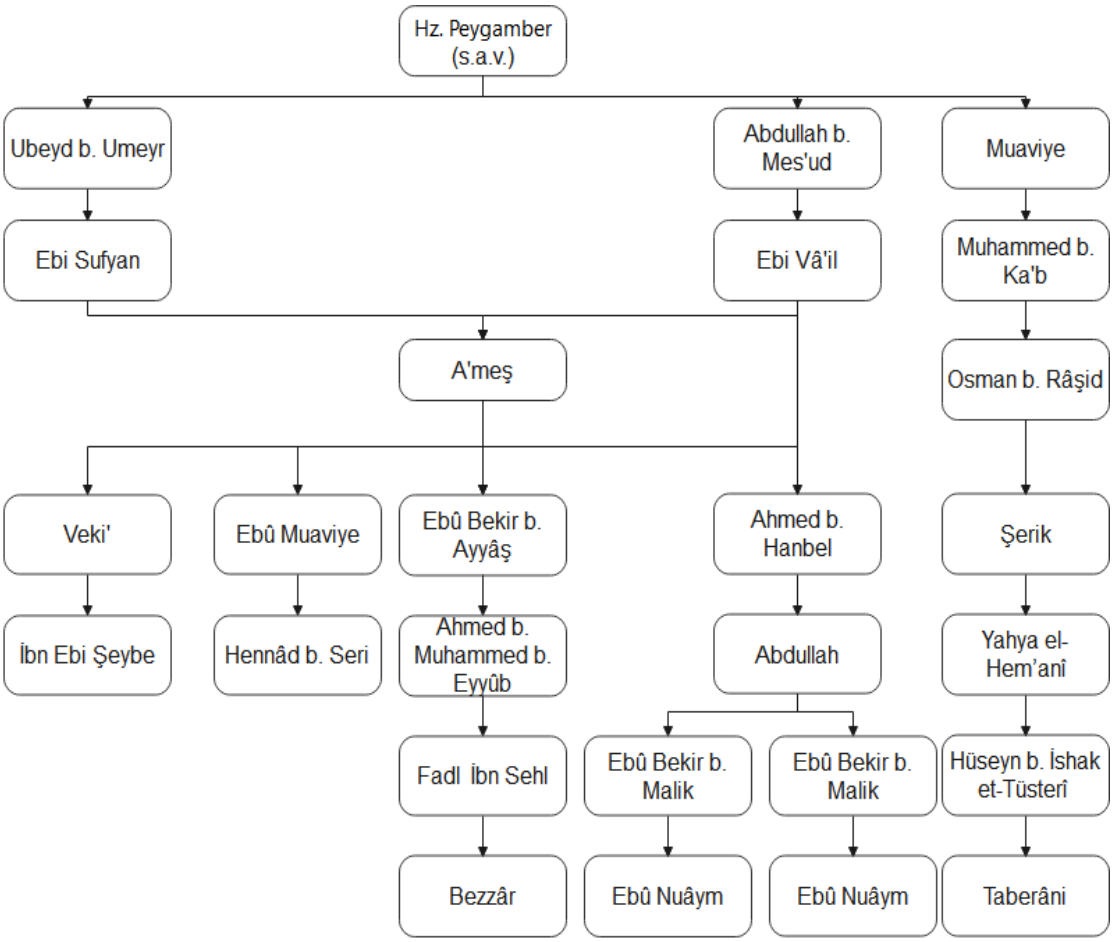
[610] **Bezzâr,** No:1700, 5:117.

a) Hüseyn b. İshak et-Tüsterî - Yahya el-Hem'anî - Şerik - Osman b. Raşid - Muhammed b. Ka'b – Muaviye - Hz. Peygamber senediyle[611] nakledilmiştir.

- Ebû Nuaym (ö. 430/1038) Rivayetleri

a) Ebû Bekir b. Malik - Abdullah İbn Ahmed b. Hanbel - Babası - Veki' - A'meş - Süfyan - Ubeyd b. Umeyr - Hz. Peygamber senediyle,[612]

b) Ebû Bekir b. Malik - Abdullah ibn Ahmed b. Hanbel - Babası - Veki' - A'meş - Ebi Vail - Abdullah ibn Mes'ud - Hz. Peygamber senediyle,[613]

[611] **Taberânî** (1983) No:786, 19:340.
[612] **Ebû Nuaym, Ahmed b. İshak b. Musa b. Mehran el-Isbahani** (1974) Hilyetu'l-Evliya ve Tabakaru'l-Asfiya, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-Arabi, 3:269.
[613] **Ebû Nuaym,** 3:269.

Zehebî, mezkûr rivayet için "münker" demiş,[614] Ebû Nuaym'da şöyle bir yorumda bulunmuştur: "A'meş'in garip olan hadislerindendir. Çünkü o bu rivayette Ebû Bekir b. Ayyaş'da teferrüd etmiştir ve isimlerde farklılıklar vardır."[615] Bezzâr ise bu rivayetin Abdullah İbn Mes'ud'dan rivayet edilen bu şeklinin dışında başka bir tarik ile aktarılmadığını ve yine Ahmed b. Muhammed'in de sadece Ebû Bekir b. Ayyaş'dan rivayet ettiğini söylemiştir.[616]

Huveyni'de müellife cevap olarak "rivayetin bu senedin dışında nakledilen başka bir vechi de vardır" demiş ve İbn Şahin *el-Efrad*'ından başka bir senedle aktarmıştır. Ardından da İbn Şahin'in "bu hadis gariptir. Biz Ahmed b. Yunus'dan böyle bir hadis bilmiyoruz. Ayrıca Ahmed b. Said de bize, ben Ebi Şeybe dışında kimseden bunu yazmadım demiştir" dediğini aktarmış ve kendisi de şunu eklemiştir: "Ben de derim ki: Rivayetler bu iki tarikiyle de sabit değildir."[617]

Bu yorumların yanında Heysemi raviler için sika yorumu yapmış,[618] Münâvî'de, et-Teymi'den naklen ravilerin güvenilir olduğunu belirtmiş,[619] Münziri ise isnadı için "bir beis yok" demiştir.[620] Bunların yanında -Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ine oğlu Abdullah ile birçok hadis ilâve eden- Katîî'de *Zühd*'ünde bu rivayete yer vermiş, yorum ve açıklama getirmeden sahih yorumu yapmıştır.[621]

Bu rivayetin dışında kaynaklarda buna benzer birkaç rivayet daha aktarılmıştır. Rivayetin birinde Hz. Peygamber İbn Abbâs için: "Allah'ım onu dinde anlayış sahibi kıl ve ona te'vili öğret (اللهم فقهه في الدين، وعلمه التأويل),"[622] diğer bir rivayette: "Allah kimin için hayır isterse onu dinde anlayış sahibi kılar. Ben yalnızca taksim ediciyim veren Allah'tır. (من يرد الله به خيرا يفقهه في الدين وإنما أنا قاسم ويعطى الله)"[623] buyurmuştur.[624] Bu

---

[614] Bkz. **Emîr es-San'Ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellāh İsmâîl** (2011) et-Tenevvur Şerhu'l-Camiu's-Sağir (thk. Muhammed İshak Muhammed İbrahim), Riyad, Mektebetu'l-Daru'l-İslam, No:9085, 10:432.

[615] **Ebû Nuaym, Ahmed b. İshak b. Musa b. Mehran el-Isbahani** (1974) Hilyetu'l-Evliya ve Tabakaru'l-Asfiya, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-Arabi, 4:107.

[616] **Bezzâr,** 5:117.

[617] **Huveyni, Ebû İshak el-Eseri** (t.y.) Tenbihu'l-Hacid, Şebeketu'l-Mişkatu'l-İslamiyye, 2:200.

[618] **Heysemi, Nureddin Ali b. Ebû Bekir** (h.1412) Mecmau'z-Zevaid ve Menbau'z-Zevaid, Beyrut, Daru'l-Fikr, No:488, 1:327.

[619] **Münâvî** (1988) 1:127.

[620] **Münâvî** (1938) No:386, 1:258.

[621] **Katîî, Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân el-Bağdâdî** (1993) Cüzü'l-Elfi Dinar (thk. Bedir b. Abdullah Bedir), Kuveyt, Daru'l-Neffais, No:23, 1:41.

[622] **Ahmed b. Hanbel,** No:2397, 4:225. **İbn Hibbân,** No: 7055, 15:531.

[623] **Buhârî,** Farzu'l-Humus, 7, No:2948, 3:1134. **Muslim,** Zekât, 33, No:100, 2:718.

[624] Sühreverdî bu rivayeti "sûfîlerin ilimlerinin kaynağı"nı anlatırken aktarmıştır. **Yıldırım,** s.319.

rivayetler muteber hadis mecmualarında sahih isnadlarda aktarılmış şarihler tarafından makbul olarak değerlendirilmiştir.[625] Bu minvaldeki bir başka rivayette şu şekildedir: "İnsanlar maden gibidir. İslam'dan önce iyi olanları İslam'dan sonra da iyidirler. Yeter ki dinlerini iyi kavrasınlar/anlayış sahibi olsunlar".[626]

İlgili rivayet ile ilgili sened açısından mezkûr rivayetleri de göz önüne alacak olursak, şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: Rivayetin ilk ve tüm metinlerde yer alan bölümü, sahih isnadlarla muteber eserlerde yer almakta ve ulema tarafından sahih olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında rivayetin sonunda yer alan "ona rüşdü ilhâm eder" ifadesi sahih kaynaklardaki rivayetlerde yer almamakta, Ahmed b. Hanbel, Bezzar ve Ebû Nuaym gibi ulemadan teferrüd edilerek aktarılmaktadır.[627] Dolayısıyla ilk kısmı "sahih" olarak değerlendirilebilecek bu rivayetin, son kısmındaki lafız eklenmiş şekilde bir bütün olarak "zayıf" olduğu görülmekte ve ihtiyatla yaklaşılmayı gerekli kılmaktadır.

Metin ile ilgili tespit edebildiğimiz bir yorum da Münâvî şu açıklamaları yapmıştır: "Allah kime dinde anlayış sahibi olmayı ilhâm ederse onun için gerçek bir yardım ortaya çıkarır. Bu da o kişi için büyük hayırlara vesile olur.[628] Doğru bir karar vermesinde ve anlayışında onu muvaffak kılar. Bunun yanında kulun eylem ve amelleri sonucunda eğer onun için hayır istemiyorsa ona rüşdü yani doğru yolda olmayı ve anlayış sahibi olmayı ilhâm etmez."[629]

Bu rivayette üst kısımda aktardığımız rivayetler de olduğu gibi "rüşdün ilhâm edilmesi" mevzu bahistir. Yer verdiğimiz ilk iki rivayette "Allah'tan doğru yolda olmak, hidayet gibi anlamlara gelen rüşdün talep edilmesi" söz konusu iken burada Allah'ın hayır dilediği kulları için bunu vereceği anlatılmaktadır. Tabi burada kulun kesb ve cehdi sonucu Allah'ın muhabbetini kazanması, bunun ardından da ilahi lütuflara mazhar olma durumu söz konusudur. Diğer bir ifade ile Allah'ın dilemesinden önce kulun müsbet anlamda çabasının gerekli görüldüğü anlaşılmaktadır.[630]

---

[625] **Tirmizî** (t.y.) İlim, 1, No:2645, 5:28'in dipnotu. **İbn Mâce,** İman, 17, No:220,221, 1:80'in dipnotu.
[626] **Buhârî,** Enbiya, 21, No:3203, 3:1238. **Muslim**, Birr, 49, No:160, 4:2031.
[627] Bkz. **Taberânî** (1983) No:786, 19:340.
[628] **Münâvî** (1938) No:386, 1:258.
[629] **Münâvî** (1988) 1:127.
[630] Bkz. **Ezdi,** 1:286.

Anlam yönünden bakıldığında tüm bu rivayetlerde ifade edilen ortak mananın "Allah'ın birtakım kullarına çabaları sonucunda bir anlayış, kavrayış gibi lütuflar vermesi" olduğu görülmektedir. Sûfi çevre tarafından bu rivayetler ve insanın kesbi amelleri sonucunda Allah'ın o kimse için iyilik ve hayır dilemesi, bunun sonucunda da ona bir kısım şeyleri ilka' etmesini bildiren ayetler ilhâmın varlığına ve bilgi değeri olmasına delil teşkil etmektedir.

1.1.6. "Salih Amelin İlhâm Edilmesi" Rivayeti

İlhâm kavramının doğrudan yer aldığı bir diğer rivayette bir kısım insanlara salih amellerin ilka' edileceğini bildirmektedir. İlgili nakil kaynaklarda yer aldığı şekliyle şöyledir:

إذا أراد الله بعبد خيرا طهره قبل موته. قالوا : يا رسول الله وما طهور العبد ؟ قال : "عمل صالح يلهمه إياه حتى يقبضه عليه[631]

"Allah bir kulu için hayır isterse, onu ölmeden evvel (günahlardan) temizler veya arındırır." Bunun üzerine dediler ki peki ne ile arınacak bu kul? Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Ruhu kabzedilinceye kadar Allah ona sadece salih amelleri yapmayı ilhâm eder ve bu şekilde günahlarından temizlenir."

İsnad ve Metin Analizi

- Taberânî (ö. 360/971) Rivayeti

a) Ahmed b. Huseyn el-Hezze - İsmail b. Ubeyd b. Ebi Kerime - Muhammed b. Seleme - Ebi Abdurrahman - Ebi Abdulmelik - Kasım - Ebi Ümâme – Hz. Peygamber senediyle nakledilmiştir.[632]

Rivayetin senedi ile ilgili Heysemî, İbn Velid'den ravilerin sika olduğunu işittiğini aktarmış,[633] Elbânî ise bir açıklama getirmeden sahih olduğunu söylemiştir.[634] Rivayet bu metinle erken dönem hadis mecmualarında sadece el-*Mu'cemu'l-Kebir*'de

[631] **Taberânî** (1938) No:7900, 8:230.
[632] **Taberânî** (1938) No:7900, 8:230.
[633] **Heysemi,** No:11932, 7:435-436.
[634] **Münâvî** (1938) No:381, 1:257.

yer almış, Heysemi, Suyûtî ve Münâvî de bu rivayeti isnadını nakletmeksizin adı geçen eserlerde nakletmişlerdir.

Rivayet bu lafzıyla sadece Taberânî'den ferd olarak rivayet edilmekle birlikte, kaynaklarda aynı metinde "ilhâm" lafzının yer almayıp ona benzer bazı kavramların kullanılarak aktarıldığı birçok rivayet mevcuttur. "Allah ona sadece salih amelleri yapmayı ilhâm eder" ifadesi yerine kaynaklarda şu lafızlar nakledilmiştir: "Ona salih amel (yapılacak yollar) açılır (يَفْتَحُ)",[635] "ona rızık olarak salih amel (işlemek) verilir (يَرْزُقُهُ)",[636] "Allah onu salih ameller yapmaya muvafık kılar (يوفقه)"[637] ve "ona salih amelleri yapmanın yolu gösterilir (يَهْدِيهِ)."[638]

Mezkûr rivayetler farklı lafızlarıyla birlikte sahih kaynaklarda sahih isnadlarla nakledilmiştir.[639] Dolayısıyla mana olarak rivayetin "sahih" olduğu değerlendirmesi yapılabilir. Fakat lafız olarak "ilhâm" ifadesinin Hz. Peygamber'e nisbeti noktasında kesin bir hüküm vermek pek mümkün gözükmemektedir.

Tüm bu rivayetler ve metin farklılıklarından sonra kaynaklarda yer alan metin değerlendirmelerini aktaracak olursak, ilk olarak Münâvî'nin Allah'ın hayır istediği kimseye ilhâm edeceğini ve bunu da o kimse ölünceye kadar devam ettireceği yorumunu yaptığını söyleyebiliriz.[640] O, insana tövbeyi, sevdiği ve lazım olan salih amelleri ilhâm eder ki yarattıklarından dünyanın çirkin yüzünü görsün ve yüz çevirsin, böylece ölümün özlemini çeksin ve ruhlar alemine gitmek için şevk duysun.[641]

Yine bu rivayette Allah'ın hayır dilediği kulları için onları bazı işlere yönlendireceği bildirilmektedir. Tabi bu nakilde de ilahi sevkler arka planda kişinin meyli ile kayıtlandırılmış, ardından ilahi olarak kişiye salih ameller yapmanın ilhâm olunacağı bildirilmiş, ilhâm olgusu "meyil veya sâik" anlam muhtevası içinde kullanılmıştır.

---

[635] **Ahmed b. Hanbel,** No:17784, 3:323. **İbn Hibbân,** No:342, 2:54.
[636] **Taberânî** (1938) No:7725, 8:175.
[637] **Tirmizî** (t.y.) Kadir, 8, No:2142, 4:450. **Ahmed b. Hanbel,** No:12036, 19:93.
[638] **Ahmed b. Hanbel,** No:17217, 28:452.
[639] Bkz. **Tirmizî** (t.y.) Kadir, 8, No:2142, 4:450. **İbn Hibbân,** No:342, 2:54'nin dipnotu.
[640] **Münâvî** (1988) 1:126.
[641] **Münâvî** (1938) No:381, 1:257.

1.1.7. "Amel ve Cedel'in İlhâm Olunması" Rivayeti

Kaynaklarda nakledilen ve ilhâm ibaresinin yer aldığı başka bir rivayette insanlara bir takım şeylerin hali hazırda ilhâm olduğu ve ileride de ilhâm durumunun farklı şekillerde olacağını bildiren bir nakil mevcuttur. İlgili rivayet şu şekildedir:

إنكم في زمان ألهمتم فيه العمل وسيأتي قوم يلهمون الجدل[642]

"Amelin size ilhâm olunduğu bir zamandasınız. Ancak (öyle bir zaman) gelecek ki insanlara cedel (tartışma/münakaşa) ilhâm olunacak"

İsnad ve Metin Analizi

Rivayet senedsiz bir şekilde Gazzâlî'nin İhya'sında nakletmiştir. Irâki, *İhya*'daki hadisler üzerine yazdığı *el-Muğnî ʿan Hamli'l-Esfâr* isimli eserinde bu hadisi de zikretmiş, kaynağını bulamadığını söylemiştir.[643] Ali el-Kâri de *Mevzuat*'ında bu rivayete yer vermiş, kaynağının bulunmadığını belirterek Irakî'den nakletmiş,[644] Elbânî ise "aslının olmadığını" söylemiştir.[645]

Rivayeti eserine alan diğer bir müellif ise Ebû Talib el-Mekki'dir. *Kutu'l-Kulûb,* isimli eserinde seleflerinden "Ahir zaman geldiğinde amel kapısı kapanacak ve cedel kapısı açılacak" şeklinde bir nakilde bulunur. Ardından da ilgili rivayeti "bazı haberlerde de şöyle denilmiştir" diyerek kaynak vermeden zikreder.[646] Bu kaynaklar dışında isnadsız olarak aktarılan bu rivayet herhangi bir hadis kaynağında tespit edilememiştir. Herhangi bir senedi ve muteber kaynağı olmayan bu rivayetin Hz. Peygamber'e ref'i mümkün gözükmemektedir.

Ahir zaman ile ilgili mevzuların içinde yer alan mezkûr rivayet eski zamanda yaşayan kişilere eylem/amele yönelik şeylerin ilhâm olduğunu bildirmekte, kıyamete yakın zaman olan ahir zamanda gelen insanlara ise bilgi, tartışma ve münakaşanın ilhâm olunacağını bildirmektedir. Rivayette ifade edilen ilhâmın "ilka şeklinde eylem veya

---

[642] **Iraki, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn** (1995) el-Muğnî ʿan hamli'l-esfâr (thk.Eşref Abdulmaksud), Riyad, Mektebetu't-Taberiyye, No:111, 1:30.
[643] **Iraki,** No:111, 1:30.
[644] **Ali el-Kari, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî** (1971) el-Esraru'l-Merfua Fi Ahbaru'l-Merfua -Mevzuatu'l-Kübra- (thk.Muhammed Sabbağ), Beyrut, No:95, Daru'l-Emane, 1:130.
[645] **Elbânî, Muhamed Nasıruddîn** (1992) Silsileti'l-Ehâdisi'd-Daife, Riyad, Daru'l-Ma'rife, 1:611.
[646] **el-Mekki, Ebû Talib Muhammed b. Ali** (h.1517) Kutu'l-Kulûb, Beyrut, Daru'l kutubu'l-alemiyye, 1:250.

bilgiye sevk ve buna güç yetirme" anlamında kullanıldığı görülmekte, tabii olarak Allah'ın fiilinden önce bu durum kulun cüz'ü ihtiyarisinin meyline bağlanmış olmaktadır.

1.1.8. "Dört Halife İçin İstiğfarın İlhâm Edilmesi" Rivayeti

İlhâm teriminin doğrudan lafız olarak yer aldığı diğer bir rivayette insanlara dört halifeye istiğfar talebinde bulunmanın ilhâm edildiği bildirilmektedir. İlgili nakil şu şekildedir:

سألت رسول الله عن عرش رب العزة فقال سألت جبريل عن عرش رب العزة فقال سألت ميكائيل عن عرش رب العزة فقال سألت إسرافيل عن عرش رب العزة فقال سألت الرفيع عن عرش رب العزة فقال سألت اللوح عن عرش رب العزة فقال سألت القلم عن عرش رب العزة فقال إن للعرش ثلثمائة ألف وستين ألف قائمة كل قائمة من قوائمه كأطباق الدنيا ستين ألف مرة تحت كل قائمة ستون ألف مدينة فى كل مدينة ستون ألف صحراء فى كل صحراء ستون ألف عالم كل عالم مثل الثقلين الإنس والجن ستين ألف مرة لا يعلمون أن الله عز وجل خلق آدم ولا إبليس ألهمهم الله عز وجل أن يستغفروا لأبى بكر وعمر وعثمان وعلى[647]

Enes'den nakledildiğine göre: "Rasûlullah'a yüce Rabbin arşı hakkında sordum. O da dedi ki: Ben de Cebrail'e yüce Rabbin arşı hakkında sordum. O da dedi ki: Ben de Mikail'e yüce Rabbin arşı hakkında sordum. O da dedi ki: Bende İsrafil'e yüce Rabbin arşı hakkında sordum. O da dedi ki: Ben de Refi'('alaya)'ye sordum. O da dedi ki: Bende Levh(i mahfuza)'e sordum. O da dedi ki: Bende "kalem"e sordum. Kalem de yüce Rabbin arşı hakkında şunları söyledi: "Arş altında üç yüz altmış bin liste her listede de dünyanın altmış bin altında olan tabaka/katmanlardaki gibi listeler, burada ki her listenin altında da altmış bin şehir, her şehrin altında da altmış bin çöl ve altmış bin alem vardır. İki ağırlık ve listeleri de altmış bin kez olan cin ve insanlar Allah'ın İblis'i değil, Âdem'i yarattığını ve tüm bunlara da Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali için bağışlanma talebinde bulunmalarını ilhâm ettiğini bilmezler."

Sened ve Metin Analizi

- Safedi (ö. 764/1363) Rivayeti

[647] **Safedi, Ebû's-Safa Selahaddin Halil b. Abdullah** (2000) el-Vâfi Bil'l-Vefayat (thk.Şuayb Arnâvuti), Beyrut, Daru'l-İhyau't-Turas, 4:224.

a) Ebû Huseyn Muhammed b. Nadr - Abdullah b. Ebî Süfyan - Yahya b. Ebû Talib - Abdulvehhâb b. ‘Atâ el-Haffaf - Said b. Ebi ‘Arûbe - Katade – Enes – Hz. Peygamber senediyle[648] nakledilmiştir.

Safedi (ö.764/1363) bunu İbn Neccar’ın (ö.643/1245) *Tarih*’inden naklen aktardıktan sonra rivayet için şu yorumu yapmıştır: “Yemin olsun ki, bu rivayet Allah’ın ortaya koyduğu şeyler içinde uygun görmeyeceği açık bir yalan ve O’na iftiradır.”[649] İbn Arrak (ö.963/1556) da *Tenzihu’ş-Şeriatu’l-Merfua* isimli eserinde bu rivayeti zikretmiş, Muhammed b. Nadr’ın uzun bir soru silsilesi şeklinde aktardığını söylemiştir. Ardından da Berkâni’den naklen rivayetin güvenilir olmadığını ve asılsız olduğunu söylemiştir.[650] Hindistanlı hadis alimi Fettenî (ö.986/1578) ise *Tezkiretu’l-Mevzuât*’ında bu rivayeti nakletmiş O’da Muhammed b. Nadr’ın güvenilir biri olmadığını söylemiştir.[651]

Tüm bu bilgilerden sonra şunu belirtelim ki sahih bir isnadı olmayan ve herhangi bir hadis mecmuasında yer almayan bu rivayetin Hz. Peygamber’e nisbetinin aslı yoktur. İsrailiyyat kaynaklı olma ihtimali de olan rivayetin vaz’ediliş sebebi muhtemelen, hulefa-i raşidin hakkında hüsn-ü zan uyandırmak veya karşı tahkirlere karşı bir cevap olarak kullanmaktır.

Rivayetin her tabakasında Muhammed b. Nadr’dan başlayarak “yüce Rabbin arşı hakkında ona sordum” ifadesi yer almakta, Hz. Enes’e kadar bu silsile devam etmektedir. Enes (r.a.)’de Hz. Peygamber’e bu soruyu sormakta o da Cebrail, Mikail, İsrafil, Refi’i ‘Ala, Levh-i Mahfuz ve nihayetinde onu yazan kaleme kadar ulaşmaktadır. Burada arş ile ilgili bazı bilgiler verilmekte arşın altında yer alan tüm bu şeylerinde dört halifeye “istiğfar” talebinde bulunmalarını ilhâm ettiklerinden söz edilmektedir.

İbn Teymiyye farklı bir konu altında bu kısma benzer şöyle bir yorumda bulunur: “Kul her durumda Allah’a muhtaçtır. Allah rahmetiyle kullarına kendisine istiğfar etmeyi ilhâm eder. Kul tövbe edip Allah’a dönünce, Allah da onun tövbesini kabul edip ona kula yönelir. Yine kul Allah’tan bir şey isteyip O’na dua edince Allah duasını kabul

[648] **Safedi,** 4:224.
[649] **Safedi,** 4:224-425.
[650] **İbn Arrak, Ebi Hasan Ali b. Muhammed el-Kinani** (h.1399) Tenzihu’ş-Şeriatu’l-Merfua, Beyrut, Daru’l-Kutubu’l-Alemiyye, No:80, 1:211.
[651] **Fettenî, Muhammed Tahir b. Ali el-Hindi** (h.1343) Tezkiretu’l-Mevzuat, 1. Baskı, et-Tabaâtu’l-Muniriyye, 1:13.

eder "Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde duacının dileğine karşılık veririm. Şu halde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler ki doğru yolu bulalar"[652] ayeti de buna delildir.[653] İlhâm ifadesinin rivayet ve bu metin içindeki kullanımı, "canlı varlıklar olan cin ve insanların ve cansız varlıklar olan arşın altında bulunan diğer şeylerin içine bir şeye sevk için meylettirilmesi"dir.

1.1.9. "Allah'ın İlhâm Ettiği On Kelime" Rivayeti

Kaynaklarda ilhâm lafzının yer aldığı bir başka yerde Hz. Peygamber ile Ebû Zer arasında geçen diyalog da nakledilmektedir. İlgili rivayet şu şekildedir:

عن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - أنه أتاه جبريل فبينا هو عنده إذ أقبل أبو ذر فنظر إليه جبريل ، فقال هو أبو ذر ، قال فقلت : يا أمين الله وتعرفون أنتم أبا ذر قال : نعم ، والذى بعثك بالحق إن أبا ذر أعرف فى أهل السماء منه فى أهل الأرض ، وإنما ذلك لدعاء يدعو به كل يوم مرتين ، وقد تعجبت الملائكة منه ، فادع به فاسأله عن دعائه ، فقال رسول الله - صلى الله عليه وسلم -: يا أبا ذر دعاء تدعو به كل يوم مرتين قال : نعم فداك أبى وأمى ، ما سمعته من بشر ، وإنما هو عشرة أحرف ألهمنى ربى إلهاما ، وأنا أدعو به كل يوم مرتين ، أستقبل القبلة فأسبح مليا وأهلله مليا ، وأحمده وأكبره مليا ، ثم أدعو بتلك عشر كلمات : اللهم إنى أسألك إيمانا دائما ، وأسألك قلبا خاشعا ، وأسألك علما نافعا ، وأسألك يقينا صادقا ، وأسألك دينا قيما ، وأسألك العافية من كل بلية ، وأسألك تمام العافية ، وأسألك دوام العافية ، وأسألك الشكر على العافية ، وأسألك الغنى على الناس ، قال جبريل : يا محمد والذى بعثك بالحق نبيا ، لا يدعو أحد من أمتك بهذا الدعاء إلا غفرت له ذنوبه ، وإن كانت أكثر من زبد البحر وعدد تراب الأرض ولا يلقى أحد من أمتك وفى قلبه هذا الدعاء إلا اشتاقت له الجنان ، واستغفر له الملكان ، وفتحت له أبواب الجنة ونادت الملائكة : يا ولى الله ادخل أى باب شئت[654]

Rasûlullah'ın Ebû Zer'le beraber iken Cebrail onun yanına geldi ve Ebû Zer'e baktı, "bu Ebû Zer'dir" dedi. Hz. Peygamber de Ey Allah'ın Ruhu'l-Emin'i sizler Ebû Zer'i tanıyor musunuz? diye sordu. O da "seni hak ile gönderene kasem olsun ki, Ebû Zer her gün iki defa okuduğu dua sebebiyle yer ehlinden çok gök ehli tarafından tanınıyor. Melekler onun bu duasına şaşırmışlar/hayran kalmışlardır. Sen onu çağır ve ve o duasını sor" dedi. Ebû Zer de şöyle anlattı: "Evet! Anam babam sana feda olsun. Ben bu duayı hiçbir insandan duymuş değilim. O ancak rabbimin bana ilhâm ettiği on kelimedir ki, ben kıbleye yönelerek Allah'a uzun uzun tesbih, tahmid, tehlil ve tekbirde bulunuyorum ardından da şu on kelimeyle dua ediyorum: "Allah'ım senden daimî

[652] **Bakara,** 2:186.
[653] **İbn Teymiyye,** 8:248.
[654] **Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali** (1992) Nevadiru'l-Usul Fi Ehadisi'r-Rasul, Beyrut, Daru'l-Ceyl, 3:40.

iman, huşu dolu kalp, fayda veren ilim, doğru itikat, dosdoğru din, bütün belalardan afiyet, afiyetin tamamını, afiyet üzerine şükrü, insanlara muhtaç olmamayı isterim." Bunun üzerine Cebrail şöyle dedi: "Ey Muhammed seni hak elçi olarak gönderene andolsun ki, ümmetinden hiç kimse yoktur ki günahları denizin üzerindeki köpükler ve yerdeki kumların sayısı kadar da olsa dahi bu duayı ettiğinde bağışlanmamış olmasın." Senin ümmetinden her kim bu dua kalbine bulunarak sana ulaşır. Bu durumda cennetler ona aşık olur. Sağındaki ve solundaki iki melek onun için bağışlanma talebinde bulunur, cennetin kapıları kendisine açılır ve melekler onun için şöyle der: "Ey Allah'ın velisi istediğin kapıdan gir."

İsnad ve Metin Analizi

- Suyûtî (ö. 911/1505) Rivayeti

a) Ömer b. Ebî Ömer - Ebû Hemmam ed-Dellal - İbrahim b. Tahmân - Âsım b. Ebî Necûd - Zirr b. Hubeyş - Ali b. Ebî Talib – Hz. Peygamber senediyle[655] nakledilmiştir.

İlgili rivayet Hâkim et-Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-Usül* isimli eserinde isnadsız bir şekilde nakledilmişdir. Suyûtî de bunu Tirmizî'den nakletmiş ve yukarıdaki isnadla zikretmiştir. Son olarak da Suyûtî'nin eserlerindeki fıkhî konularına göre *Kenzu'l-Ummâl* isimli eserinde bir araya getiren Muttaki el-Hindî'de aynı rivayeti herhangi bir açıklama yapmadan aktarmıştır.[656]

Kaynaklarda mezkûr rivayete sened açısından herhangi bir yorum getirildiği tespit edilememiştir. Bununla beraber sadece Suyûtî'nin Hâkim et-Tirmizî'den bir isnad ile naklettiği bu rivayetin, nakledilen yerde isnadsız olarak aktarılması rivayet üzerinde bazı şüpheler uyandırmakta, ihtiyatla yaklaşmayı gerekli kılmaktadır.

Metin açısından ise sadece Hâkim et-Tirmizî'nin naklinde bir açıklama yapılmış olup, bunlar da ilgili duaların şerhi mahiyetindedir. Metin içinde geçen "o ancak Rabbimin bana ilhâm ettiği on kelimedir" ifadesine gelecek olursak, bu ifade de Allah'ın kulun kalbine ilka ile ilhâm ettiği birtakım ifadeler kastedilmiş, öncesinde de bu kelimelerin beşer sözü olmadığı İlahi bir lütuf olduğu vurgulanmıştır. Gayet tabiî

[655] **Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman** (2005) Camiu'l-Kebir, 2. Baskı, Kahire, No:1122, 17:762.
[656] **Hindi, Ali b. Husameddin b. Abdulmelik** (1981) Kenzu'l-Ummal Fi Suneni'l-Akval ve'l-Ef'al, Muessesetu'r-Risale, No:5055, 2:679.

burada kişinin kesbi olarak Allah'a karşı bir yöneliş ve talebi olmuş bu eylemler neticesinde Rabbinin ilhâmı ve gök ehli tarafından tanınma gibi bir kısım ihsanlara mazhar olmuştur.

1.2. Mevkuf Rivayetler

1.2.1. "Hz. Ebû Bekir'e İlhâm Olunması" Rivayeti

Kaynaklarda ilhâm ibaresinin doğrudan lafız olarak aktarıldığı bir diğer rivayet ise Hz. Ömer'den mevkuf olarak nakledilmektedir. İlgili rivayet şu şekildedir:

عائشة - رضي الله عنها – قالت : لما احتضر أو بكر - رضي الله عنه - دعا عمر فقال: إني مستخلفك على أصحاب رسول الله - صلى الله عليه وسلم - يا عمر، إنما ثقلت موازين من ثقلت موازينه يوم القيامة باتباعهم الحق وثقله عليهم، وحق لميزان لا يوضع فيه إلا الحق أن يكون ثقيلا، يا عمر: إنما خفت موازين من خفت موازينه يوم القيامة باتباعهم الباطل وخفته عليهم، وحق لميزان لا يوضع فيه إلا الباطل أن يكون خفيفا، وكتب إلى أمراء الأجناد: وليت عليكم عمر ولم آل نفسي، ولا المسلمين إلا خيرا، ثم مات ودفن ليلا، ثم قام عمر في الناس خطيبا، ثم قال بعد أن حمد الله وأثنى عليه: أيها الناس! إني لا أعلمكم من نفسي شيئا تجهلونه, أنا عمر، ولم أحرص على أمركم، ولكن المتوفي أوحى إلي بذلك، والله ألهمه ذلك، وليس أجعل إمامتي إلى أحد ليس لها بأهل، ولكن أجعلها إلى من تكون رغبته في التوقير للمسلمين، أولئك هم أحق بهم ممن سواهم.[657]

"Hz. Aişe anlatıyor: Hz. Ebû Bekir, ölüm ânı yaklaşınca, Hz. Ömer`i çağırttı ve: "Ey Ömer, ben Rasûlullah`ın ashabı üzerine seni halife seçiyorum. Mizanı ağır olan, hakka uyması sebebiyle kıyamet günü mizanı ağır basacak ve ağırlık kendine olacak kimsedir. Sadece hakkın girdiği mizanın ağır olması da hak olmuştur. Ey Ömer! Mizanı hafif olan da, batıla uyması sebebiyle, kıyamet günü sevabı az ve hafif olan ve bu hafiflikle teraziye girecek olandır, içerisine sadece batıl giren mizanın hafif olması da haktır." Ebû Bekir ayrıca, askerlerin komutanlarına da şunu yazdı: "Başınıza Ömer`i seçtim. Kendim için de, Müslümanlar için de hayrı seçtim."

Sonra Ebû Bekir vefat etti ve geceleyin defnedildi. Hz.Ömer, ayağa kalkıp hamd-u senâ ettikten sonra şunları söyledi: "Ey insanlar, ben size, hiç bilmediğiniz bir şeyi kendimden uydurup öğretecek değilim. Ben Ömer`im. Size emir olma hususunda hırsım yok. Ancak vefat eden Ebû Bekir bunu bana vasiyet etti. Bu işi ona Allah`ın ilhâm ettiğine inanıyorum, imamlığımı, ona ehil olmayan kimseye bırakmam. Fakat

[657] Rivayet metni için bkz. **İbnu'l-Esir,** (1972) No:108, 4:2080.

onu, Müslümanlara saygı göstermeye gayret edenlere bırakırım, işte böyleleri, Müslümanlara emir olmaya başkalarından daha çok layıktır."

İsnad ve Metin Analizi

Mevkuf olarak aktarılan bu rivayet, İbrahim Canan'ın derlediği *Kutub-i Sitte Hadis Ansiklopedisi*'nde "Hulefa-i Râşidin ve Onların Seçimleri" babı altında Hz. Aişe'den naklen senedsiz olarak aktarılmıştır. İlgili eserde rivayetin kaynağı Malik'in *Muvatta*'ı olarak gösterilmiş ancak bu kaynakta hadis tespit edilememiştir.[658] İbnu'l-Esir (ö.606/1210) *Camiu'l-Usul*'unde ilgili yere atfen bu kısmı "ziyade" olarak zikretmiş herhangi bir açıklama da yapmamıştır.[659] Son olarak da Emîr es-San'ânî, *et-Tahbir li-Îzahi Me'ani't-Teysir* isimli eserinde Malik'ten nakletmiş hadisin belirli cümleleri üzerinde açıklama yapmış, fakat kaynak ve sened açısından o da herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.[660]

Rivayetin metin kısmında ise Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer'i bir vasiyet ile halife ta'yin ettiği, ayrıca ona tavsiye niteliğinde öğütler verdiği görülmektedir. Bu ta'yinin ardından Hz. Ömer de selefinin bu kararını şahsi ve nefsi bir karardan ziyade ona Allah tarafından ilka edilen bir ilhâm olarak yorumlamakta, halifenin bu tercihini ilahi bir inayet olarak olarak görmektedir. İlgili rivayetin dışında özellikle sûfi kaynaklarda Hz. Ebû Bekir'in firâset ve ilhâm sahibi olduğunu bildiren bir kısım farklı rivayetler de aktarılmıştır.

Bunlardan ilki Hz. Ebû Bekir'in irtidad ve zekat vermeyenlerle savaşma olayları esnasındaki tavrıydı. Sahabenin hemen tamamı aksi fikirde olduğu halde kendisi "Allah'a yemin olsun ki Allah Rasulu'ne verdikleri şeylerin içinden bir deve yularını dahi bana vermeyecek olurlarsa, onlara karşı kılıçla harb ederim"[661] diyerek bu konudaki farklı ve kararlı fikrini ortaya koymuştu. Hz. Ömer Hz. Ebû Bekir'in bu tavrı için de benzer bir şekilde "Vallahi Allah'ın, savaş hususunda Ebû Bekir'in kalbini genişlettiğini gördüm ve hak üzere olduğunu anladım" sözlerini sarf etmiştir.[662]

---

[658] Bkz. **Canan, İbrahim** (1989) Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Ankara, Akçağ Yay., No:1741, 6:480-481.
[659] **İbnu'l-Esir,** (1972) No:108, 4:2080.
[660] **Emîr es-San'ânî, Ebû İbrahim İzzüddîn Muhammed b. İsmail** (2012) et-Tahbir li-Îzahi Me'ani't-Teysir, 1. Baskı, Riyad, No:7, 3:770.
[661] **Buhârî,** İ'tisam, 2; **Muslim,** İman, 32
[662] **Buhârî,** Zekât, 1, No: 1335, 2:507. **Ebû Dâvud,** Zekât, 1, No: 1556, 3:5.

Bu olayı yorumlayan İmam Nevevi (ö.676/1277) hadiselerin "Hz. Ömer'e ilhâmla melek vasıtasıyla Hz. Ebû Bekir'e ise ilhâmsız yani doğrudan Allah'tan" geldiği açıklamasını yapmıştır.[663] Eşref Ali Tehânevî ilhâm ile ilgili pek çok rivayet olduğunu belirtmiş onlardan birinin de bu rivayet olduğunu söylemiştir. Müellif "vasıtasız olarak hakikatin kalbe gelmesi" olarak tanımlamış bu münazarada da Allah'ın bu iki halifenin kalplerini genişletip ilhâm ettiğini söylemiştir. Bunun yanında Tehânevî şöyle bir çıkarımını da aktarmıştır: "Hz. Ebû Bekir'e zekât vermeyenlerle savaşması ilhâm olunmuş, ardından O'nun sözlerinin feyziyle bunların bir ilhâm olduğu da Hz. Ömer'e ilhâm olunmuştur. Hz. Ebû Bekir'e ilhâm olunan bu görüş de şeriata muvafık olduğu için amel edilmesi caizdi."[664]

Diğer bir olay ise Hz. Peygamber tarafından hazırlanan Usame'nin ordusunun gönderilmesi meselesidir. Sahabilerin çoğunluğu O'na karşı çıktığı halde Hz. Ebû Bekir "Allah Rasulu'nun başlattığı bir işi ben yarıda bırakmam" diyerek orduyu göndermiş, sonrasında da bu tavrın yerinde bir karar olduğu anlaşılmıştır.[665] Son olarak da Hz. Ebû Bekir'in kızı Âişe'ye, eşinin karnındaki bebek için "gönlüme bu çocuğun kız olacağı doğdu" diyerek bebeğin cinsiyetini söylemiştir.[666] Hz. Ebû Bekir ile ilgili naklettiğimiz bu rivayetler sûfi kaynaklarında birtakım "velilerin ilhâm ve firâset sahibi olduğuna" delil olarak nakledilmiş ve bu rivayet de bunun delillerinden birisi olarak gösterilmiştir.[667]

Tüm bu aktarımlar ve asıl mevzu olan rivayette yer alan ilhâm lafzı ve Hz. Ömer'in buna atfettiği önem bu terimin o dönemde nasıl bir anlam muhtevası içerdiğini bildirmesi açısından önemlidir. Öyle görünüyor ki burada ilhâm, nübüvvet vahyinin ve ilhâmının dışında kaynağı İlahi olması bakımından insanlara birtakım doğru ve güvenilir bilgiler veren bir kaynak olarak tavsif edilmiş, Hz. Ömer de bu konuda yapılan bir tercihi bu bilgi kaynağına tevcih etmiştir. Tabi burada aktarılan olaylar sadece "ilhâmâta" bağlı bir karardan ziyade, bir bütün olarak rivayetin başında zikredilen ilke/esaslar, Hz. Ömer'in gerek Hz. Peygamber'in yaşamında gerekse vefatından sonra

[663] **Muhammed b. Salih b. Muhammed,** Şerhu'r-Riyâzus Sâlihin, Riyad h. 1426, 6/79, Hadis no: 150.
[664] **Tehânevî** (1995) s.121-122.
[665] **Arı, Mehmet Salih** (2012) 'Usame b. Zeyd mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 42:362.
[666] Rivayet için bkz. **Malik, Ebû Abdullah b. Enes el-Yemenî** (2004) Muvatta (thk.Muhammed Mustafa A'zami), 1. Baskı, Akdiye, 43, No:2783, 4:1089.
[667] **Tehânevî** (1995) s.109. **Serrac,** s.130-132. **Demir,** s.46.

sergilediği tutum ve davranışlar ve Hz. Ebû Bekir'in bu vasiyetten önce önde gelen kişiler ile yaptığı istişarelerin büyük bir payı olmuş, rivayete göre de bu ilahi bir ilka' ile desteklenmiştir.

2. "İlhâm" Kavramının Mana Olarak Yer Aldığı Rivayetler

Bu bölümde yer vereceğimiz rivayetler "ilhâm" kavramının lafız olarak yer almadığı fakat ona benzer müradif terimlerin kullanıldığı veya anlam bakımından yakınlığı bulunan rivayetler olacaktır. Bunların ekseri çalışmamızın girişinde ilhâmla irtibatlı kavramlara yer verdiğimiz keşf, firaset, basiret, hads gibi ifadelerin yer aldığı rivayetlerden oluşmaktadır. Bunların yanında diğer bir kısım rivayetlerde ilhâmın anlam muhtevası içinde olan ve "kulun kesbi sonucunda Allah tarafından bir kısım bilgilerin öğretilmesini" ifade eden rivayetlerdir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki özellikle sûfi kaynaklarda mana olarak uç derecede te'vil edilen birçok farklı rivayetin bu konuya destek olarak gösterildiği göze çarpmaktadır. İkincil ve hatta üçüncül mana olarak tevil edilen bir kısım rivayetlere çalışmada yer verilmekle birlikte bunların tamamını aktarmamız çalışmamızın sınırları açısından pek mümkün gözükmemektedir.

2.1. Merfu Rivayetler

2.1.1. "Hz. Ömer'in Muhaddesun'dan Olması" Rivayeti

Hz. Peygamber'den nakledilen ve ilhâm lafzının doğrudan değil de dolaylı olarak yer aldığı rivayetlerden ilki belki de en meşhuru Hz. Ömer'in "muhaddesun"dan olduğunu bildiren rivayetlerdir. İlgili nakiller şu şekildedir:

إنه كان قد كان فيما مضى قبلكم من الأمم محدثون وإنه إن كان في أمتي هذه منهم فإنه عمر بن الخطاب[668]

"Sizden önce gelip geçen ümmetlerde "muhaddesun" kimseler vardı. Eğer benim ümmetimin içinde de bunlardan bir kimse bulunursa o muhakkak Ömer b. Hattâb olur."

لقد كان فيمن كان قبلكم من بني إسرائيل رجال يكلمون من غير أن يكونوا أنبياء فإن يكن من أمتي منهم أحد فعمر[669]

[668] **Buhârî,** Enbiya, 50, No: 3282, 3:1279.
[669] **Buhârî,** Fedailu's-Sahabe, 6, No:3486, 3:1449.

"Sizden önce gelip geçen İsrailoğulları içinde öyle insanlar vardır ki, onlar Peygamber olmadıkları halde "mükellem" kimseler idiler. Eğer benim ümmetimin içinde böyle kimse bulunursa muhakkak o da Ömer olur."

İsnad ve Metin Analizi

- Tayâlisî (ö. 204/819) Rivayeti

a) İbrâhim b. Sa'd - Babası (Sa'd b. İbrâhim) - Ebû Seleme - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle[670] nakledilmiştir.

- Humeydî (ö. 219/834) Rivayeti

a) Sufyan - Muhammed b. Aclân - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Hz. Aişe - Hz. Peygamber senediyle[671] nakledilmiştir.

- İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) Rivayeti

a) Abdullah b. İdris - Zekeriyya - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Hz. Peygamber senediyle[672] nakledilmiştir.

- İshak b. Râhûye (ö. 238/853) Rivayeti

a) Sufyan - Muhammed b. Aclân - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Hz. Aişe - Hz. Peygamber senediyle[673] nakledilmiştir.

- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Rivayeti

a) Yahya - Muhammed b. Aclân - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Hz. Aişe - Hz. Peygamber senediyle[674] nakledilmiştir.

---

[670] **Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd** (1999) Musned (thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turki), No.2469, 4:106.

[671] **Humeydî, Abdullah b. Zubeyr Ebû Bekir** (t.y.) Musned (thk.Habib er-Rahman 'Azami) Beyrut, Darul Kutubu'l-Alemiyye, No:253, 1:123.

[672] **İbn Ebi Şeybe,** No:31972, 31:392.

[673] **İbn Râhûye, Ebû Ya'kub İshak b. İbrahim b. Mahled** (1991) Musned, Medine, Mektebetu'l-İman, No:1058, 2:479.

[674] **Ahmed b. Hanbel,** No:529, 1:361, No:24330, 6:55.

- Buhârî (ö. 256/870) Rivayetleri

a) (…) - Zekeriya b. Ebi Zâide - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle,[675]

b) Abdulaziz b. Abdullah - İbrahim b. Sa'd - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle,[676]

c) Yahya b. Kaz'a - İbrahim b. Sa'd - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle[677] nakledilmiştir.

- Müslim (ö. 261/875) Rivayetleri

a) Ebû Tahir Ahmed b. Amr b. Serh - Abdullah b. Vehb - İbrahim b. Sa'd - Ebû Seleme - Hz. Aişe - Hz. Peygamber senediyle,[678]

b) Kuteybe - Leys - Muhammed b. Aclân - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Hz. Aişe - Hz. Peygamber senediyle,[679]

c) Amru'n-Nâfid - İbn Uyeyne - Muhammed b. Aclân - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Hz. Aişe - Hz. Peygamber senediyle[680],

d) Zuheyr b. Harb - İbn Uyeyne - Muhammed b. Aclân - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Hz. Aişe - Hz. Peygamber senediyle[681] nakledilmiştir.

- Tirmizî (ö. 279/892) Rivayeti

a) Kuteybe - Leys - Muhammed b. Aclân - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Hz. Aişe - Hz. Peygamber senediyle[682] nakledilmiştir.

[675] **Buhârî,** Ashabu'n-Nebi, 6, No:3689, 5:12.
[676] **Buhârî,** Enbiya, 52, No:3282, 3/1279,
[677] **Buhârî,** Fedailu's-Sahabe, 6, No:3486, 3:1349
[678] **Muslim,** Fedailu's-Sahabe, 2, No:23, 4:1864. **Buhârî,** Enbiya, 50, No: 3282, 3:1279.
[679] **Muslim,** Fedailu's-Sahabe, 2, No:23, 4:1864.
[680] **Muslim,** Fedailu's-Sahabe, 2, No:23, 4:1864.
[681] **Muslim,** Fedailu's-Sahabe, 2, No:23, 4:1864.
[682] **Tirmizî,** Menakıb, 18, No:3693, 5:622.

- İbn Ebî Âsım (ö. 287/900) Rivayetleri

a) Dahim - İbn Ebî Fudeyk - İbn Ebî'z-Zinâd - İbn Ebî Atîk - Babası - Hz. Âişe - Hz. Peygamber senediyle[683]

b) Ya'kub b. Humeyd - İbrâhim b. Sa'd - Babası - Ebû Seleme - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle[684] nakledilmiştir.

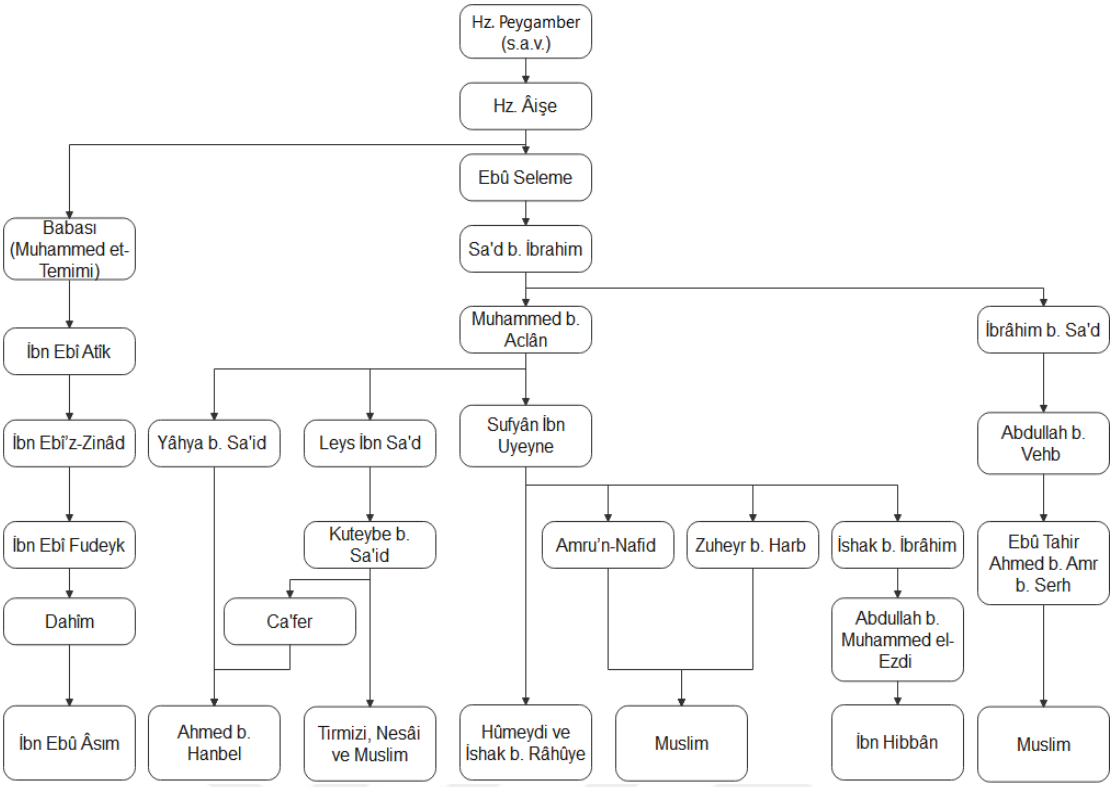
- Nesâi (ö. 303/915) Rivayetleri

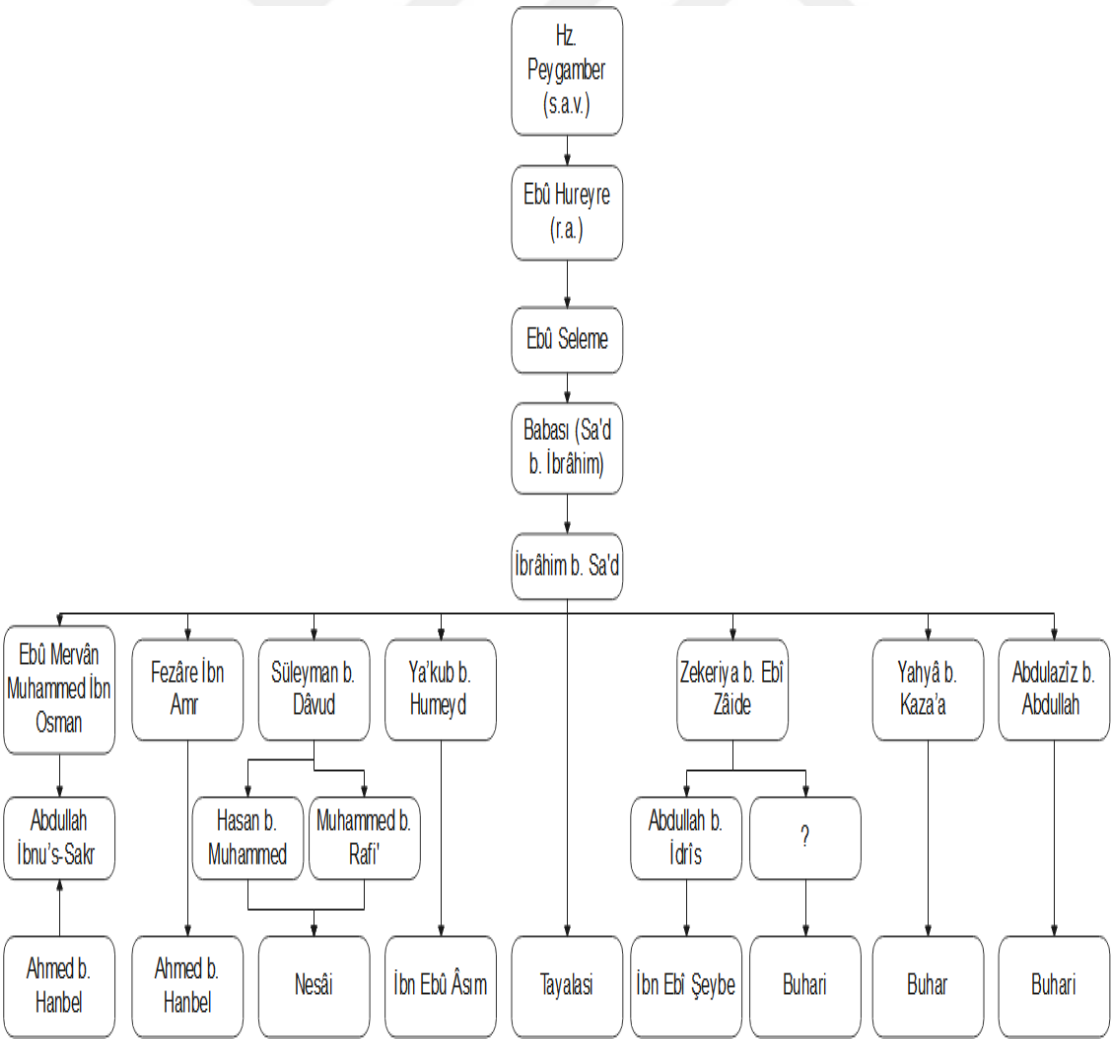
a) Hasan b. Muhammed - Süleymân İbn Dâvud - İbrâhim b. Sa'd - Babası - Ebû Seleme - Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle,[685]

b) Muhammed b. Râfi' - Süleymân İbn Dâvud – İbrâhim b. Sa'd – Babası– Ebû Seleme – Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle,[686]

c) Kuteybe - Leys - Muhammed b. Aclân - Sa'd b. İbrahim - Ebû Seleme - Hz. Aişe - Hz. Peygamber senediyle[687] nakledilmiştir.

[683] **İbn Ebî Âsım, Ahmed b. Amr İbn Dahhak eş-Şeybani** (1980) Kitabu's-Sünne (thk. Nâsıruddin Elbânî), 1. Baskı, Mektebetu'l-İslamiyye, No. 1262, 2:583.
[684] **İbn Ebî Âsım** (1980) No. 1261, 2:583.
[685] **Nesâî** (t.y.) No:8066, 5:39.
[686] **Nesâî** (t.y.) No:8066, 5:39.
[687] **Nesâî** (t.y.) No:8065, 5:39.

Hz. Peygamber (s.a.v.)
Hz. Âişe
Ebû Seleme
Babası (Muhammed et-Temimi)
Sa'd b. İbrahim
Muhammed b. Aclân
İbrâhim b. Sa'd
İbn Ebî Atîk
İbn Ebî'z-Zinâd
Yâhya b. Sa'id
Leys İbn Sa'd
Sufyân İbn Uyeyne
Abdullah b. Vehb
İbn Ebî Fudeyk
Kuteybe b. Sa'id
Amru'n-Nafid
Zuheyr b. Harb
İshak b. İbrâhim
Ebû Tahir Ahmed b. Amr b. Serh
Dahîm
Ca'fer
Abdullah b. Muhammed el-Ezdi
İbn Ebû Âsım
Ahmed b. Hanbel
Tirmizi, Nesâi ve Muslim
Hûmeydi ve İshak b. Râhûye
Muslim
İbn Hibbân
Muslim

Hz. Peygamber (s.a.v.)
Ebû Hureyre (r.a.)
Ebû Seleme
Babası (Sa'd b. İbrâhim)
İbrâhim b. Sa'd
Ebû Mervân Muhammed İbn Osman
Fezâre İbn Amr
Süleyman b. Dâvud
Ya'kub b. Humeyd
Zekeriya b. Ebî Zâide
Yahyâ b. Kaza'a
Abdulazîz b. Abdullah
Abdullah İbnu's-Sakr
Hasan b. Muhammed
Muhammed b. Rafi'
Abdullah b. İdrîs
?
Ahmed b. Hanbel
Ahmed b. Hanbel
Nesâi
İbn Ebû Âsım
Tayalasi
İbn Ebî Şeybe
Buhari
Buhar
Buhari

"Muhaddesun rivayeti" olarak isimlendireceğimiz bu nakil başta Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri, Nesâî, Tirmizî'nin *Sünen*'lerinde yer almış, bu mecmuâlar dışında birçok hadis kaynağında sahih isnadlarla aktarılmıştır. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla rivayet erken dönem hadis mecmualarında Tayâlisî, Humeydi, İshak b. Râhûye ve İbn Ebi Şeybe ve Ahmed b. Hanbel tarafından da aktarılmıştır. Sahabe ravileri Hz. Aişe ve Ebû Hureyre olan bu rivayet, tabiîn neslinden Ebû Seleme'ye aktarılmakta burada "ferd" durumuna düşmektedir. Yalnız İbn Ebî Âsım'ın naklettiği bir senedde İbn Ebî Atîk babası kanalıyla Hz. Aişe'den nakletmiştir. Sonraki tabakada Sa'd b. İbrahim üzerinden diğer kanallara yayılmış ve böylelikle tarikleri çoğalmıştır.[688]

Buhârî ve Muslim'in muhtelif sahih isnadlarla aktardıkları bu rivayetin senedi için Tirmizî ve son dönem şarihlerinden Elbânî "hasen sahih" yorumunu yapmış,[689] Şuayb Arnâvut'de "sahih" hükmünü vermiştir.[690] Diğer birçok hadis âliminin de sika raviler ve muttasıl isnadlarla rivayet ettikleri bu hadis hakkında kaynaklarda genel bir cerh lafzı tespit edilememiştir. Rivayet hicri ilk dört asra kadar muteber kabul edilen eserlerin birçoğunda yer aldığı, sonraki dönemlerde de yine aynı rağbeti gördüğü ulema arasında makbul ve sahih bir hadis olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Rivayetin lafızlarına baktığımızda ise "sizden önceki ümmetler" ifadesi Buhârî'de "İsrailoğulları", Ahmed b. Hanbel'de "sizden önceki insanlar" ve İbn Ebi Şeybe'de ise "geçmişte yaşayan adamlar içinde" lafızlarıyla geçmektedir. Ayrıca diğer rivayetlerde bulunmayan "Peygamber olmadıkları halde" ibaresi yalnızca Buhârî naklinde mevcuttur. Buhârî'nin muallak olarak naklettiği bu rivayetin lafzında yer alan bu ifade muhtemelen "müdrec" olarak raviler tarafından eklenmiştir. Ayrıca Buhârî ve İbn Ebî Âsım'ın rivayetlerinde "muhaddes" ibaresi yerine sırasıyla "mükellem ve muallem" lafızları yer almaktadır. Rivayetin metinler arasında bazı farklılıklar olsa da bunlar manayı bozacak veya metinler arasında bir çelişki doğuracak derecede değildir.[691]

---

[688] Ayrıntılı isnad analizi için bkz. **Korkut, Abdullah Usame** (2021) *'Hz. Ömer'in "Muhaddes" Olduğunu Bildiren Rivayetin Sened ve Metin Bakımından Tahlili'* Danişname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi, S:2, s.223-224.

[689] **Ahmed b. Hanbel,** No:24330, 6:55'in dipnotu.

[690] **Tirmizî,** Menakıb, 18, No:3693, 5:622'in dipnotu.

[691] **Korkut,** s.225-226.

Buhârî rivayeti naklettikten sonra İbn Abbâs'ın "ne bir nebi, ne de muhaddes" kavlini aktarmış[692] ve O'nun Hac suresi 52. ayeti bu "muhaddes" lafzını ekleyerek "min rasûlun vela nebiyyin vela muhaddes" şeklinde okuduğunu belirtmiştir. Onun bu kıraati hakkında Bedruddin Aynî şu yorum yapmıştır: "Muhtemelen İbn Abbâs bu konuda mezkûr rivayete dayanmış, "muhaddes" ifadesini peygamberliğin aşağısında bir konumda düşünerek vahiy ve ilhâmın bir mertebesi olarak değerlendirmiştir. Bu yüksek derece de Hz. Ömer'e yöneltilmiştir."[693]

İbn Vehb ve İbn Hacer "muhaddesun"u "kendilerine ilhâm olunan/ilhâma mazhar olunan yani mulhemun" olarak tefsir etmişler,[694] Aynî'de bu ifadenin "mele-i alâ'dan kalbine bir şey ilhâm edilen kişiler" için kullanıldığını ifade etmiştir.[695] Tâbiîn'den Sufyan b. Uyeyne bu terimi "mufehhemun" yani "anlayışı güçlü olanlar" olarak açıklarken,[696] İbn Kuteybe "vuku bulan bir olayda fikir olarak isabet etmek/doğru karar vermek", İbnu't-Tin ise "firâset sahibi olmak" şeklinde tefsir etmiştir.[697]

Bu yorumların haricinde bu ifadeye "kıvrak zekalı ve görüşünde isabet eden" yorumu yapıldığı gibi,[698] bu ibarenin kullanıldığı kişi için, "o öyle bir kimsedir ki sözleri doğrudur/isabetlidir ve zihninden geçen şeyler Allah'ın tercihlerine uygun düşer" şeklinde bir yorum da yapanlar olmuştur.[699] Bazı şarihler de "muhaddes" kavramını hususileştirerek "Hz. Ömer'in yaşamı boyunca verdiği kararların isabetli oluşuna işaret ettiğini" söylemiştir.[700]

Kamil Miras *Tecrid-i Sarih*'de ilgili rivayeti aktardıktan sonra şu yorumu yapmıştır: "Hadisin son kısmında bulunan "bulunursa" şart(edat)ı, şek için değil, aksine bu kısmın manasını te'kid içindir. Çünkü İslam ümmeti, diğer ümmetlerin efdali olduğundan, diğerlerinde bulunan ilhâm ile müeyyed kimselerin İslam ümmetinde de

---

[692] **Buhârî,** Ashabu'n-Nebi, 6, No:3689, 5:12.

[693] **Ayni, Ebû Muhammed Mahmud B. Ahmed Bedreddin** (t.y.) Umdetu'l-Kari Bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî, Beyrut, Dâr-i İhyai't-Turasu'l-Arabi, No:9863 16:199. **Naim, Babanzade Ahmed / Miras, Kamil** (t.y.) Tecrid-i Sarih Terceme ve Şerhi, Ankara, DİB Yay., 9:352.

[694] **İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalani,** (h.1379) Fethu'l-Bari Bi Şerhi's-Sahihi'l-Buhârî, Beyrut, No:3689, 7:50. **Muslim,** Fedailu's-Sahabe, 2, No:23, 4:1864**.**

[695] Bkz. **Aynî,** No:9643, 16:55.

[696] **Tirmizî,** Menakıb, 18, No:3693, 5:622'in dipnotu.

[697] **İbn Hacer,** No:3689, 7:50.

[698] Abdulbaki, "muhaddesun" dilimize "leb demeden leblebiyi anlayan kişi" tabiri ile çevrilebilecek bir cümle ile açıklar.

[699] **Buhârî,** Enbiya, 52, No:3282, 3:1279'in dipnotu.

[700] **el-Useymin,** No:150, 6:79.

bulunması bir gerçektir. Bu hadiste peygamber olmadıkları halde kendilerine Allah tarafından haber ilhâm olunduğu bildirilen zatlara "muhaddesun" deniliyor ki bu, "kendilerine hadiseler ve vakıalar hakkında ileri görüşlülüğün ilhâm olunduğu" kimse anlamına geliyor.[701]

Genel olarak yorumlarda da görüldüğü gibi "muhaddesun" kavramı "ilhâm, firâset/basiret, kavrayış, anlayış, kıvrak zeka" olarak açıklanmış, herhangi bir olay karşısında önsezili ve ileri görüşlü olma durumunu ifade etmek için de kullanılmıştır. Birçok ulema tarafından Hz. Ömer'in gerek Hz. Peygamber hayatta iken gerek vefatından sonra öne sürdüğü fikirler, verdiği kararlar ve içtihadlar bu rivayete hamledilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in yaşamında onun için söylediği taltiflerden biri olan, "Allah hakkı Ömer'in lisanına ve kalbine koymuştur"[702] ifadesi, sahabenin "biz Ömer b. Hattâb'ın meleğin diliyle konuştuğunu söylerdik"[703] sözü ve oğlu Abdullah'ın, "(babası için) zannediyorum bu şöyle olmalıdır deyip de onun söylediği şekilde hasıl olmadığı vâki değildir"[704] demesi onun basiret/firâset sahibi olduğu ve ilahi ilhâmlara mazhar olduğuna delil olarak gösterilmektedir.[705]

İslam kaynaklarında "Muvafakatu'l-Ömer" diye bilinen "Hz. Ömer'in bir olay üzerine görüşünü bildirmesi ve bunun üzerine onu destekler mahiyette nasların nazil olması" durumları malum ve meşhur bir hadise olup, bu konulardaki isabetli görüşlerde onun "muhaddesun" olduğuna delil teşkil eder niteliktedir. Hz. Ömer de bunun farkında olmuş ki "üç şeyde Rabbime muvafakat ettim" diyerek üç tanesini zikretmiştir.[706] Hz. Peygamberin vefatından sonra da her ne kadar herhangi bir nass ile teyid edilmese de bu minvalde ileri görüşlülüğünü ortaya koymuş, ümmetin icmasıyla isabetli kararlar vermiştir.

Hz. Ömer'in basiretine/firâsetine ve ulvi alemden inayetlere mazhar olduğuna kısacası mulhem bir kimse olduğuna gerekçe gösterilen diğer bir nakil de onun

---

[701] **Naim ve Miras,** 9:352.

[702] **Tirmizî** (t.y.) Menakıb, 18, No:3682, 5:617.

[703] **Beyhaki, Ahmed b. el-Hüseyn (2017) Delailu'n-Nubuvve** (çev.Yıldız, Hasan / Hüseyin / Zekeriya, 1. Baskı, İstanbul, Ocak yay.), 5:147.

[704] **Buhâri,** Fedâilu's-Sahâbe, 64, No:3653, 3:1403.

[705] Bkz. **Korkut,** s. 229-234.

[706] İbn Hacer bu muvafakatı on beş, Suyûtî'nin ise yirmi bir olarak tayin etmiştir. İhtimaldir ki Hz. Ömer burada bu uygunlukların içinde kendisi için en önemli olanı, en çok ön plana çıkmış olanı veya o ana kadar gerçekleşmiş olanları zikretmiştir. Rivayet için bkz. **Buhârî,** Kıble, 5, No:349, 1:157. **Muslim,** Fedailu's-Sahabe, 2, No:24, 4:1865.

halifeliği döneminde gönderdiği ordunun komutanına minberin üzerinde onu görüyormuş gibi talimat vererek seslenmesidir. Olay kaynaklarda şu şekilde aktarımıştır: "Hz. Ömer Sariye adında bir adamın komutasında bir ordu gönderdi. Bir ara Hz. Ömer hutbe verirken: "Ey Sariye! Dağa doğru çekil!" diye seslendi. Ordunun habercisi gelince Ömer'e: "Ey mü'minlerin emiri: Düşmanla karşılaştığımızda hezimete uğradık. Ancak "Ey Sariye! Dağa doğru!" diye bir ses işittik ve sırtımızı dağa verdik. Sonrasında Allah müşrikleri hezimete uğrattı" dedi. Biz de O'na: "Sen böyle seslenmiştin" dedik.[707]

İlgili rivayetin konumuzla ilgili olan kısmına gelecek olursak, bu rivayet sûfilerin ilhâm, keşf gibi dini tecrübelerin varlığı, vukuu ve bilgi değeri ile ilgili açıklama yaptıkları bölümlerin hemen tamamında yer almış, ilhâmın bir bilgi değeri teşkil ettiğine dair en güçlü argümanı olmuştur. Sûfi kesim bu rivayetten yola çıkarak diğer veli/salih insanlarda da bu gibi durumların olabileceği sonucu çıkarmıştır.[708]

Tüm bu yorumlardan sonra "sahih" hükmünü verebileceğimiz bu rivayetten Hz. Ömer'in mülhem ve basiret/firaset sahibi, görüş ve kararlarında isabetli bir kişi olduğu çıkarımını yapılabiliriz. Ancak şu kadarı var ki Hz. Ömer'in yaşamında da görüldüğü üzere her reyinin isabetli olması gibi bir durum söz konusu değildir. Bu anlamda Hz. Ömer'in bireysel tercihlerinin ekserini her ne kadar İslam'ın özü ile muvafık görünse de umum için bir bağlayıcılığı söz konusu değildir ve bu anlamda Peygamberlerin bilgilerinden ayrılmaktadır. Netice olarak onun ortaya koyduğu görüşler her ne kadar ilhâm olarak ifade edilse de sair bireyler tarafından şeriatın esasları ile mukayese edilerek makbul görülmektedir.

2.1.2. "Mü'minin Firâsetinden Sakının" Rivayeti

Kaynaklarda ilhâm ifadesinin lafız olarak değil çalışmanın ilk bölümünde yer verdiğimiz kavramlardan biri olan "firaset" terimi olarak kullanıldığı bir rivayet mevcuttur. İlgili rivayet şu şekildedir:

[707] **Beyhaki,** 5:147. Ayrıntılı bir tahlil için bkz. **Onkal, Ahmet** (2005) *'Sariye Olayı Üzerine Bir Rivayet Araştırması'* İstem S:6, 20-29.
[708] Bkz. **Serrac,** s.18. **Karadaş,** s.598-599. **Kaya** (2016b) s.29.

قال رسول الله صلى الله عليه و سلم اتقوا فراسة المؤمن فإنه ينظر بنور الله ثم قرأ إن في ذلك لآيات للمتوسمين[709]

"Rasulullah, "Mü'minin firâsetinden sakının/çekinin, çünkü o Allah'ın nuru ile bakar/görür" buyurdu ve ardından da: "Elbette bunda firâset sahipleri için ibretler vardır"[710] ayetini okudu.

İsnad ve Metin Analizi

- Tirmizî (ö. 279/892) Rivayeti

a) Muhammed b. İsmail – Ahmed b. Ebi Tayyib – Mus'ab b. Sellam – Amr İbn Kays – Atiye – Ebi Said el-Hudri - Hz. Peygamber senediyle[711] nakledilmiştir.

- Taberânî (ö. 360/971) Rivayetleri

a) Bekr b. Sehl – Abdullah b. Salih – Muaviye b. Salih – Raşid b. Salih – Ebi Ümame - Hz. Peygamber senediyle,[712]

b) Muhammed – Abdulhamid b. Beyan – Muhammed b. Kesir el-Kûfi - Amr İbn Kays – Atiye – Ebi Said el-Hudri - Hz. Peygamber senediyle[713] nakledilmiştir.

- Ebû Şeyh (ö. 369/979) Rivayeti

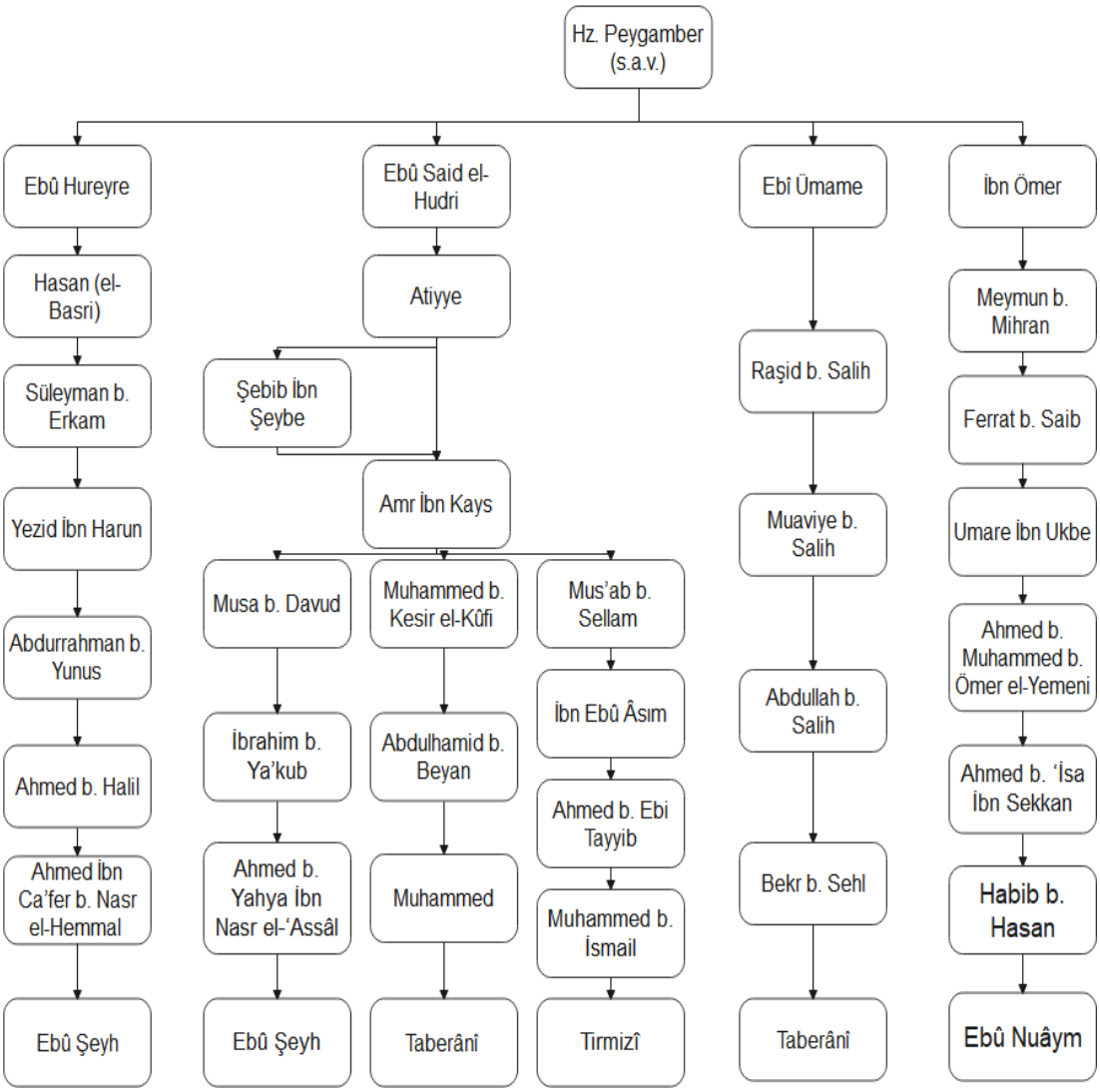
a) Ahmed İbn Ca'fer b. Nasr el-Hemmal – Ahmed b. Halil – Abdurrahman b. Yunus – Yezid İbn Harun – Süleyman b. Erkam – Hasan (el-Basri) – Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle,[714]

b) Ahmed b. Yahya İbn Nasr el-'Assâl – İbrahim b. Ya'kub – Musa b. Davud – Muhammed b. Kesir – Amr İbn Kays – Atiyye – Ebi Said el-Hudri - Hz. Peygamber senediyle[715] nakledilmiştir.

[709] **Tirmizî,** Tefsir, 16, No:3127, 5:298.
[710] **Hicr,** 15/75.
[711] **Tirmizî,** Tefsir, 16, No:3127, 5:298.
[712] **Taberânî** (h.1415) No:7497, 8:102.
[713] **Taberânî** (1983) No: 7843, 8:23.
[714] **Ebû Şeyh,Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî** (1987) Kitâbü'l-Emsâl fi'l-Hadîsi'n-Nebevî, 2. Baskı, Mumbai, Daru'l-Selefiyye, No:126, 1:164.
[715] **Ebû Şeyh,** No:127, 1:165.

- Ebû Nuaym (ö. 430/1038) Rivayeti

a) Habib b. Hasan – Ahmed b. ‘İsa İbn Sekkan – Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Yemeni – Umare İbn Ukbe – Ferrat b. Saib – Meymun b. Mihran – İbn Ömer - Hz. Peygamber senediyle[716] nakledilmiştir.

Mezkûr rivayet görüldüğü gibi Said el-Hudrî, Ebû Hureyre, Ebû Ümame ve İbn Ömer olmak üzere dört sahabiden nakledilmekte, bunların dışında Taberi’nin *Camiu’l-Beyan*’ında Hz. Peygamber’in azatlısı olan Sevban b. Bücdüd’den de aktarılmaktadır.[717] Rivayet Kutub-i Sitte içinde sadece Tirmizî’den aktarılmış, müellif de rivayet için “gariptir” yorumunu yapmıştır.[718] Ebû Nuaym da “Meymun’dan gelen

[716] **Ebû Nuaym** (1974) 4:94.
[717] Bkz. **Taberi,** 17:122.
[718] **Tirmizî,** Tefsir, 16, No:3127, 5:298.

rivayet için "garip"dir (ayrıca) biz ondan bu şekliyle bir hadis yazmadık demiş,"[719] çağdaş âlimlerden Elbânî'de rivayet için "zayıf" hükmünü vermiştir.[720] Taberânî rivayeti aktardıktan sonra sadece Muhammed b. Kesir ve Muhammed b. Ebi Mervan'ın Amr İbn Kays'dan rivayet etmediğini ve yine Ebû Said'inde sadece bu isnad ile aktarmadığını söylemiştir.[721]

İbnu'l-Cevzi ise mevzu olan rivayetleri ele aldığı "*Mevzuatu'l-Kubra*"sında rivayetin hemen tüm tariklerini zikreder ve ilgili rivayetin Hz. Peygamber'den sahih olarak nakledilmediğini söyler. Müellif bu hükmünün gerekçelerini tarikleri ayrı ayrı ele alarak şu şekilde sıralar: İbn Ömer kanalıyla gelen rivayette yer alan Ferrat İbn Saib "metruk ve kezzab" olmakla ittiham edilmiştir. Bunun yanında Ebû Said'den aktarılan rivayette ise Muhammed b. Kesir – Amr teferrüd etmiştir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel bu rivayetin bazı problemler barındırdığını ifade etmiş, Ali İbn Medeni de onlardan (yani Muhammed b. Kesir – Amr'dan) tuhaf/garip şeyler yazdığını ve bunların da çok zayıf olduğunu söylemiştir. Ebû Ümame hadisini nakleden Leys'in katibi Abdullah b. Salih için ise "bir şey değildir ve sika kişilerden sabit olmayan rivayetler aktarmıştır" gibi cerh ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca Ebû Hureyre'den aktarılan isnadda yer alan Süleyman b. Erkam (Ebû Muaz) için ise "metruk ve bir şey değildir" gibi değerlendirmeler yapılmıştır.[722] Bu rivayeti *"Mevzuat"*ına alan Sağani (ö. 650/1252) rivayeti zikretmiş ancak herhangi bir açıklama yapmamıştır.[723]

İbnu'l-Cevzi'nin bu yorumlarının yanında Suyûtî *el-Leali* isimli eserinde sözü edilen rivayeti farklı tarik ve kaynakları ile birlikte zikretmiş, önceki müellife yakın nakilleri aktarmış ama netice olarak rivayetin mevzu değil "hasen sahih" olduğunu söylemiştir.[724] Buna benzer bir yorumu Heysemi de yapmış, Ebû Ümame rivayetini aktardıktan sonra bu naklin "hasen" olduğunu söylemiştir.[725] Tüm bu yorumlardan sonra rivayetin sahih hadis kaynaklarında yer almayıp bir kısım mevzuat kitaplarında

[719] **Ebû Nuaym** (1974) 4:94.
[720] **Tirmizî,** Tefsir, 16, No:3127, 5:298.
[721] **Taberânî** (1983) No: 7843, 8:23.
[722] **İbnu'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî** (t.y.) Mevzuatu'l-Kubra, 1.Baskı, Beyrut, Daru'l-Fikr, s.725-727.
[723] **Sâğanî, Ebü'l-Fezâil Radıyyüddîn Hasen b. Muhammed** (1985) Mevzuat (thk. Necm Abdurrahman Halef) 2. Baskı, Beyrut, No:55, s.6.
[724] **Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman** (t.y.) el-Leâli'l-Masnûa, Daru'l-Kutubi'l-Alemiyye, 2:278.
[725] **Heysemî** (h.1412) No:17940, 10:473.

bulunması ve hemen her senedde yer alan bir kaç ravinin cerh edilmiş olması sebebiyle rivayete ihtiyatla yaklaşılmasının daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Bu rivayet dışında bir kısım kaynaklarda bazı lafız farklılıklarıyla nakledildiğini görüyoruz. Bunlardan birisi Ebû Nuaym *Hilye*'sinde rivayetin başında yer alan اتقوا yani sakının lafzı yerine احْذَرُوا yani dikkat/ihtiyat edin, tedbirli olun ifadesini kullanmasıdır.[726] Diğeri ise Taberi'nin *Tefsir*'inde aynı ifadeyi aktarıp rivayetin sonunda yer alan "Allah'ın nuru ile bakar (اتقوا فراسة)" ifadesinden sonra "ve Allah'ın lütfettiği muvaffakiyetle konuşur (وَيَنْطِقُ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ)" ifadesine yer vermesidir.[727] İbn Hacer ikinci ibare için: "Ben bir ziyade lafzı tespit edebilmiş değilim" der.[728] Bununla beraber aynı rivayette yer alan "Mü'minin firâseti" yanında "bedduası"ndan da çekinilmesi gerektiğini" ve "Allah'ın mü'min kulunu muvaffak edeceğini" vurgulayan birkaç rivayet de kaynaklarda mevcuttur.[729]

Bunların yanında kaynaklarda mevkuf olarak İbn Mübarek – Abdurrahman b. Yezid b. Câbir – Umeyr b. Hani – Ebû Derda'dan şöyle bir rivayet aktarılır: "Alimlerin firâsetinden sakının, zira onlar Allah'ın nuruyla bakar, bu öyle bir nurdur ki, Allah onu kulun kalbine, diline kazf (ilka/ilhâm) etmiştir." Sehavi bu rivayeti aktardıktan sonra "bütün bu kanalların zayıf olduğunu ancak bunlardan bazılarının "kuvvetlendirilmiş" durumda olduğundan rivayetleri uydurma olduğuna hükmetmenin doğru olmadığını söyler ve İbnu'l-Cevzi gibi rivayeti mevzu kabul edenlere itiraz eder.[730]

Metin farklılıkları ve tüm bu yorumlardan sonra rivayetin metin muhtevası ile ilgili şunları söylemek mümkündür: Bu rivayet hadis ve tefsir kaynaklarında genel olarak Hicr suresinin 75. ayetinin izahı münasebetiyle aktarılmış, ayette yer alan "mütevessimin (متوسمين)" ifadesi Tirmizî'nin aktarımına göre bazı kişiler tarafından "yorumlayan/açıklayan/şerh edenler (للمتفرسين)" diye izah edilmiştir.[731] Bu farklı yorumun dışında bilhassa sûfi çevre tarafından ilgili ibare genel olarak "firâsetli

[726] **Ebû Nuaym** (1974) 10:281.
[727] **Taberi,** 17:122. Sehavi (ö.902/1497) el-Makasıdu'l-Hasene'sinde bunu el-Askeri'den, Vehb b. Münebbih – Tavus – Sevban senediyle aktarmıştır. **Sehâvi, Şemseddin Ebû Hayr Muhammed b. Abdurrahman** (1985) Makâsidu'l-Hasene (Muhammed Osman el-Haşşat) Beyrut, Daru'l-Kuttabu'l-Arabi 1:59.
[728] Bzk. **Aclûnî** (2019) 1:95.
[729] Bkz. **Ebû Şeyh,** No:128, 1:165.
[730] **Sehavi,** 1:59. **Aclûnî** (2019) 1:95-96.
[731] **Tirmizî,** Tefsir, 16, No:3127, 5:298.

kimseler" şeklinde yorumlanmış[732] ve hemen tüm tasavvuf mecmualarında "ilhâmın varlığı ve bilgi değeri olması" konusunda "muhaddesun" rivayetinden sonra delil olma noktasında ikinci sırada zikredilmiştir.

Çalışmamızın girişinde "ilhâm" kavramına yakınlığı sebebiyle yer verdiğimiz kavramlardan biri olan firâset; "kişinin güçlü/keskin anlayış, derin bir kavrayış ve öngörü sahibi olması" anlamına gelmektedir. Her bireyde az-çok bulunan bu yeti, mü'min olan kimsede imanın kuvvetiyle birlikte; güçlü akıl, imani bilinç, takva ve itaat gibi eylem ve fiillerin neticesinde doğru ve yanlışı ayıracak şekilde bir anlayış/kavrayış olarak tezahür etmektedir.[733]

Tasavvufî kaynaklarda Hz. Peygamber başta olmak üzere[734] birçok sahabi[735] ve veli/salih kimselerden firâset ile ilgili örnekler aktarılmış temsilin ahirinde de mezkûr rivayet zikredilmiştir.[736] Özellikle sûfi çevre tarafından Allah'ın "ilhâm ve ilka" şeklinde kulun kalbine veya gözüne verdiği bir lütuf olarak yorumlanmış, gaybı bilme aracı olması bakımından ilhâmın bir çeşidi olarak kabul edilmiştir.[737]

2.1.3. "Kim Bildiği ile Amel Ederse" Rivayeti

İlhâm ibaresinin ikincil anlam olarak aktarıldığı bir başka rivayet, ilmi ile amel edenler için geçerli olan mevhibi bir ilka'dır. İlgili aktarım şu şekildedir:

من عمل بما علم أورثه الله تعالى علم ما لم يعلم [738]

"Kim (ki) bildikleri ile amel ederse Allah onu bilmediğinin ilmine varis kılar."

---

[732] Ca'fer-i Sadık firâseti "mü'minlerin sıfatı" olarak kabul etmekte ve mezkûr ayetteki mütevessimden kasdın "olayları ve olanların ötesini sağlam bir görüş ve keskin bir sezgi ile kavrayan kişiler" olduğunu söylemektedir. **Ebû Zehra, Muhammed** (t.y.) s.426.

[733] Bkz. **İbnu'l-Arabi** (2006) 7:370. **Serrâc,** s.229. **Erginli,** s.272.

[734] Hz. Peygamber'in hayatından firâset örnekleri için bkz. **Şâtibî,** 2/264 vd.

[735] **Gazzâlî** (1974) 3/55-57. **Kuşeyri,** s.267-269. Sahabe içinde Hulefa-i Raşidin ve Hz. Aişe gibi bazı kimselerden aktarılan bu hadiseler genel olarak bir konu hakkında öngörülü olmayı, ileriye yönelik isabetli kararlar vermeyi kapsamaktadır. Hz. Ömer'in muvafakatları ve Hz. Aişe'nin "makasıdu'ş-şeria" konusunda ki isabetli fikirleri bunlara iyi bir örnektir.

[736] Bkz. **Kuşeyri,** s.263-273. **Kelâbâzî,** s.235-236. **Tehânevî** (1995) s.68. **Birsin** (2015) s.70-71.

[737] **Uludağ** (1996) 13:117. **Yıldırım**, s.330-331.

[738] **Beyhaki,** (h.1405) 10:15.

العلم حياة الإسلام وعماد الإيمان ومن علم علمًا أنمى الله له أجره إلى يوم القيامة ومن تعلم علمًا فعمل به كان حقًّا على الله أن يعلمه ما لم يكن يعلم[739]

"İlim İslam'ın yaşam kaynağı imanın direğidir. Kim ilmiyle amel ederse Allah ona kıyamette ecrini verecektir. Bir kimse bildikleri ile amel ederse Allah'ın ona bilmediklerini öğretmesi (Allah'ın) hakkıdır (muhakkak onu öğretir)."

İsnad ve Metin Analizi

Erken dönemde herhangi bir hadis mecmuasında tespit edemediğimiz bu rivayetin ana metni kaynaklarda Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932)'nin *Beyânu'l-Fark Beyne's-Sadr* ve Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996)'de *Kûtu'l-Kulûb isimli* eserlerinde ilahi olarak mevhibî ilimlerin verilmesi sadedinde nakledilmiştir.[740] Bunların yanında Ebû Nuaym (ö. 430/1038)'ın *Hilye*'sinde Hz. Enes'den naklettiği bu rivayet erken dönemde herhangi bir hadis mecmuasında tespit edilememiştir.[741]

Ebu Nuâym, Ahmed b. Hanbel'in bu rivayeti bazı havarilerin Hz. İsa'dan naklen aktardıklarını söylemiştir. Fakat bazı raviler yanılarak bunu Hz. Peygamber'e ref' etmişlerdir. Abdulfettah Ebû Gudde, Irakî'nin "Ebu Nuâym bunu zayıf buldu" ifadesinde sehv bulunduğunu, "Ebu Nuâym bunun uydurma olduğunu söylediğini bildirmiş, Irâkî'nın yanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca müellif bu sözün de "hadis değil, Hz. İsa'ya ait bir kavl" olduğunu belirtmiştir.[742]

Söz konusu rivayet Bağdatlı kadın muhaddis olan Şuhde el-Kâtibe (ö. 650/1252)'nin *el-Umde* isimli eserinde "denilir ki" şeklinde bir ifade ile aktarılmıştır.[743] İbn Receb el-Hanbeli (ö. 795/1393)'de bu rivayeti *Camiu'l-Ulûm* isimli eserinde hadis olarak değil de "şöyle denilir" şeklinde bir ifade kullanarak seleflerinden nakletmiştir.[744]

Bütün bu aktarılanların yanında Aclûnî (ö. 1162/1749) aynı rivayeti Ebu

[739] **Suyûtî** (2005) No:11412, 4:59.
[740] Bkz. **Yıldırım,** s.324.
[741] **Beyhaki** (h.1405) 10:15.
[742] **Uysal,** s.607-608. **Yıldırım,** s.324.
[743] **Şuhde el-Kâtibe,** Fahru'n-Nisa Bint Ahmed b. Ferec el-İberiyye (t.y.) el-Umdetu min Fevaid ve'l-Asâr (Refet Fevzi Abdulmuttalib), Kahire, 1:101.
[744] **İbn Recep, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbeli** (h.1408) Camiu'l-Ulum ve'l-Hikem, 1. Baskı, Beyrut, Daru'l-Ma'rife, 1:342.

Nuaym'a atfen *Keşfu'l-Hafa* isimli eserinde açıklama yapmadan zikretmiştir.[745] Müellif aynı eserde buna benzer olarak, *"Kim Allah'ın kendisine ilim öğrenmeden ilim vermesini ve kendisini "hidayet" olmadan doğru yola iletmesini istiyorsa, dünyadan yüz çevirsin (zühd sahibi olsun)"* şeklinde bir rivayet nakletmiş, Ali el-Kâri'den naklen aslının olmadığını söylemiş, fakat mana yönü ile sahih olduğunu ve Hz. Peygamber'in yukarıda aktardığımız sözü ile bu kanaate vardığını belirtmiştir.[746] Elbânî ise yukarıda rivayet edilen ilk rivayet için "mevzu" yorumunu yapmış,[747] diğeri hakkında ise çok zayıftır hükmünü vermiştir.[748]

Belirli bir isnad ile zikredilmeyen ve "hadis mecmuası" diyebileceğimiz herhangi bir eserde yer almayan bu rivayetin Hz. Peygamber'e ref'i mümkün gözükmemektedir. Anlaşıldığı üzere tasavvuf ve diğer kitaplarda mana yönü ile ele alınmış bu minvalde değerlendirilmiştir. Bu yorumlardan birisi şudur: "Kim ki bildikleri ile amel ederse, (yani) şeriatın koyduğu yasaklardan kaçınırsa, Allah da tıpkı "Uğrumuzda çaba gösterenleri yollarımıza eriştireceğiz"[749] ayetinde buyurduğu gibi onun bilmediği şeyleri ona miras olarak bırakır."[750]

Başta Gazzâlî olmak üzere Sülemi ve Muhâsibî gibi sûfi yönü olan birçok âlim, ilgili rivayeti eserlerinde "vehbi ilmin kullara verilmesi" başlıkları altında nakletmişler, bu ilimlerin kullara ilhâm şeklinde ilka' olunacağı yorumunda bulunmuşlardır.[751] Ayrıca Hâkim et-Tirmizî ve Ebû Tâlib el-Mekkî de mezkûr rivayeti "Allah'ın insanlara verdiği faydalı ilimler" bahsinde yer vermişlerdir.[752]

2.1.4. "İnsanoğluna Melek ve Şeytan da Telkinde Bulunur" Rivayeti

Hz. Peygamber'den nakledilen bir başka rivayette doğrudan ilhâm ifadesi yer almasa da şeytanın (vesvese) ve meleğin (ilhâm) telkinlerinin olduğu ifade edilmektedir. İlgili rivayet şu şekildedir:

---

[745] **Aclûni** (h.1351) No:2346, 2:265.
[746] **Aclûni** (2019) No:2346, 3:531-532.
[747] **Elbânî,** 1:611.
[748] **Elbânî,** 8:412.
[749] **Ankebut,** 29/69.
[750] **Şahâri, Muhammed İbâdi el-Lehci el-Hadrami** (2005) Muntehe's-Suâl ale Vesaili'l-Vusul ila Şemaili'r-Rusul, 3. Baskı, Cidde, Daru'l-Minhac, 4:53-54.
[751] Bkz. **Gazzâli** (1974) 3:51. **Gazzâlî** (2004), s.143-144. **Yıldırım,** s.324-325.
[752] **Yıldırım,** s.324.

قال رسول الله: إن للشيطان لمة بابن آدم وللملك لمة فأما لمة الشيطان فإيعاد بالشر وتكذيب بالحق وأما لمة الملك فإيعاد بالخير وتصديق بالحق فمن وجد ذلك فليعلم أنه من الله فليحمد الله ومن وجد الأخرى فليتعوذ بالله من الشيطان الرجيم ثم قرأ { الشيطان يعدكم الفقر ويأمركم بالفحشاء }[753]

Rasulullah şöyle buyurdu: "İnsanoğluna melek de şeytan da telkinde bulunur. Şeytanın telkini, kötülüğe yönlendirmek ve hakkı yalanlatmak (vesvese) şeklindedir. Meleğin telkini ise hayra yönlendirmek ve hakkı doğrulatmak (ilhâm) şeklindedir. Kim bunu hissederse bunun Allah'tan olduğunu bilsin ve Allah'a hamdetsin. Kim de şeytanın telkinini hissederse, kovulmuş şeytandan Allah'a sığınsın. Sonra: "Şeytan içinize yoksulluk korkusu düşürür ve çirkin şeyler yapmanızı emreder"[754] mealindeki ayeti okudu.

İsnad ve Metin Analizi

- Tirmizî (ö. 279/892) Rivayeti

a) Hannâd – Ebu'l-Ahvas – 'Ata b. Sâib – Murrete'l-Hamdanî – Abdullah İbn Mes'ud - Hz. Peygamber senediyle[755] nakledilmiştir.

- Bezzâr (ö. 292/905) Rivayeti

a) Yusuf İbn Musa – Hasan İbn Rebi' – Ebu'l-Ahvas - 'Ata b. Sâib – Murre - Abdullah İbn Mes'ud - Hz. Peygamber senediyle[756] nakledilmiştir.

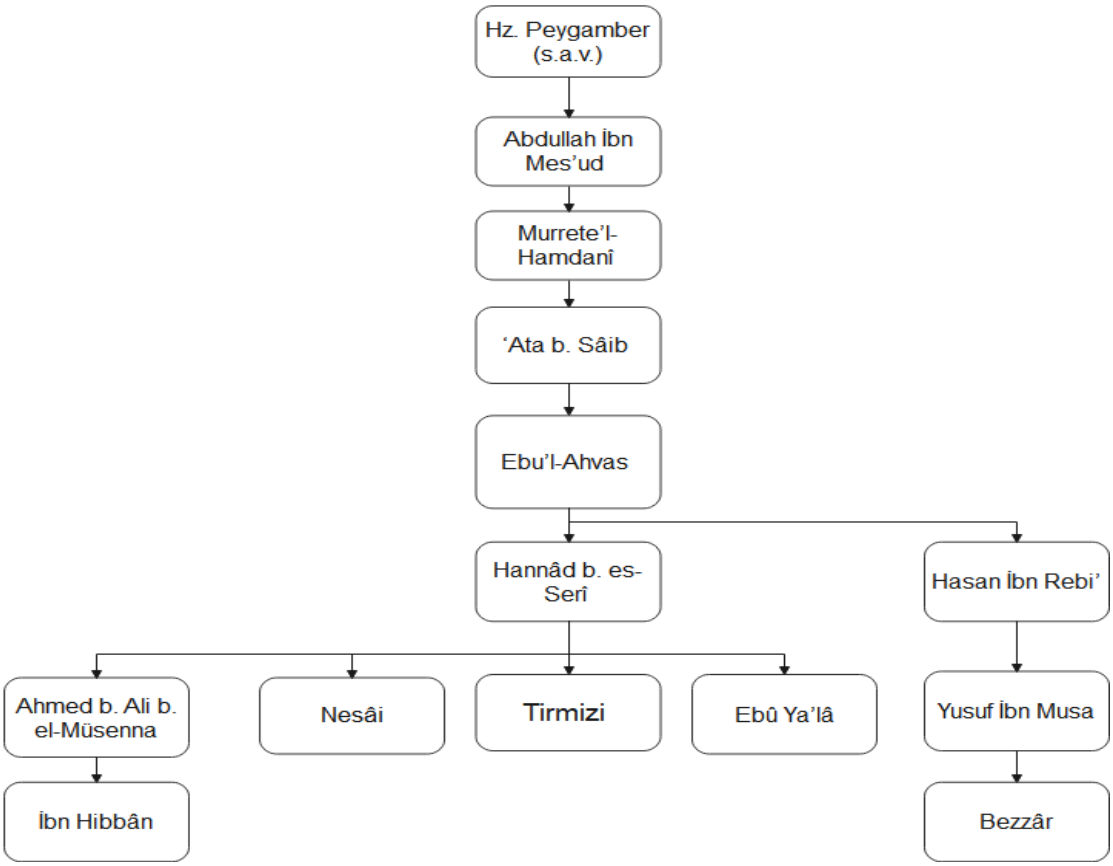
- Nesâi (ö. 303/915) ve Ebû Ya'lâ (ö. 307/919) Rivayeti

a) Hannâd b. es-Serî – Ebu'l-Ahvas - 'Ata b. Sâib – Murrete'l-Hamdanî - Abdullah İbn Mes'ud - Hz. Peygamber senediyle[757] nakledilmiştir.

[753] **Tirmizî** (t.y.) Tefsir, 3, No:2988, 5:219.
[754] **Bakara,** 2:268.
[755] **Tirmiz:î** (t.y.) Tefsir, 3, No:2988, 5:219. **Mübarekfurî, Muhammed Abdurrahman İbn Abdurrahim Ebü'l-Ulâ** (t.y.) Tuhfetü'l-Ahvezî, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-Âlemiyye, 8:265.
[756] **Bezzâr,** No:2027, 5:394.
[757] **Ebû Ya'la,** No: 4999, 8:417. **Nesâi** (t.y.) İstiska', 13, No:10985, 6:305.

- İbn Hibbân (ö. 354/965) Rivayeti

a) Ahmed b. Ali b. el-Müsenna – Hannâd İbn es-Seri – Ebu'l-Ahvas - 'Ata b. Sâib – Murrete'l-Hamdanî – Abdullah İbn Mes'ud - Hz. Peygamber senediyle[758] nakledilmiştir.

Öncelikle Kutub-i Sitte müellifinden Tirmizi'nin *Sunen*'inde tespit edebildiğimiz bu rivayet, Bezzâr, Ebû Ya'lâ ve İbn Hibbân tarafından da nakledilmiş, İbn Mace'nin *Sunen-i Kebir*'inde de yer almıştır. Tirmizi naklettiği rivayet için "hasen garib" diyerek Ebu'l-Ahvas dışında bu hadisi merfu olarak nakleden birisini bilmediklerini söyler. Bezzâr'da aynı şekilde hadisin bu isnad dışında Abdullah İbn Mes'ud'dan başkasının rivayet ettiğini bilmediklerini ve Ebu'l-Ahvas dışındakilerin onu mevkuf olarak rivayet ettiklerini söyler.[759] Elbânî rivayet için herhangi bir açıklama yapmadan "zayıf" der.[760]

[758] **İbn Hibbân,** Rekâik, 10, No:997, 3:278.
[759] İlgili hadisin dipnotu bkz. **Bezzâr,** No:2027, 5:394.
[760] İlgili hadisin dipnotu bkz. **Tirmizî** (t.y.) Tefsir, 3, No:2988, 5:219.

Hüseyim Selim Esed ise Ebu Ya'la'nın naklettiği isnad için "zayıf"tır yorumunu yapar.[761]

Rivayetlerin hemen hepsini lafızları birbirine benzer olmakla beraber sadece Bezzâr'ın Hasan İbn Rebi'den naklettiği rivayette son kısımda âyet yer almamaktadır. Ayrıca metin içinde de birtakım farklılıklar mevcut olsa da bunlar genel manayı bozmayacak düzeydedir. Metin içinde yer alan "lumme (لمة)" ifadesine "dost, yakınlık, merkez" gibi anlamlar verilmiş şeytan ve meleğe atfedildiğinde ise onların "bir duygu, düşünce ve meyli bırakması, ilkası" şeklinde kullanılmıştır.[762] İbnu'l-Esir bunun "bir şeyi tek seferde tanıma, ona yakınlık olma durumu" olduğu yorumunu yapmıştır. Bunda kastedilen şeyin, iyiyi, kötüyü ve kararları yapmada kalbte oluşan şevk, kararlılık veya güç olduğunu vurgulamıştır.[763]

Tirmizi şârihi Mübarekfurî (ö. 1935) bundan maksadın melek veya şeytanın insanın kalbine düşürdüğü şey olduğunu, şeytanın lummesinin "vesvese" olarak, meleğin lummesinin ise "ilhâm" olarak isimlendirildiğini ifade ederek ve meleğin telkinlerinin Allah'ın emri ile melekler aracılığıyla ilhâm edildiğini de ekler.[764] Şâtibî de bu rivayete atfen insanın kalbinde şeytanın ve melekten olan iki dürtünün olduğunu ve hayatın her aşamasında bu ikisi arasında yaşadığını ifade eder. İnsanın da imtihanın gereği olarak bunlardan birisine meyletme hakkına sahip olduğunu söyler ve ardından da "nefse fücur ve takvayı ilhâm edene andolsun ki"[765] âyetini zikreder.[766]

Gazzâlî de mezkûr rivayete yer vererek "kalbin hem rahmani hem de şeytani kuvvetlerin mücadele alanı" olduğunu belirtir.[767] Bir başka yerde de "eğer şeytanlar ademoğlunun kalbinde dolaşmasalardı, onların göğün ve melekut âleminin birtakım bilgilerine erişeceklerini" ifade eden bir rivayet aktarır.[768] Sûfi kişilikleri ile öne çıkan Sühreverdi, Muhâsibî ve Ebu'l-Tâlib el-Mekkî bu rivayeti "kişinin kalbine gelen hatreler" bahislerinde zikrederler.[769]

---

[761] İlgili hadisin dipnotu bkz. **Ebû Ya'la,** No: 4999, 8:417.
[762] **İbn Manzûr** (t.y.) 12:547.
[763] **İbnu'l-Esir** (1972) No:528, 2:58.
[764] **Mübarekfurî,** 8:265.
[765] **Şems,** 91:8.
[766] **Şâtibî,** 4:143.
[767] **Gazzâli** (1974) 3:60.
[768] Ahmed b. Hanbel'den Ebû Hureyre senediyle. Bkz. **Gazali** (1974) 3:21.
[769] **Yıldırım,** s.262.

Önceki bölümde de temas edildiği gibi İslam literatüründe melekten gelen telkinler en genel anlamda "ilhâm", şeytandan gelen telkinler ise "vesvese" şeklinde isimlendirilmiştir. Bu rivayette de ilhâm ifadesi lafzi olarak yer almamış anlam muhtevası içinde "ilka/telkin veya çağırma/seslenme" şeklinde benzer anlamları taşıdığı için bazı sûfiler tarafından ilhâm nev'inden kabul edilmiştir. Rivayette ifade edilen kişinin yaşamı boyunca hayır ve şerre doğru sevk eden dürtülerin olduğu, meleğin ilka'sının İslamiyet'e yani Kur'an ve sünnete muvafik, şeytanın ilka'sının ise şeriattan ayrılmaya sebep olduğu şeklindedir.

Netice olarak bu rivayet ilhâmın varlığı için bir delil olsa dahi insana ilka' edilen her bilginin kesin bir bilgi değeri taşıyabileceğini tasdik eder bir mahiyette değildir. Rivayette de ifade edildiği gibi telkin edilen bu dürtünün Kur'an ve sünnet dustürlarıyla muvazene edilmesi zaruridir. Aksi takdirde şeriatla çelişen bir bilginin umum için bağlayıcılığı olması mümkün değildir.

2.1.5. "Şeytanın Hemz, Nefes ve Nefahından Sığınma" Rivayeti

Kaynaklarda nakledilen diğer bir rivayette Hz. Peygamber'in bir duası nakledilmekte ve şeytanın telkinlerinden Allah'a sığınma talebinde bulunduğu aktarılmaktadır. Mezkûr rivayet şu şekildedir:

كان رسول الله صلى الله عليه و سلم إذا قام إلى الصلاة بالليل كبر ثم يقول سبحانك اللهم وبحمدك وتبارك اسمك وتعالى جدك ولا إله غيرك ثم يقول الله أكبر كبيرا ثم يقول أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم من همزه ونفخه ونفثه[770]

Rasûlullah gece kalkıp namaza başlar ve tekbir getirir sonra da şöyle derdi: "Allahım! Sen noksan sıfatlardan berisin. Sana daima hamd ederim. Senin ismin mübarektir. Varlığın her şeyden üstündür. Senden başka ilah/ma'bud yoktur." Sonra da Allah büyüklerin en büyüğüdür der ve şu duayı okurdu: "Kovulmuş Şeytanın şerrinden, hemzinden, nesefinden ve nefahından; her şeyi işiten (semi') ve her şeyi bilen (âlim) olan Allah'a sığınırım."

[770] **Tirmizî** (t.y.) Salat, 179, No:242, 2:9.

رأيت رسول الله صلى الله عليه و سلم حين دخل في الصلاة قال (الله أكبر كبيرا . الله أكبر كبيرا) ثلاثا . (الحمد لله كثيرا . الحمد لله كثيرا) ثلاثا . (سبحان الله بكرة وأصيلا) ثلاث مرات . اللهم إني أعوذ بك من الشيطان الرجيم من همزه ونفخه ونفثه[771]

Ebû Said el-Hudri şöyle buyurdu: "Bir defasında Rasullah'ı namaz kılarken gördüm. Namazda üçer defa "Allah büyüklerin en büyüğüdür, O'na olan hamdımız çoktur, sabah ve akşam tesbihimiz O'nadır" dedi ve sonra şöyle devam etti, Allah'ım kovulmuş şeytanın şerrinden, hemzinden, nesefinden ve nefahından sana sığınırım."

İsnad ve Metin Analizi

- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Rivayetleri

a) Ebû el-Cevvab – Ammar b. Râzîk – Ata es-Sâib – Ebi Abdurrahman – Abdullah İbn Mes'ud - Hz. Peygamber senediyle,[772]

b) Muhammed b. Hasan – Ca'fer (İbn Süleyman) – Ali b. Ali – Ebi Mutevekkil – Ebi Said el-Hudri senediyle,[773]

c) Yahya b. Said – Mes'ar (İbn Habib) – Amr İbn Murre – Racul (meçhul) – İbn Cubeyr b. Mut'im (Nafi') – Hz. Peygamber senediyle[774] nakledilmiştir.

- İbn Mâce (ö. 273/887) Rivayetleri

a) Muhammed b. Beşşar – Muhammed İbn Ca'fer – Şu'be – Amr İbn Murre – Asım el-'Anazi – İbn Cubeyr b. Mut'im (Nafi') – Babası - Hz. Peygamber senediyle,[775]

b) Ali İbn Munzir – İbn Fudayl – Ata İbn es-Sâib – Ebi Abdurrahman es-Sülemi – İbn Mes'ud - Hz. Peygamber senediyle[776] nakledilmiştir.

[771] **Ebû Davud, Süleyman b. Eş'ab b. İshak b. Beşşar b. Şeddad es-Sicistani** (2009) Sünen (thk.Şuayb Arnâvuti – Muhammed Kamil) Daru'l-Risaletu'l-Alemiyye, Tefrîu Ebvâbi'l-Sufuf, 121, No:775, 2:82.
[772] **Ahmed b. Hanbel,** No:3828, 3:378.
[773] **Ahmed b. Hanbel,** No:11473, 18:51.
[774] **Ahmed b. Hanbel,** No:16739, 27:302.
[775] **İbn Mâce,** İkamu's-Salat, No:807, 2:8.
[776] **İbn Mâce,** İkamu's-Salat, No:808, 2:9.

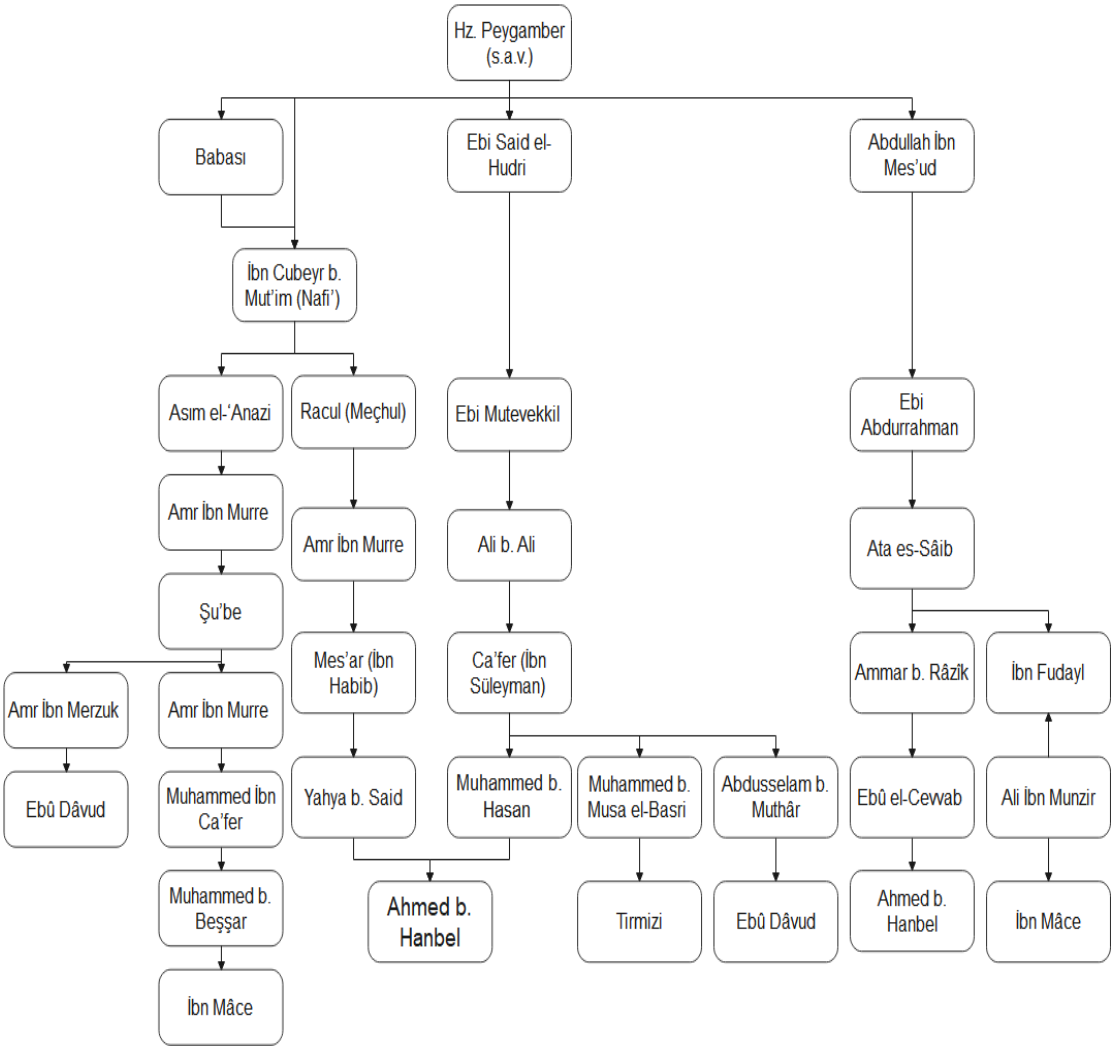
- Ebû Dâvud (ö. 275/889) Rivayetleri

a) Abdusselam b. Muthâr – Ca'fer – Ali b. Ali er-Rifa'i - Ebi Mutevekkil – Ebi Said el-Hudri - Hz. Peygamber senediyle,[777]

b) Amr İbn Merzuk – Şu'be – Amr İbn Murre – Asım el-'Anazi – İbn Cubeyr b. Mut'im (Nafi') – Babası - Hz. Peygamber senediyle[778] nakledilmiştir.

- Tirmizî (ö. 279/892) Rivayeti

a) Muhammed b. Musa el-Basri – Ca'fer b. Süleyman ed-Dubaî' – Ali b. Ali er-Rifaî' – Ebi Mutevekkil – Ebi Said el-Hudri - Hz. Peygamber senediyle[779] nakledilmiştir.

[777] **Ebû Davud,** Tefrîu Ebvâbi'l-Sufuf, 121, No:775, 2:82.
[778] **Ebû Davud,** Tefrîu Ebvâbi'l-Sufuf, 121, No:764, 2:76.
[779] **Tirmizî** (t.y.) Salat, 179, No:242, 2:9.

İbn Mes'ud, Ebû Said el-Hudrî, Nâfi ve babası tarafından dört farklı sahabî ravisiyle nakledilen bu rivayet sonraki tabakalarda yine dört farklı tabiîne aktarılmıştır. Sonraki nesillerden de hadis mecmualarına kadar nakledilerek Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Ebû Davud ve İbn Mâce başta olmak üzere burada yer vermediğimiz sair birçok muhaddis tarafından aktarılmıştır.

Rivayet bu kaynaklarda farklı formlarıyla birçok sahabeden nakledilmiş, neticede rivayetler arasında sıhhat farklılıkları meydana gelmiştir. Sözgelimi Muhammed b. Beşşar rivayeti için İbn Huzeyme, İbn Hibbân, Hâkim "sahihtir" derken, Buhârî – *Tarih*'inde- aynı rivayet için sahih değildir demiştir.[780] Muhammed b. Musa, Ali İbn Munzir ve Abdusselam'ın aktardıkları senedler için Elbânî "sahih" kaydını düşmüştür.[781] Amr b. Merzuk rivayeti hakkında Şuayb Arnâvut, "hasen ligayrihi" ve senedinde ki Asım el-'Anazi'nin bilinmemesinden dolayı zayıf bir rivayettir" yorumunu yapmıştır. Aynı şarih İbn Mes'ud'dan gelen nakillerin ve Muhammed b. Hasan rivayetinin senedlerinin zayıf olduğunu söylemiştir.[782]

Farklı metinlerle gelen bu rivayetin ilk kısımları farklı lafızlarla nakledilmiş, hemen her rivayette son kısımda yer alan "hems, nefes ve nefah" ibareleri ortak olarak yer almıştır. Tirmizî her ne kadar subhaneke duasıyla beraber aktardığı rivayet için "bu konuda en meşhur olan hadistir" değerlendirmesini yapsa da metnin başında aktarılan duaların içinde "istiaze ve farklı şekilde tekbir ve tahmid lafızları yer almıştır. Hasılı burada bilinmesi gereken şey, Hz. Peygamber'in namaz esnasında bir kısım dualar okuduğu ve bunların ardından da -ortak metin olarak- "Allah'ım şeytanın şerrinden, hemzinden, nesefinden ve nefahından sana sığınırım" ifadesini kullanmak olmalıdır.

Netice olarak farklı sened ve metinlerde akrarılmış ve farklı hükümler verilmiş bu rivayetlerin sened ve metin mevsukiyeti açısından şunu söyleyebiliriz: Mezkûr rivayetler gerek Kutub-i Tis'a gerekse sair muteber kaynaklarda yer almış, bazı "zayıf" senedlerle nakledilmekle birlikte birçok "sahih ve hasen" senedle de aktarılmıştır. Metinler arasında lafız farklılıklarının olması tenakuzun göstergesi değil, belki Hz. Peygamber'in farklı zamanlardaki farklı uygulamalarının göstergesidir. Rivayetin farklı sahabilerden aktarılması da bunu teyid etmektedir. Bizim konumuzla ilgili olan

[780] **İbn Mâce,** İkamu's-Salat, No:807, 2:8'in dipnotu.
[781] **İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid** (t.y.) Sünen (Thk. Muhammed Fuad Abdulbaki), Beyrut, Daru'l-Fikr,No:807-808, 1:265-266'in dipnotu. **Tirmizî** (t.y.) Salat, 179, No:242, 2:9'in dipnotu.
[782] **Ebû Davud,** Tefrîu Ebvâbi'l-Sufuf, 121, No:764, 2:76'in dipnotu.

son kısımda yer alan hemz, nefes ve nefah ibareleri rivayetler arasında ittifak olması da en azından rivayetin bu kısmının sahih olduğunu destekler mahiyettedir.

Kaynaklarda rivayette yer alan "hemz, nefes ve nefah" terimlerinin ne olduğu konusunda birçok açıklama yapılmış, Hatib b. Belta'dan aktarılan bir rivayette Hz. Peygamber'e sorulmuş O'da "Hemz" (insanı alıp götüren) ölümdür, "nefah" kibir/büyüklenme ve "nefes"de şiirdir buyurmuştur.[783] Rasûlullah burada terimlerin ikincil yorumlarını yapmış, muhtemeldir ki "hemz"i, "vesvese, dürtme, kuruntu ve evham" olması bakımından insanı hayat boyu şüphede tutan ve böylece de ölüme götüren bir şey olarak nitelendirmiş, "nefah"ı ise, "üfürmek ve hava vermek" anlamından yola çıkarak insanı bir balon gibi şişirip büyüklenmeye sevk edip bu şekilde küfre götürmesi ve "nefes"i de "boğazdan çıkan zehir, malayani/boş söz" olmasından ifrat edildiğinde insanları ateşe götüreceğinden şiir gibi kelamlara hamletmiştir.[784]

Bu üç kavram genel anlam olarak şeytana nispet edildiği yerlerde ondan gelen "vesvese, telkin ve dürtü" gibi şerir olan şeylere karşılık gelmiştir. Bu anlamların yanında bir kısım hadis metin ve şerhlerinde şeytanın vesvese şeklinde ilkaları – tasavvufi bir yorum dışında- sözlük anlam olarak "ilhâm" anlamında kullanılmıştır. Muhtemeldir ki bu kavramlara "ilhâm" anlamı verilirken onun lügat anlamı olan, "(bir lokmayı) bir anda yutmak" ifadesinden yola çıkılarak, şeytanın da insanın kalbine veya aklına bir anda bir düşünce atması kastedilmiştir.

Bir önceki bölümde de izah ettiğimiz gibi "ilhâm" genel olarak, doğrudan Allah veya bir melek aracılığıyla kullara ilka olunan müsbet şeyler olarak yorumlanmış, şeytandan gelen menfi düşünceler ise "vesvese" terimiyle ifade edilmiştir. Ancak sûfi literatürünün henüz oluşmadığı veya bu kavramların tasavvufi çevre tarafından içinin doldurulmadığı bir dönemde ilhâm kavramı lügat anlamı ile kullanılmış, ilka/telkin anlamına gelen ifadelerde bu terimle ifade edilmiştir.

2.1.6. "Kulumun İşiten Kulağı Olurum" Rivayeti

İlhâm kavramının mana olarak nakledildiği bir diğer nakil Hz. Peygamber'in Rabbinden naklettiği kudsi bir rivayettir. İlgili rivayet şu şekildedir:

---

[783] **Ahmed b. Hanbel,** No:25227, 42:129. Bazı rivayetlerde de bu açıklamaların raviler tarafından yapıldığı aktarılmıştır. Bkz. **İbn Hibbân,** No:1779, 5:78. **İbn Mâce,** İkamu's-Salat, No:808, 2:9.
[784] Bkz. **İbn Manzur,** 2:195, 3:62, 5:425. **İbn Kesir,** 2:23-27.

قال رسول الله إن الله قال من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به وبصره الذي يبصر به ويده التي يبطش بها ورجله التي يمشي بها وإن سألني لأعطينه ولئن استعاذني لأعيذنه وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن يكره الموت وأنا أكره مساءته[785]

"Rasulullah dedi ki, Allah şöyle buyurmuştur: Kim benim veli kuluma düşmanlık ederse, ona harp ilan ederim. Kulum bana ona farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle yaklaşmamıştır. Kulum nafile ibadetlerle bana yaklaşmaya devam eder, böylece ben de onu severim. Onu sevdiğimde artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden bir şey isterse muhakkak ona istediğini veririm, bana sığınırsa muhakkak onu korurum. Mü'min kişinin canını alırkan tereddüt ettiğim kadar başka hiçbir şeyde tereddüt etmem. O ölümü hoş karşılamaz. Ben de ona karşı kötü davranmaktan hoşlanmam."

İsnad ve Metin Analizi

- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Rivayeti

a) Hammâd – Ebu'l-Munzir – Abdulvâhid – Urve b. Zübeyr – Âişe - Hz. Peygamber senediyle[786] nakledilmiştir.

- Buhârî (ö. 256/870) Rivayeti

a) Muhammed İbn Osmân b. Kerâme – Halid İbn Mahled – Süleyman İbn Bilâl – Şerik İbn Abdullah b. Ebî Nemr – Ata – Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle[787] nakledilmiştir.

- Bezzâr (ö. 292/905) Rivayeti

a) Muhammed İbnu'l-Müsenna – Ebû Âmir – Abdulvâhid b. Meymûn – Urve – Aişe - Hz. Peygamber senediyle[788] nakledilmiştir.

[785] **Buhârî,** Rikâk, 38, No:6137, 5:2384.
[786] **Ahmed b. Hanbel** (2001) No:26193, 43:261.
[787] **Buhârî,** Rikâk, 38, No:6137, 5:2384.
[788] **Bezzâr,** No:99, 13:138.

- Ebû Ya'la (ö. 307/919) Rivayeti

a) Abbâs İbnu'l-Velîd – Yusuf b. Hâlid – Ömer b. İshâk – 'Ata b. Yesâr – Hz. Meymune - Hz. Peygamber senediyle[789] nakledilmiştir.

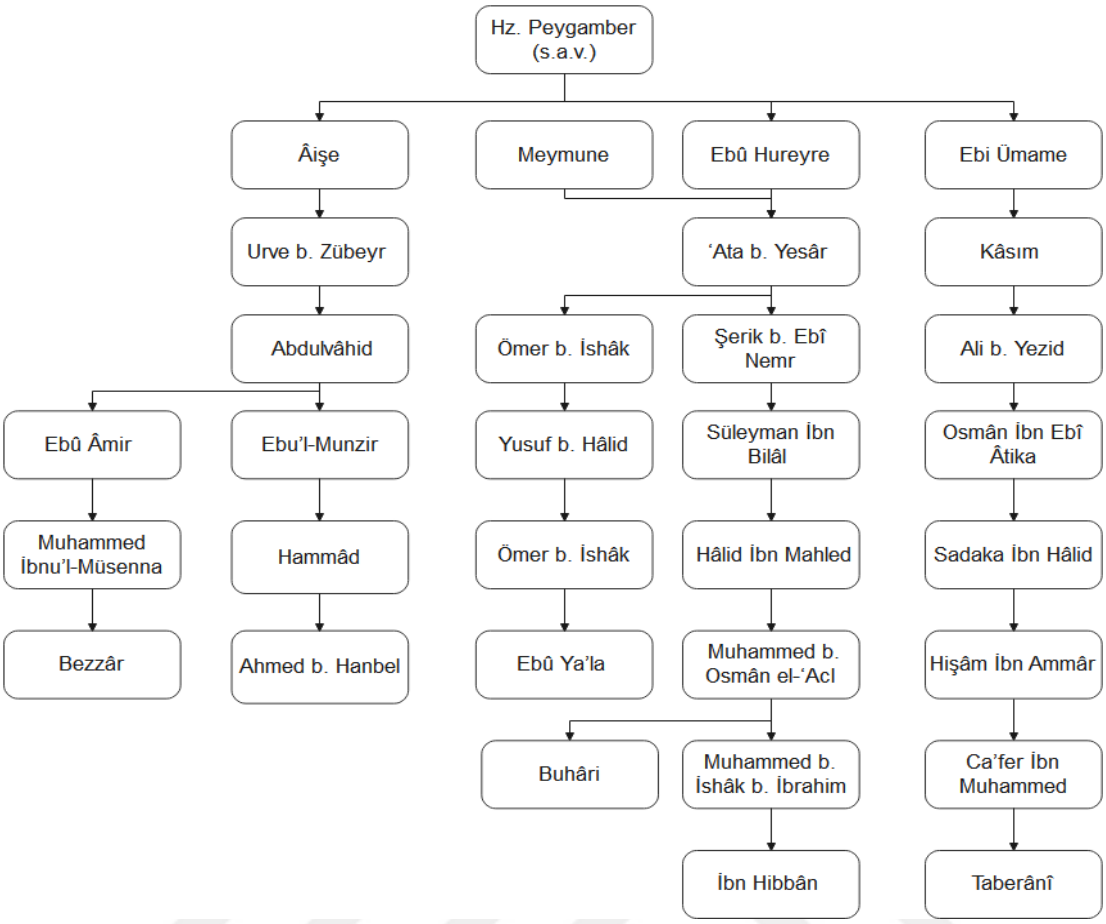
- İbn Hibbân (ö. 354/965) Rivayeti

a) Muhammed b. İshâk b. İbrahim – Muhammed b. Osmân el-'Aclî – Hâlid İbn Mahled – Süleyman İbn Bilâl - Şerik b. Ebî Nemr – 'Ata – Ebû Hureyre - Hz. Peygamber senediyle[790] nakledilmiştir.

- Taberânî (ö. 360/971) Rivayeti

a) Ca'fer İbn Muhammed – Hişâm İbn Ammâr – Sadaka İbn Hâlid – Osmân İbn Ebî Âtika – Ali b. Yezid – Kâsım – Ebî Umâme - Hz. Peygamber senediyle[791] nakledilmiştir.

[789] **Ebû Ya'la,** No:7087, 12:520.
[790] **İbn Hibbân,** Bîrr, 3, No:347, 2:58.
[791] **Taberânî** (1983) No:7880, 8:221.

İlgili rivayet zikredilen senedleriyle birlikte yer verdiğimiz hadis mecmûaları dışında Beyhâkî, İbn Ebî'd-Dünya, Kuzaî ve Ebû Nuâym tarafından da benzer senedlerle nakledilmiştir. Buhârî'de yer alan rivayet için Elbânî "sahihtir" yorumunu yapmış,[792] fakat isnadında yer alan Hâlid b. Mahled'den dolayı farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Ahmed b. Hanbel bu ravinin hadislerinin "münker" olduğunu söylemiş, İbn Sa'd da "münkeru'l-hadis" yorumunu yapmış bunların yanında Yahya b. Mâin "bir beis yoktur", Ebû Hâtim "hadisleri yazılabilir", Ebû Dâvud da "sâdık ama Şii'dir", İbn Adî'de "bir beis yok" demiştir.[793]

Bezzâr aktardığı rivayet için "hadisin bu isnadla Ebû Hureyre dışında bir vechiyle aktarıldığının bilinmediğini" söylemiş, senedinde yer alan Abdulvâhid'in tek kaldığını (ferd) söylemiştir.[794] Ebû Ya'la rivayetine de Hüseyin Selim Esed tarafından "isnadı çok zayıftır" yorumunu yapmıştır.[795] Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan

[792] **Munâvî** (1938) No:2663, 2:240.
[793] Şuâyb Arnavût Tahkikiyle bkz. **Ahmed b. Hanbel** (2001) 43:261-263.
[794] **Bezzâr,** No:99, 13:138.
[795] **Ebû Ya'la,** No:7087, 12:520.

rivayete "sahih-i li gayrihi" yorumu yapılmıştır. Başka bir yorumda ise bu isnadın Abdulvâhid'den dolayı zayıf olduğu söylenmiş, ayrıca bu ravinin hadislerinin münker olduğu ifade edilmiştir. İbn Adî'nin de bu rivayeti zayıflar arasında zikrettiği belirtilmiştir. Dârekutnî "metruk" olduğunu söylemiş, diğer ravilerin sika olduğu belirtilmiştir.[796] İbn Hibbân, İbn Ebî Hâtim'den naklen bu hadisin Hişam'dan Hz. Enes tariki ve Abdulvâhid'den Hz. Âişe tariki dışında başka bir şekilde aktarıldığını bilmediğini söyler. Ardından da İbn Hibbân bu iki tarikin değil kendisinin aktardığı senedin sahih olduğunu söyler.[797]

Zehebî ise hadisin "garib" olduğunu söylemiş ve şunları eklemiştir: "Şayet bu hadis de *el-Câmi'us-sahîh*'in heybeti olmasaydı bu hadis Hâlid b. Mahled'in münkerâtından sayılırdı. Hadisteki bu gariplik lafzından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu lafızda Şerîk tek (ferd) kalmıştır. Ayrıca Şerîk hafız da değildir. Ayrıca hadisin metnini buradaki isnadla Buhârî'den başkası ne rivâyet etmiş ne de tahric etmiştir. Rivâyetin Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer aldığını sanmıyorum. İsnaddaki Atâ'nın kim olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. O'nun Atâ b. Ebî Rabâh olduğu söylenmişse de doğrusu o Atâ b. Yesâr'dır." Zehebî'nin bu yorumuna İbn Hacer itiraz ederek hadisin aslının bulunduğunu, Buhârî dışındaki kaynaklardan da aktarıldığını söylemiş, Keşmîrî'de onunla aynı kanaâti paylaşmıştır.[798]

İbn Mâce'nin naklettiği rivayette sadece "kim benim veli kuluma düşmanlık ederse, bana savaş açmış olur" kısmı yer almış sair rivayetlerin hemen tamamı yukarıda aktardığımız lafızlara yakın zikredilmiştir.[799] Ebû Ya'la, İbn Ebî Dunya ve Beyhâkî'nin rivayetinde ziyade olarak "onun akleden kalbi ve konuşan lisanı olurum" lafzı yer almıştır. Yine Ebû Nuâym *Hilye*'sinde bu şekilde yer vermiş, Kuzâî *Musned*'inde de yukarıdaki lafızla aktarmıştır.[800] Rivayetlerin bir kısmında ise "kim benim veli kuluma eziyet ederse benimle harb etmeyi hak etmiş olur" şeklinde farklı bir ibare yer almıştır.[801]

[796] **Ahmed b. Hanbel** (2001) 43:261-263.
[797] **İbn Hibbân,** Bîrr, 3, No:347, 2:58.
[798] **Ayhan** (2009) s.141-142.
[799] **İbn Mâce** (2009) No:3989, 5:126.
[800] **Ahmed b. Hanbel** (2001) 43:261-263.
[801] **Ahmed b. Hanbel** (2001) No:26193, 43:261. **Ebû Ya'la,** No:7087, 12:520.

Kaynaklarda benzer bir rivayet şu şekilde yer almaktadır: "Kim benim veli kullarımdan birisini hafife alırsa, benim karşıma düşman olarak çıkmış olur."[802] Bu rivayetlerle anlam yakınlığı bulunan bir rivayeti de Gazzâli şu şekilde zikreder: "Allah şöyle buyurmuştur: Hangi kulumun kalbinde benim zikrim gâlib ise onun idaresini üzerime alır, onun arkadaşı yoldaşı olurum."[803]

Tasavvuf kaynaklarında da yer alan bu rivayeti Kuşeyrî velâyet bahsinde,[804] Kelâbâzî de fenâ bahsinde zikretmiş,[805] Eşref Ali de hadisten nafilelerle Allah'a yaklaşma ve velilerin muhafaza olması şeklinde iki çıkarımda bulunmuştur.[806] Mutasavvıflar tarafından bu ve benzeri rivayetler Allah'ın insanlara gerek eylemsel gerekse fikirsel olarak meylettirilerek birtakım şeylerin ilka' edileceği noktasında delil olarak gösterilmiştir.

Rivayetin muhtevasında yer alan veli (ولي) ifadesi lügatta "yardımcı, koruyan, yardım edilen, dost, ermiş" anlamlarına gelmekte, terim olarak "imkânı nispetinde Allah'ı tanıyan, O'na kulluğa devam eden, günahlardan kaçınan, nefsani arzulara ve zevklere dalmayan Allah'a yakın kimse" anlamında kullanılmaktadır.[807] Rivayette mezkûr vasfa sahip olan kimsenin bir kısım farz ve nafile ibadetleri işleyerek Allah'a yaklaşması bunun neticesinde de Allah'ın bu kulun yaşamını kolaylaştırarak onu muhafazası, yardımları ve hakkı görme gücü verileceği bildirilmiştir.[808]

Mezkûr rivayet ilhâm kavramının dolaylı olarak yer aldığı ayetlerden bir kısmı ile benzerlik içermekte, "kulların Allah'a itaati, takvası ve Allah'ın yolunda elinden gelen çabayı göstermesi"[809] sonucunda onlara verileceği söylenen "hidayet" yani doğru yolda olma[810] ve "furkan" yani hakkı batıldan ayırt edebilecek bir anlayış[811] gibi ifadelere muvafık düşmektedir. Bunların yanında yukarıda zikrettiğimiz ve Allah'ın bir

[802] **Taberânî** (1983) No:7880, 8:221. **Heysemi,** No:3500, 2:514. **Yıldırım,** s.156.
[803] **Gazzâlî** (1974) 3:58.
[804] **Kuşeyrî** (2009) s.289-290.
[805] **Ayhan** (2009) s.143.
[806] **Tehânevî** (1995) s.202-203.
[807] **Uludağ, Süleyman** (2013) 'Veli Mad.' TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yay., 43:25-28. **Çelebi** (2009) s.138.
[808] İlgili hadisin dipnotu bkz. **Buhârî,** Rikâk, 38, No:6137, 5:2384.
[809] **Ankebut** 29:69.
[810] **Kehf,** 18:13.
[811] **Enfâl,** 8:29.

kısım insanlara yaptıkları ameller karşılığında bazı şeyleri ilhâm edeceğini bildiren rivayetlerle de anlam benzerlikleri olduğu görülmektedir.

2.1.7. "Nefse Takvanın Verilmesi" Rivayeti

Hz. Peygamber'den mervi olan başka bir nakilde ilhâm ifadesi yine doğrudan değil yorumlarda aktarıldığı şekliyle dolaylı olarak yer almaktadır. İlgili rivayet şu şekildedir:

اللهم إني أعوذ بك من العجز والكسل والجبن والبخل والهرم وعذاب القبر اللهم آت نفسي تقواها وزكها أنت خير من زكاها أنت وليها ومولاها اللهم إني أعوذ بك من علم لا ينفع ومن قلب لا يخشع ومن نفس لا تشبع ومن دعوة لا يستجاب لها[812]

"Allah'ım acizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten, bunaklık derecesinde ihtiyarlıktan sana sığınırım. Allah'ım nefsime takvasını ver ve onu tezkiye et. Sen onun tezkiye edenlerin en hayırlısısın. Sen onun velîsi ve mevlâsısın. Allah'ım fayda vermeyen ilimden, huşu duymayan kalbten, doymayan nefisten ve icabet etmeyeceğin duadan sana sığınırım."

İsnad ve Metin Analizi

- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Rivayeti

a) Affan – Abdulvahid b. Ziyad – Asım el-Ahval – Abdullah İbn Haris – Zeyd b. Erkam - Hz. Peygamber senediyle[813] nakledilmiştir.

- Muslim (ö. 261/875) Rivayeti,

a) Ebû Bekir b. Ebi Şeybe / İshak b. İbrahim / Muhammed b. Abdullah b. Nemir – Ebû Muaviye – Asım – Abdullah İbn Haris – Ebi Osman el-Nehdi – Zeyd b. Erkam - Hz. Peygamber senediyle[814] nakledilmiştir.

[812] **Muslim**, Zikr, 18, No:2722, 4:2888.
[813] **Ahmed b. Hanbel,** No:19308, 32:61.
[814] **Muslim**, Zikr, 18, No:2722, 4:2888.

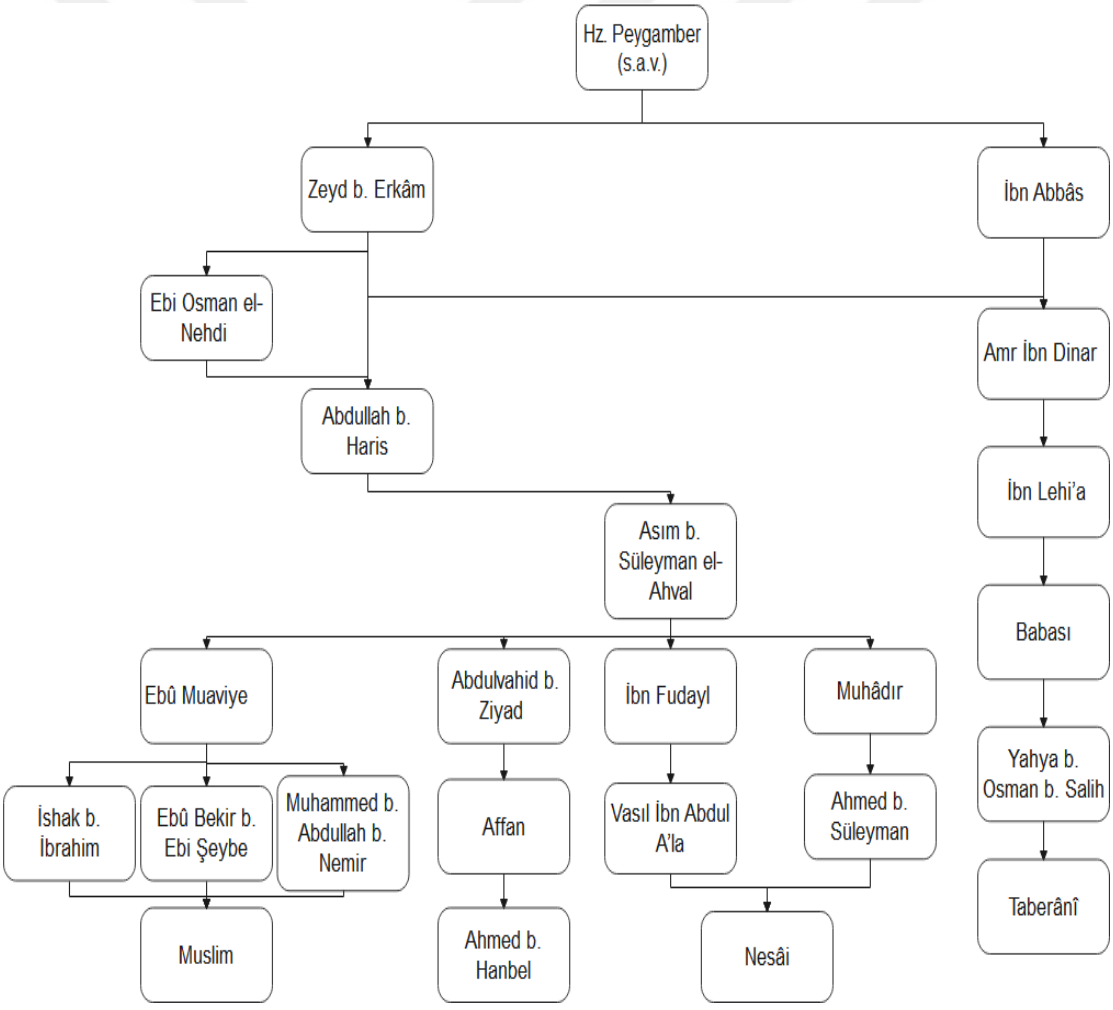
- Nesâi (ö. 303/915) Rivayetleri

a) Ahmed b. Süleyman – Muhâdır – Asım el-Ahval – Abdullah b. Haris – Zeyd b. Erkam - Hz. Peygamber senediyle,[815]

b) Vasıl İbn Abdul A'la – İbn Fudayl – Asım b. Süleyman – Abdullah b. Haris – Zeyd b. Erkam - Hz. Peygamber senediyle[816] nakledilmiştir.

- Taberânî (ö. 360/971) Rivayeti,

a) Yahya b. Osman b. Salih – Babası – İbn Lehi'a –Amr İbn Dinar – İbn Abbâs - Hz. Peygamber senedi[817] ve üçü Zeyd b. Erkam'a ait olmak üzere toplam dört farklı senedle nakledilmiştir.[818]

[815] **Nesâî** (1986) İstiaze, 12, No:5458, 8:260
[816] **Nesâî** (1986) İstiaze, 63, No:5538, 8:285.
[817] **Taberânî** (1983) No:11191, 11:106.
[818] **Taberânî** (1983) No:5085,5086,5088, 5:201-203.

Muslim, sahih hadis şartların muvâfık olan ilgili rivayeti üç ayrı hadis şeyhinden alarak eserinde aktarmış, Beğavi ve Elbânî'de sahih hükmünü vermiş,[819] Şuayb Arnâvut da "Şeyhayn'in şartlarına göre sahih"tir demiştir.[820] Bunlardan farklı olarak rivayeti Heysemî ravilerini zikretmeden doğrudan İbn Abbâs'dan aktarmış rivayetin senedi için "hasen" hükmünü vermiştir.[821] Sonuç olarak rivayetin mevsukiyeti ile ilgili bir problem gözükmemekte, büyük oranda "sahih ve hasen" olarak kabul edilmektedir.

Rivayetin metin kısmında ise bazı kaynaklarda son bölümde yer alan dua yer almamış, "onun velîsi ve Mevlâ'sısın" ifadesine kadar aktarılmıştır. Bizim konumuzla ilgisi olan "Allah'ım nefsime takvasını ver ve onu tezkiye et" ibaresi ise her metinde ortak olarak yer almıştır. Mezkûr duada Allah'tan takva dediğimiz "kulluk şuuru ve bu sayede sakınma bilinci" ve "bunun sonucunda nefsin temizlenmesi" talep edilmiştir. Rivayetin sebeb-i vürûdunda ise Hz. Peygamber'in bu duayı "ona fücurdan sakınmayı ilhâm edene andolsun ki..."[822] ayetinden sonra okuduğu aktarılmaktadır.[823]

Hadis şerhlerine baktığımızda ilgili duada yer alan "vermek (آت)" ifadesi farklı şekillerde açıklanmış, bu açıklamalardan birisi de "ilhâm etmek" şeklinde olmuştur. Bu yorumlardan birinin sahibi olan Tîbî, *Mişkatu'l-Mesabih*'e yazdığı şerhde "fucurun zıddı olan takvanın Kur'an'da Şems suresinde ifade edilen şekilde tefsir edilmesi gerektiğini ve bunun hevasına uyanlar için bir ikaz niteliğinde olduğunu söylemiştir. "Vermek" anlamına gelen "آت" ibaresinin ise ayette ifade edilen "ilhâm" olduğunu ve bununda "yukarıda insanı sakınmaya sevk ettiği ve onun için uyarıcı bir vaiz olduğu belirtmiştir.[824] İbn Teymiyye kaderiyyecilerin kader anlayışını eleştirirken, "Allah'ın insanın nefsine günahını da takvasını da ilhâm edeceğini" söyleyip ardından da ilgili rivayeti zikreder.[825]

Bir kısım âyet ve hadislerde mal, mülk ve çocuk gibi Allah'ın insanlara verdiği nimetler somut bir aktarım olarak ifade edilirken Allah'ın insanlara takva, hidayet ve nur vermesi gibi hadiseler elle tutulur bir nimet olmadığından ekser ulema tarafından

[819] **Nesâî** (1986) İstiaze, 63, No:5538, 8:285.
[820] **Beğâvi** (1983) 5:129. **Ahmed b. Hanbel,** No:19308, 32:61'in dipnotu.
[821] **Heysemi,** No:11195, 7:291.
[822] **Şems,** 91:8.
[823] **İbn Kesir,** 15:8470-8473. **İbn Kayyim el-Cevziyye** (2011) 4:526.
[824] **Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddin Hüseyn b. Abdullah** (1997) Şerhu't-Tîbî ale Mişkatu'l-Mesabih (Kâşif an Hakakiku's-Sunne), 1. Baskı, Riyad, 6:1913.
[825] **İbn Teymiyye** (1997) 8:214.

"manevi bir aktarım olan ilhâm" ile ifade edilmiştir. İlgili rivayette buna bir örnek olarak zikredilmiş, Allah'dan kulluk şuuru, sakınma/çekinme bilinci olarak ifade edilen "takva"yı kullarına ilhâm şeklinde ilka etmesi talep edilmiştir.

2.2. Mevkuf Rivayetler

2.2.1. "Hâtiften Gelen Ses" Rivayeti

İlhâm teriminin dolaylı olarak yer aldığı, Hz. Âişe'den mevkuf olarak aktarılan bir başka rivayet ise Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra gerçekleşmiş bir anı tasvir etmektedir. İlgili rivayet şu şekildedir:

عائشة تقول: لما أرادُوا غسلَ النبي -صلَّى الله عليه وسلم- قالوا: والله ما ندري أنُجَرِّدُ رسولَ الله -صلَّى الله عليه وسلم- من ثيابه كما نُجرِّد موتانا أم نغسله وعليه ثيابُه؟ فلمَّا اختلفُوا ألقى الله عزّ وجلّ عليهم النومَ حتى ما منهم رجل إلا وذَقْنُهُ في صدرِهِ، ثم كلَّمَهم مُكلِّم من ناحيةِ البيت لا يدرُونَ مَن هو: أن اغسِلوا النبي -صلَّى الله عليه وسلم- وعليه ثيابُه، فقامُوا إلى رسولِ الله -صلَّى الله عليه وسلم- فغَسلوه وعليه قميصُه يصبُّون الماءَ فوق القميصِ، ويدلكونه بالقميص دون أيديهم...[826]

"Hz. Âişe şöyle demiştir: (Rasulullah vefat ettikten sonra sahabiler) O'nu yıkamak istediklerinde şöyle dediler: "Vallahi ne yapacağımızı bilmiyoruz! Ölülerimizin elbiselerini soyduğumuz gibi O'nun da elbisesini çıkaralım mı, yoksa elbisesi üzerinde olduğu halde mi yıkayalım?" (Ashab) anlaşmazlığa düşünce o anda Allah onlara uyuklama verdi. Öyle ki hepsi de uyuklayıp çeneleri göğüslerine düştü. Sonra evin bir köşesinde kimden olduğu bilinmeyen bir ses: "Peygamberimizin gömleğini çıkarmayın, O'nu elbiseleri üzerindeyken yıkayınız!" dedi. (Bunun üzerine) kalkıp Rasulullah'ı üzerinde gömleği olduğu halde yıkadılar ve elleriyle sıvazladılar…"

İsnad ve Metin Analizi

- <u>İshak b. Râhûye (ö. 238/853) Rivayeti</u>

a) Yahya İbn Vâdıh – Muhammed İbn İshâk – Yahya İbn Abbâd – Babası (Abbâd b. Abdullah) – Hz. Âişe senediyle[827] nakledilmiştir.

[826] **Ebû Dâvud,** Cenâiz, 28, No:3141, 5:60.
[827] **İbn Râhûye,** No:914, 2:371.

- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Rivayeti

a) Ya'kub – Babası – İbn İshâk – Yahya İbn Abbâd – Babası (Abbâd b. Abdullah) – Hz. Âişe senediyle[828] nakledilmiştir.

- İbn Mâce (ö. 273/887) Rivayeti

a) Saîd İbn Yahya el-Ezher el-Vâsıtî – Ebû Muâviye – Ebû Berda – Alkame İbn Mirsad – Süleyman b. Büreyde – Büreyde b. Hasib senediyle[829] nakledilmiştir.

- Ebû Dâvud (ö. 275/889) Rivayeti

a) Nufeyl – Muhammed b. Seleme – Muhammed b. İshâk – Yahya İbn Abbâd – Abbâd b. Abdullah – Hz. Âişe senediyle[830] nakledilmiştir.

- Ebû Ya'la (ö. 307/919) Rivayeti

a) İbrâhim – Hammâd – Muhammed İbn İshâk – Yahya İbn Abbâd – (...) – Hz. Âişe senediyle[831] nakledilmiştir.

- İbn Hibbân (ö. 354/965) Rivayetleri

a) Abdullah İbn Muhammed el-Ezdî – İshak İbn İbrâhim – Yahya İbn Vâdıh – İshâk – Yahya İbn Abbâd – Babası (Abbâd b. Abdullah) – Hz. Âişe senediyle,[832]

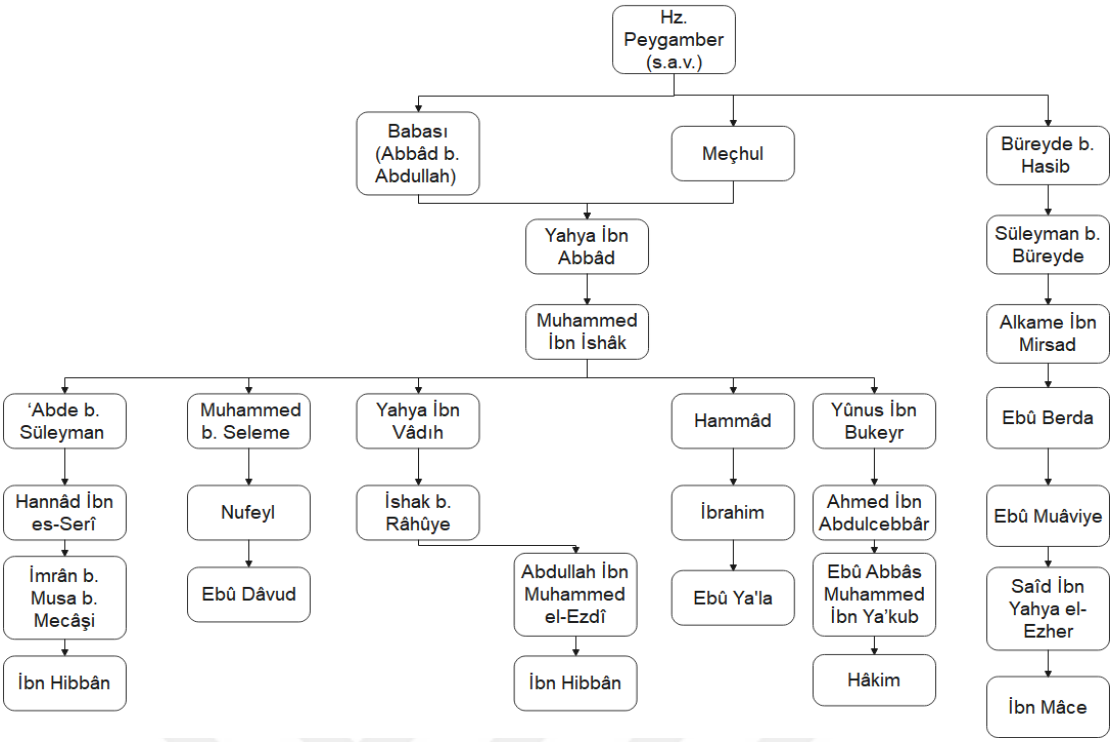
b) İmrân b. Musa b. Mecâşi' – Hannâd İbn es-Serî – 'Abde b. Süleyman – İbn İshâk – Yahya İbn Abbâd – Babası (Abbâd b. Abdullah) – Hz. Âişe senediyle[833] nakledilmiştir.

- Hâkim (ö. 405/1014) Rivayeti

a) Ebû Abbâs Muhammed İbn Ya'kub – Ahmed İbn Abdulcebbâr – Yûnus İbn Bukeyr – İbn İshâk – Yahya İbn Abbâd – Babası (Abbâd b. Abdullah) – Hz. Âişe senediyle[834] nakledilmiştir.

---

[828] **Ahmed b. Hanbel** (2001) No:26306, 43:331.
[829] **İbn Mâce** (2009) Cenâiz, 10, No:1466, 2:450.
[830] **Ebû Dâvud,** Cenâiz, 28, No:3141, 5:60.
[831] **Ebû Ya'la,** No:4494, 7:467.
[832] **İbn Hibbân,** Târih, 9, No:6627, 14:595.
[833] **İbn Hibbân,** Târih, 9, No:6628, 14:596.
[834] **Hâkim, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed en-Nîsâbûrî** (t.y.) el-Mustedrek ale's-Sahihayn, 1. Baskı, Daru'l-Âlemiyye, Beyrut, No:4336, 3:57.

Rivayetin senedleri hakkında kaynaklardaki yorumlara bakıldığında, Ebû Dâvud rivayeti için Muhammed İbn İshâk'dan dolayı "hasendir" değerlendirmesi yapılmıştır.[835] Hâkim de bu rivayeti birkaç farklı isnadla aktarmış ve bu isnadlar için "şeyhânın şartlarına göre bu hadisler sahihtir fakat onlar bunu tahriç etmemişlerdir" demiştir.[836] Hüseyin Selîm Esed ise Ebû Ya'la rivayetinin tabiîn ravisinindeki kopukluktan dolayı zayıf bir isnadının olduğunu söylemiştir.[837] Şuayb Arnâvut da İbn Mâce rivayeti için "hasen ligayrihi" değerlendirmesinde bulunmuş ve isnadının tabiîn ravisindeki kopukluğundan dolayı zayıftır hükmünü vermiştir.[838]

Rivayetin metinlerinde muhtelif farklılıklar olsa da İbn Mâce rivayeti dışındaki tüm rivayetlerin benzer anlam içeriklerine sahip oldukları görülmektedir. İbn Mâce rivayetinde sadece "Rasulullah vefat ettiği zaman yıkanacağı esnada içeri giren bir münâdi: Rasulullah'ın üzerinden gömleğini çıkarmadan yıkayın diye seslendi" şeklinde muhtasar bir ifade yer almaktadır.[839]

[835] **Ebû Dâvud,** Cenâiz, 28, No:3141, 5:60.
[836] **Hâkim,** No:1238, 4336, 1:354, 3:57.
[837] **Ebû Ya'la,** No:4494, 7:467.
[838] **İbn Mâce** (2009) Cenâiz, 10, No:1466, 2:450.
[839] **İbn Mâce** (2009) Cenâiz, 10, No:1466, 2:450.

Rivayet metninin konumuzla ilgili olan anlam muhtevasına baktığımızda ise ilk bölümde yer verdiğimiz "hâtif" kavramının anlam içeriği ile benzerlik gösterdiğini görmekteyiz. Lûgatta "çağıran, seslenen veya münâdi" anlamlarına gelen bu terim,[840] ilhâmın alt kategorisinde yer almaktadır. İlhâmı ikiye ayıran bir kısım âlimler bunlardan birinin de "vasıtalı olarak hatiften gelen ve kaynağı belli olmayan ses" olduğunu söylemişler, böyle bir sesi işiten kimsenin bunun anlamını ve merâmını anlayacağını ifade etmişlerdir.[841] İbn Teymiyye bu kavramı "hak olduğu bilinen şey" olarak tanımlamış ve literatürde de hâtif kavramının kullanımının kaynağının bu hadis olduğunu söylemiştir.[842]

Sûfi kişiliğiyle ön plana çıkan kişilerde ise durum bundan farklı değildir. Kelâbâzî bunun "hatiften ses işitmenin sıhhatine delil" olduğunu söylemiş,[843] Eşref Ali de ilgili rivayeti zikrederek hadisten "hâtiften bir takım sözlerin gelmesi" neticesini çıkarmış ve bu durumun övülen bir şey olduğunu, bu rivayetin de buna delil olduğunu söylemiştir. Müellifin bu rivayetten bir diğer çıkarımı ise "şeriata ters olmamak şartıyla hâtiften gelen işaretle amel edileceği"dir.[844] Divan ve Halk edebiyatında da sanatçılara ilhâm kaynağı olan bir kısım "hevâtif"den bahsedilmiş bazı müelliflerin hatiften gelen bir ses neticesinde bir kısım eserler te'lif ettikleri bildirilmiştir.[845]

Bütün bu değerlendirmelerden anlaşılıyor ki ilgili rivayet bir kısım ulema tarafından ilhâmın kısımlarından biri olan sesli olarak ilka' edilen bir takım sözlerin varlığına delil gösterilmiş ve bu işitilen seslerin mihenkleri de Kur'an ve sünnetin ilkeleri olarak belirlenmiştir. Yine ilhâm bilgisinin varlığı için sûfi kesimin yaşamlarında karşılaştıkları benzer durumların sıhhatine de bir hüccet olarak kabul edilmiştir.[846]

---

[840] **İbn Manzûr** (t.y.) 9:344.
[841] **Uludağ** (2003a) s.284.
[842] **Birsin** (2015) s.69-70.
[843] **Kelâbâzî,** s.214.
[844] **Tehânevî (**1995) s.228-229.
[845] **Gündüz, Erol** (2009) 'Divan ve Halk Edebiyatı Sanatçılarına İlhâm Kaynağı Olan Rüya' SÜSBED, S: 22, Konya, s.194.
[846] Sûfilerin hâtif ile uyarılması ile ilgili örnekler için bkz. **Kelâbâzî,** s.213-214.

SONUÇ

Çalışmanın muhtevasında İslami İlimlerde ilhâm olgusu ve ilhâm ile ilgili kaynaklarda aktarılan rivayetler ayrıntılı olarak tahlil edilmeye çalışılmış ve bir takım neticelere ulaşılmıştır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

İslam kaynaklarında ilhâm kavramının etimolojik kökenine bakıldığında, bu kavramın erken dönemden itibaren benzer dini tecrübe ve duygu durumunu ifade eden farklı anlam muhtevaları şeklinde ifade edildiği tespit edilmiştir. Hicri ilk iki asırda "varlıklara Allah tarafından herhangi bir bilgi, düşünce ve meylin ilka' edilmesi" şeklinde geniş bir anlam ile kullanılırken, ikinci ve üçüncü asırdan itibaren sûfi düşünürlerin ve tasavvuf düşünce yapısının temellerinin atılmasıyla ilhâm kavramının anlam alanı daraltılmış, "zühd, takva veya riyazet gibi belirli bir kesb sonucunda Allah'ın kullarına bir takım şeyleri bildirmesi" şeklinde bir anlama büründüğü görülmüştür.

Çalışmada ilhâm kavramı ile benzer anlam/mana içeriklerine sahip bir takım terimler tespit edilmiştir. Saptanan bu terimler içinde ilhâm ile anlam yakınlığı olan "Keşf, Sezgi, Hads, Firaset, Basiret, Feyz, Feth, Havâtır, Vâkıa, Vârid, İlm-i ledün, İlm-i bâtın, Vehbi ilim ve Marifet" gibi kavramların kullanımları, ilhâm ile irtibatları ve bilgi değerleri gibi bir takım bilgilere yer verilmiş, bunların yanında ilhâm ile benzer anlam içeriğine sahip veya benzer dini tecrübeleri ifade etmek için kullanılan otuzdan fazla kavramın da isimleri zikredilmekle yetinilmiştir. Netice de tüm bu kavramların "ilhâmın eş anlamlı kullanımları, belirli bir bölümü veya ilhâmı içine alan geniş kullanımlı kavramlar" olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bunların yanı sıra ilhâm teriminin Kur'an'daki kullanımlarına da temas edilmiş, ilk olarak vahiy-ilhâm ilişkisinin irdelendiği ilgili bölümde bu iki kavramın bir takım benzerlik ve farklılıklarına değinilmiştir. Ardından Kur'an'da tek bir yerde (Şems, 91/8) lafız olarak yer alan ilhâm kavramına erken dönemden itibaren tefsirlerde yapılan anlam yüklemeleri ve yorumlar tespit edilmiştir. Neticede bu kavrama ilk akla gelen "ilka' etti" anlamının yanında "öğretti, açıkladı, bildirdi, aklettirdi, gösterdi, tanıttı, donattı ve duyurdu" gibi anlamlar verildiği görülmüştür. Kur'an'da bu lafzın dolaylı olarak yani ilhâm ile aynı manayı ifade edecek şekilde kullanıldığı muhtelif yerlerin mevcut olduğu görülmüş ve müfessirlerin ilgili ayetlere yaptıkları yorumlar

nakledilmiştir. Sonuç olarak bir kısım ayetlerde başta Peygamberler olmak üzere, diğer varlıklar için kullanılan "evhayna/vahyettik, allemna/öğrettik, kulna/dedik, fehhemna/anlayışlı kıldık, e'tayna/verdik, hede /doğru yolu gösterdik" gibi kullanımların "ilhâm ettik" şeklinde yorumlandığı gözlemlenmiştir. Ayrıca yine ayetlerde yer alan "İlm-i Ledün, Mutevessimun/Firaset, Furkan, Hidayet, Nusret" gibi ibarelere de bir kısım ulemanın dolaylı olarak ilhâm anlamını yükledikleri tespit edilmiştir.

Kavram tahlillerinden sonra İslami ilimlerde bilgi kaynakları ve ilhâmın bilgi değeri veya bağlayıcılığı noktasında bir takım mülahazalarda bulunulmuş, en genel anlamda "akıl, duyular ve haber-i sadık"ın kesin bir bilgi ifade ettiği konusunda cumhur ulemanın bir ittifakının söz konusu olduğu görülmüştür. Bunun yanında delillerinin ilgili bölümde zikredildiği, ilhâm bilgisinin genel-geçer bir bilgi değeri olacağını iddia eden ve bunu reddeden iki karşı görüşün olduğu, bir üçüncü görüş olarak da ilhâmın içtihad gibi sadece tecrübeyi yaşayan kişi için bağlayıcı olduğunu ortaya koyan üç ana görüşün olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İslami ilimler alanında Kelam, Fıkıh, Tasavvuf, Tefsir ve Hadis âlimleri başta olmak üzere, çok yönlü kimi düşünürlerin de "ilhâm bilgisi ve bilgi değeri/bağlayıcılığı" konusundaki görüşleri aktarılmaya çalışılmıştır. Yetmişe yakın İslam âliminin ilhâm ile ilgili görüşlerinin nakledildiği ilgili kısımda "ilhâmı genel-geçer bir bilgi kaynağı olarak kabul eden" aşırı bir görüşün olduğu ve buna karşı bir tepki olarak da "ilhâmın hiçbir durum için bir bilgi ifade etmediğini" dile getiren karşı bir uç görüş olduğu görülmüştür.

İlk görüşü temsil eden genelde bir kısım sûfi kesim olmuş hatta tarihte ilhâm bilgisini vahiyle denk tutan "Ehlu'l-Maârif, Ashabu'l-Maarif, Râfiziler, Karmatiler, İlhâmiyye, Hubbiyye, İbahiye ve Kerramiyye" gibi uç görüşleri temsil eden fırkaların varlığından da bahsedilmiştir. Bunların yanında erken dönemde Şia ile başlayan karizmatik lider ve masum imam anlayışı, beraberinde bu kişilere "bir kısım bilgilerin ilhâm şeklinde ilka' edildiği" düşüncesini getirdiği saptanmıştır.

İlhâmı tüm bireyler için bir bilgi kaynağı olarak görmeyen âlimler bu bilgilerin, bireylerin iç aleminde yaşanan bireysel dini tecrübeler olduklarını ve sübjektif bilgiler ifade ettikleri vurgulamışlardır. Ayrıca tarih boyunca birçok kişi ve ekol tarafından

istismar edildiği ve önü alınamaz tahribatlar doğurduğu da dile getirilmiştir. Bunun önüne geçebilmek için ise objektif bilgi kaynakları tercih edilmesi veya yine genel-geçer olmamak şartıyla bireysel tecrübelerin şeriatın özü olan Kur'an ve sünnet ile muvazene edilmesi gerekliliğinin vurgulandığı görülmüştür.

Selef âlimlerinin tüm bu görüşlerinin altında yatan delillendirmeler, gayet tabiî âyet ve hadislerden yapılan çıkarımlar olup bu istinbâtlar araştırmanın muhtelif yerlerinde yer yer aktarılmıştır. Çalışmanın temel konusunu, ulemanın bu çıkarımlarının arka planında yer alan rivayetler oluşturmaktadır. Araştırmada hadis mecmualarında yer alan "ilhâm" lafzının doğrudan ve dolaylı olarak yer aldığı bir takım rivayetler tespit edilmiştir. Selef âlimlerinin eserlerinde ve son dönemde yapılan çalışmalarda "ilhâm ile ilgili rivayetleri" müstakil olarak tahric ve tahlil eden bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bu konudaki rivayetlerin bir kısmına muhtelif mevzular dahilinde sadece temas edildiği tafsilata girilmediği görülmüştür.

Araştırmanın amacı doğrultusunda ilhâm konusunda herhangi bir görüş ortaya koyan âlimleri "rivayetlerdeki dayanakları" tespit edilmiş, bunların dışında kalan ilhâm lafzının kullanıldığı rivayetler de ortaya çıkarılıp tahlil edilmiştir. Bu minvalde elinizdeki çalışmada yirmiye yakın başlık altında muhtelif olarak otuzun üzerinde rivayet kaynaklardan tahric edilerek incelenmeye çalışılmış ve bunların neticesinde bir takım sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışma neticesinde ilhâm kavramının doğrudan-lafız olarak yer aldığı dokuzu merfu, biri mevkuf olmak üzere toplam on rivayet, bununla beraber ilhâm kavramının dolaylı-mana olarak yer aldığı yedisi merfu biri mevkuf olmak üzere toplam sekiz rivayet tespit edilmiştir.

Çalışmada ele alınan rivayetlerin isnadları ayrıntılı bir şekilde aktarılmış, birden fazla senedi bulunan rivayetler isnad şemalarına dönüştürülerek Hz. Peygamber'e nispetleri tablo üzerinde gösterilmiştir. İlgili isnadlara bakıldığında ise bunların bir kısmının ulema tarafından "sahih veya hasen" diğer bir kısmının ise "zayıf" hatta "mevzu" kabul edildiği görülmüştür. Bunların dışında kalan üç rivayetin de isnadsız bir şekilde nakledildiği saptanmıştır.

Rivayetlerin tahlillerinde Hz. Peygamber'in meşhur olan dualarının bir kısmına ilhâm kavramının da dahil edilerek nakledildiği görülmüş, fakat bu rivayetlerin bu şekliyle ferd olarak bir sahabiden nakledildiği tespit edilmiştir. Bununla beraber tahlil

ettiğimiz birkaç rivayette yer alan ilham kavramının, meşhur olmuş bir kısım rivayetlerde aynı lafız ile aktarıldığı sadece ilhâm terimi yerine benzer anlama gelen "Allah tarafından bir takım bilgilerin öğretilmesini ifade eden" benzer bazı kavramların kullanıldığı görülmüştür.

Genel olarak rivayetlerin anlam bakımından tahliline gelindiğinde ise ilhâm eden varlığın Allah, bazı yerlerde aracısının melek, alıcısının ise insan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Rivayetlerde insanlara "nefes almak" gibi bedeni amellerin yanında, "arayış içinde ve doğru yolda olmanın yanında, takva ve salih amelinde ilhâm olunması" gibi meyil gerektiren amellerin de ilhâm olunduğu bildirilmiştir. Bunların yanında rivayetlerin ekserinde "hamd, sena, dua ve istiğfar" gibi bilgiye veya amele dair şeylerin ilhâm olunduğu saptanmıştır.

Rivayetlerde ifade edilen bu bilginin ilka'sı sayesinde insanın bazen doğru yola, bazen de Allah'ın istediği bir duruma meylettiğinin ifade edildiği anlaşılmaktadır. İlhâm lafzının dolaylı/mana olarak yer aldığı rivayetlere bakıldığında ise "muhaddes, keşf, firaset, basiret, hads" gibi benzer kavramların nakledildiği rivayetlerin ilhâm ile aynı anlamda kullanıldığı neticesine ulaşılmıştır. Bunların yanında tasavvufi bir yorum tarzı olan "kişinin kesbi sonucunda Allah tarafından bir takım bilgilerin öğretilmesi"ni ifade eden bazı rivayetlerin de "ilhâm" kavramının anlam muhtevasına dahil edilerek kullanıldığı da tespit edilmiştir.

Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetlerde kendisine ilhâm edildiği bildirilen kişilerin durumları göz önüne alındığında bu bireylerin "emir ve yasaklar noktasında Allah'tan sakınan, kulluk vazifesini yerine getiren, kendilerine verilen idrakı/anlayışı doğru yolda kullanan ve O'ndan hayır, bağışlanma, hidayet talebinde bulunan" kişiler oldukları görülmektedir. Bu minvalde Allah ile kulları arasında kesb/cehd karşılığında vehbi bir bilgi/düşünce/meyil ilişkisi olduğu görülmüş, bu gibi durumların bazen somut/objektif yasalarla bazen de ilahi lutüf/ihsanlarla gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır.

Rivayetlerde ifade edilen ilhâmın bağlayıcılığına gelindiğinde ise peygamberlere ve meleklere atfedildiği yerlerde genel-geçer bir bilgi ifade edeceği görülmüştür. Diğer bir ifadeyle onlara yapılan ilhâmların sahih vasıtalarla insanlara ulaşması şartıyla tüm bireyler için mutlak anlamda bağlayıcı ve kesin bilgiler ifade edeceği neticesine

ulaşılmıştır. Bunların dışında kalan ferdler için ise ilhâm bilgisinin öznel bir bilgi olup, vicdani/hâli bir durum olduğu ve sadece kişinin kendisi için "Kur'an ve sünnet ile muvazene edilmek şartıyla" bağlayıcı olduğu ifade edilebilir. Bu gibi manevi/dini tecrübî bilgilerin diğer kişiler için de bağlayıcı olduğu ifade edildiğinde tarihte ve günümüzde de örnekleri görüldüğü karşımıza su-i istimale açık ve önü alınamaz geniş bir alan çıkmaktadır. Bu anlamda ilhâm bilgisinin "kontrollü kullanılabilecek yardımcı bilgi" olabileceği görüşü makul bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed (1960) *Risâletü't-Tevhîd,* Kahire.

Abdulaziz, Buhârî, Ahmed b. Muhammed Alauddin (t.y.) *Keşfu'l-Esrar fi Şerhi Usulu Pezdevi,* Daru'l-Kutubu'l-İslamiyye, y.y.

Aclûni, İsmail b. Muhammed (2019) *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs Amme'ş-tehara Mine'l-Ehâdîsi Alâ Elsineti'n-Nas* (Çev. Genç, Mustafa) 1. Baskı, Beka Yayınları.

Aclûni, İsmail b. Muhammed (h.1351) *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs Amme'ş-tehara Mine'l-Ehâdîsi Alâ Elsineti'n-Nas,* Kahire, Mektebetu'l-Kudsi.

Ağırakça, Ahmet, 'Basiret mad.' *Şamil İslam Ansiklopedisi,* https://samil.ihya.org /ansiklopedi/basiret.html, s.e.t. 21.08.2020.

Ali el-Kâri, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî (1971) *el-Esraru'l-Merfua Fi Ahbaru'l-Merfua Mevzuatu'l-Kübra* (thk.Muhammed Sabbağ), Beyrut, Daru'l-Emane.

Alper, Hülya (2010) 'İmam Mâturîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği' *Milel ve'n-nihal,* Cilt:7, Sayı:2.

Alper, Ömer Mahir (2000) 'İrfâniyye Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Muhammed eş-Şeybâni el-Mervezi (2001). *Müsned* (thk. Şuayb Arnâvut, Adil Mürşid), 1. Baskı, Müessesetu'r-Risale.

Akbulut, Ahmet (1992) *Nübüvvet Meselesi Üzerine,* Birleşik Yayınları, y.y.

Akder, Necati (1958) Vahyin Metafizik Temeli, *İslam Mecmuası,* Sayı:15-16.

Akın, Ali (2011) *İslam'a Nasıl Kıydılar,* 1.Baskı, İstanbul, Süleymaniye Vakfı Yayınları.

Akman, Mustafa (2007) *Musa Carullah'ı Okumaya Giriş,* İstanbul, Çıra Yayınları.

Ak, Ahmet (2014) 'Mâturîdî Alimlere Göre İlhâmın Bilgi Kaynağı Olması Sorunu' *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt:5, Sayı:2.

Arı, Mehmet Salih (2012) 'Usame b. Zeyd mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Aslan, Abdulgaffar (2008) 'Kelam İlminde İlhâmın Bilgi Değeri' *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı:20.

Aslan, Abdülgaffar (2006) 'Kelâmcıların Dilinde Havâtır Kavramının Kullanımı ve Bilgi Değeri' *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı:16.

Atay, Hüseyin (1968) 'Kur'an'da Bilgi Teorisi' *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı:16.

Avcı, Seyit (2004). Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi.*

Ayhan, Mehmet (2011), 'Futuhat-ı Mekkiye'de Keşf Yoluyla Hadis Rivayeti', Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:31.

Ayhan, Mehmet (2009) *'Fütûhât-ı Mekkiyye'de Hadisçilerin Metotları Dışında Nakledilen Rivayetler'* (Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ayni, Ebu Muhammed Mahmud B. Ahmed Bedreddin (t.y.) *Umdetu'l-Kari Bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî,* Beyrut, Dâr-i İhyai't-Turasu'l-Arabi.

Aziz Nesefî, Muhammed (2010) *İnsan-ı Kâmil* (çev. A. Avni Konuk), Gelenek Yayınları, y.y.,

Bağdâdî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (1928) *Usûlu'd-Dîn,* 1. Baskı, İstanbul.

Baloğlu, Adnan Bülent (1994) 'Kur'an Vahyinin Niteliği ve Hz. Peygamber' Ersin, M. Akif / Cündioğlu, Dücane / Bulut, Zübeyir / Özkan, Fevzi / Köksoy, Süleyman (Editörler) 1. Kur'an Sempozyumu, Ankara.

Beğavî, Ebu Muhammed Muhyi's-Sunne el-Hüseyn el-Ferrâ, (1997) *Tefsiru'l-Beğavi,* 4. Baskı, Daru't-Tayyıbe.

Beğavî, Ebu Muhammed Muhyi's-Sunne el-Hüseyn el-Ferrâ, (1983) *Şerhu's-Sunne* (thk.Şuayb Arnâvut / Muhammed Züheyr eş-Şaviş), Beyrut / Dımeşk, el-Mektebetu'l-İslamiyye.

Beşer, Faruk (2005) 'Vahiy: Keyfiyeti, Alanı ve Devamlılığı Konusunda Bir Anlama Denemesi' *Usûl İslam Araştırmaları,* Sayı:3.

Beyhâkî, Ahmed b. el-Hüseyn (2017) *Delailu'n-Nubuvve* (çev.Yıldız, Hasan / Hüseyin / Zekeriya), 1. Baskı, İstanbul, Ocak Yayınları.

Beyhâkî, Ahmed b. el-Hüseyn (h.1405) *Hilyetu'l-Evliya ve Tabakâtu'l-Asfiya,* Beyrut, Daru'l-Kuttabi'l-Arabi.

Beyzâvî, Nasıruddin Ebû Said Abdullah b. Ömer (h.1418) *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil,* (thk. Muhammed Abdurrahman) 1. Baskı, Beyrut.

Bezzâr, Ebu Bekr Ahmed b. Amr İbn Abdulhâlık (2009) *Müsned,* 1. Baskı, Medine, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikme.

Birsin, Mehmet (2014) 'Fıkıh Usulünde İlhâm ve Bunun Bilgi Değeri' *Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin Süresi ve Kapsamı* (2015) Gaziantep.

Birsin, Mehmet (2015) 'Fıkıh Usulünde İlhâm ve Bilgi Degeri' *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.*

Buhâri, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah (1987) *Camiu's-Sahih,* (nşr. Mustafa Dîb el-Buğa) Beyrut, Daru'l-İbn Kesir.

Bursevi, İsmail Hakkı (1995) *Ruhu'l-Beyan,* İstanbul, Damla Yayınları.

Cebecioğlu, Ethem (1997) *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü,* Ankara, Rehber Basın Yayınları.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (1994) *el-Fusul Fi'l-Usul,* İstanbul, Mektebetu'l-İrşad.

Câbirî, M. Abid (2001*) Arap-İslam Kültürünün Akıl yapısı* (Çev. Köroğlu, Burhan / Hacak, Hasan / Demirli, Ekrem), 3. Baskı, İstanbul, Kitabevi Yayınları.

Canan, İbrahim (1989) *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi,* Ankara, Akçağ Yayınları.

Carullah, Musa (2017*) İslam Şeriatı'nın Esasları* (Yayınları Haz. Görmez / Hatice Kübra), Ankara, Otto Yayınları.

Carullah, Musa (2014) *Kitabu's-Sunne* (çev. Mehmet Görmez, Ankara), Ankara Okulu Yayınları.

Cerrahoğlu, İsmail (2015*) Tefsir Tarihi,* Ankara, Fecr Yayınları.

Cihan, A. Kamil, *İbn-i Sina ve Gazzâlî'de Bilgi Problemi* (1998) 1. Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları.

Cürcânî, Seyyid Şerif (h. 1428/2007) *Ta'rifat,* 1. Baskı, Beyrut, Daru'l-Neffas.

Cürcânî, Seyyid Şerif (2014) *Ta'rifât,* (Çev. Tolun, Abdülaziz Mecdi) 1. Baskı, İstanbul, Litera Yayınları.

Çelebi, İlyas (2009) *İslam'ın İnanç Esasları,* İstanbul, İsam Yayınları.

Çelebi, İlyas (2016) 'Ashabu'l-Maarif Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Çelik, İsa (2009) İmam Rabbânî Perspektifinden İbnül-Arabî'ye Tenkidî Bir Yaklaşım, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), Sayı:23.

Çubukçu, İbrahim Agah (1964) 'Mutezile ve Akıl Meselesi' *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Ankara, Sayı:12.

Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (2000) *Sünen* (thk.Hüseyin Selim Esed) Suud-i Arabistan, Daru'l-Muğni.

Demir, A. İshak (1993) *'Mütekaddimun Devri Kelamcılarına Göre Bilgi Kaynağı Olarak Keşf ve İlhâm'* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE.

Demirci, Muhsin (2010) 'Kur'an Vahyinin Nüzûl Keyfiyeti ve Korunması' *Diyanet İlmi Dergi,* Ankara, Cilt:46.

Develioğlu, Bekir (1988) *Osmanlıca-Türkçe Lügat,* Ankara, Aydın Kitabevi.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'ab b. İshak b. Beşşar b. Şeddad es-Sicistani (2009) *Sünen* (thk. Şuayb Arnâvut / Muhammed Kamil) Daru'l-Risaletu'l-Alemiyye, Tefrîu Ebvâbi'l-Sufuf.

Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ (2009) *el-Âlim ve'l-Müteallim',* (Nşr. Mustafa Öz, İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri, 5. Baskı, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Ebû Nuaym, Ahmed b. İshak b. Musa b. Mehran el-Isbahani (1974) *Hilyetu'l-Evliya ve Tabakaru'l-Asfiya,* Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-Arabi.

Ebû Şeyh, Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Ca'fer el-İsfahânî (1987) *Kitâbü'l-Emsâl fi'l-Hadîsi'n-Nebevî,* 2. Baskı, Mumbai, Daru'l-Selefiyye.

Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali el-Mevsili (1984*) Müsned* (thk. Hüseyin Selim Esed) Dimeşk, Daru'l-Me'mun Li't-Turas.

Ebû Zehra, Muhammed (t.y.) *Mezhepler Tarihi* (çev. Karakaya Hasan, Aytekin Kerim) İstanbul, Hisar Yayınları.

Ebu'l-Muîn Nesefî, Meymun b. Muhammed (1993) *Tebsıratü'l-Edille* (thk. Atay, Hüseyin), Ankara.

Edis, Mustafa Salih (2018) 'Tasavvuf Istılahında "Keşf" ve "İlhâm" Terimlerinin Kronolojik Analizi', Kudat, Aydın / Bulut Mehmet / Haksever, A. Cahid / Candan Abdurrahman (Editörler), Geçmişten Geleceğe İslam Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 2018, İstanbul.

Elbânî, Muhamed Nasıruddin (1992) *Silsileti'l-Ehâdisi'd-Daife*, Riyad, Daru'l-Ma'rife.

Emîr es-San'ânî, Ebû İbrahim İzzüddîn Muhammed b. İsmail (2012*) et-Tahbir li-Îzahi Me'ani't-Teysir,* 1. Baskı, Riyad.

Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâîl (2011) *et-Tenevvur Şerhu'l-Camiu's-Sağir* (thk.Muhammed İshak Muhammed İbrahim), Riyad, Mektebetu'l-Daru'l-İslam.

Eraydın, Selçuk (1995) 'Feyiz Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Eraslan, Yunus (2019a) 'İlhâm Bağlamında Eş'arî Kelâm Okulunun Tasavvufla İlişkisi' *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt:6, Sayı:11.

Eraslan, Yunus (2019b) *'Erken Dönemde Hanefî-Mâtürîdî Kelâm Sisteminin Tasavvufla İlişkisi'* (Doktora Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.

Erdemci, Cemalettin (2011) 'Kelâm İlminde Vahiy' *Milel ve Nihal,* Cilt:8, Sayı:1.

Eren, Şadi (1997) 'Nass'lar Işığında Akıl ve Kalb' *Ekev Akademi Dergisi,* Cilt:1, Sayı:1.

Erginli, Zafer (Editör) (2006) *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* 1. Baskı, İstanbul, Kalem Yayınları.

Eroğlu, Ayşe (2012) 'Henri Bergson'da Bilinç-Sezgi İlişkisi, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı:27.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetname,* (Çev. Faruk Meyan), Bedir Yayınları, y.y.

Esed, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri,* Şems Suresi Tefsiri, Daru'l-Kitap.

Ezdî, Ebi Muhammed Abdullah b. Sa'd el-Endülüsî (2017) *Behcetu'n-Nufus,* (çev. Kara, Ali), 1. Baskı, Nakşibendi Yayınları.

Fazlurrahman (2014a) *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu,* (Çev. Akdemir, Salih), Ankara, Ankara Okulu Yayınları.

Fazlurrahman (2014b) *İslam,* (çev. Dağ, Mehmet / Aydın, Mehmet), Ankara, Ankara Okulu Yayınları.

Fahruddin Er-Râzî (1987) *Metâlibu'l-'Aliyye mine'l-İlâhiyye,* 1. Baskı, Beyrut.

Ferrâ, Yahya b. Ziyâd (t.y.) *Meani'l-Kur'an,* 1. Baskı, Mısır, Daru'l-Mısrıyye.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed (2004) *Gazzâlî Risaleleri: Ledünni İlim,* İstanbul, Hikmet Neşriyat.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed (1995) *Tevhid ve Ledün Risaleleri,* (çev. Özburun, Serkan ve Yusuf Özkan), İstanbul, Furkan Basım ve Yayın.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Ahmed (1974) *İhya'u 'Ulumû'd-Din* (çev. Serdaroğlu, Ahmed), İstanbul, Bedir Yayınları.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Ahmed (1960) *el-Munkızu Mine'd-Dalâl* (Çev. Güngör, Hilmi), 2. Baskı, Ankara, Maarif Basımevi.

Güler, İlhami (2016) *İlhâmiyyât* 1-2, Ankara, Otto Yayınları.

Güler, İlhami (2017) *İsimsiz İlhâmlar,* Ankara, Ankara Okulu Yayınları.

Güler, İlhâmi (2019) *Küfreden Düşünme Karşıtı Şükreden Düşünme,* Ankara, Ankara Okulu Yayınları.

Gündüz, Erol (2009) 'Divan ve Halk Edebiyatı Sanatçılarına İlham Kaynağı Olan Rüya' *SÜSBED,* Konya, Sayı: 22.

Gürsoy, Adnan (2015) 'İbn Sînâ Felsefesinde Sezgi ve Sezgisel Bilgi' *Hikmet Yurdu,* Cilt:8, Sayı:16.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbûrî (t.y.) *el-Mustedrek ale's-Sahihayn,* 1. Baskı, Daru'l-Âlemiyye, Beyrut.

Hâkim et-Tirmizi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (t.y.) *Nevadiru'l-Usul fi Ehadisi'r-Rusul,* (thk. Abdurrahman Emîre) Beyrut.

Hâkim et-Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (1992) *Nevadiru'l-Usul Fi Ehadisi'r-Rasul,* Daru'l-Ceyl, Beyrut.

Haksever, Ahmet Cahid (2017) *Tasavvufu Anlama Kılavuzu,* Ankara, Otto Yayınları.

Haksever, Ahmet Cahid, Elik, Abdurrahman (2018) 'İhyâu Ulûmi'd-Dîn'de İlim' Keşf ve İlhâm', Kudat, Aydın / Bulut Mehmet / Haksever, A. Cahid / Candan Abdurrahman (Editörler), Geçmişten Geleceğe İslam Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, İstanbul.

Hasan el-Benna (2016) *Tasavvuf ve Ahlak Eğitimi,* (Çev. Güneş, Ayetullah / Karan, Cuma) İstanbul, Nida Yayınları.

Hayyât, Ebu'l-Huseyn (2018) el-İntisar (Çev. Macit, Yüksel), *Mutezile Müdafaası,* Endülüs Yayınları.

Hennâd, es-Serî bin Mus'ab-ı Teymî (h.1406) *Kitabu'z-Zühd* (thk. Abdurrahman Abdulcebbar), 1. Baskı, Kuveyt, Daru'l-Hulefa-i li'l-Kutubu'l-İslamiyye.

Heysemî, Nureddin Ali b. Ebu Bekir (h.1412) *Mecmau'z-Zevaid ve Menbau'z-Zevaid,* Beyrut, Daru'l-Fikr.

Hindî, Ali b. Husameddin b. Abdulmelik (1981) *Kenzu'l-Ummal Fi Suneni'l-Akval ve'l-Ef'al,* Muessesetu'r-Risale.

Hökelekli, Hayati (1997) 'Hads Mad.' Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Hucvirî, Ali b. Osman Cullabi (1982) *Keşfu'l-Mahcub -Hakikat Bilgisi-* (Çev. Uludağ, Süleyman), İstanbul, Dergah Yayınları.

Humeydî, Abdullah b. Zubeyr Ebû Bekir (t.y.) *Musned* (thk.Habib er-Rahman 'Azami) Beyrut, Darul Kutubu'l-Alemiyye.

Huveynî, Ebu İshak el-Eseri (t.y.) *Tenbihu'l-Hacid,* y.y., Şebeketu'l-Mişkatu'l-İslamiyye.

Izutsu, Toshıhıko (2017) *Kur'an'da Tanrı ve İnsan,* 6. Baskı, İstanbul, Pınar Yayınları.

Irakî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn (1995) *el-Muğnî ʿan hamli'l-esfâr* (thk.Eşref Abdulmaksud), Riyad, Mektebetu't-Taberiyye.

Işıtan, İbrahim (2018) 'Ehli Sünnet Kelam Mezheplerinin Sûfîlerin Keşf Ve İlhâm Metodu Hakkındaki Görüşlerinin Kısa Bir Değerlendirilmesi Eş'ariyye Örneği' Aykaç, Mustafa / Çuhader, Çengiz / Özdemir, Ahmet / Fidan, Erhan Salih / Koçak Yusuf (Editörler) V. Uluslararası Şeyh Şa'ban-I Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-, Kastamonu.

İbn Arrak, Ebi Hasan Ali b. Muhammed el-Kinani (h.1399) *Tenzihu'ş-Şeriatu'l-Merfua,* Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-Alemiyye.

İbn Ebi Asım, Ahmed b. Amr İbn Dahhak eş-Şeybani (1980) *Kitabu's-Sünne* (thk. Nasıruddin Elbânî), 1. Baskı, Mektebetu'l-İslamiyye.

İbn Ebi Asım, Ahmed b. Amr b. Dahhak b. Mahled (1991) *el-Ahad ve'l-Mesani,* (thk.Bâsım Faysal Ahmed) Riyad.

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim (h.1409) *Musannef,* (thk. Kemal Yusuf) 1. Baskı, Riyad, Mektebetu'r-Ruşd.

İbn Fürek, Muhammed b. Hasan b. el-Ensari (2009) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm,* Suudi Arabistan, Camiatu'l-Ummu'l-Kurra.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalani (h.1379) *Fethu'l-Bari Bi Şerhi's-Sahihi'l-Buhârî,* Beyrut.

İbn Haldun Abdurrahman bin Muhammed (2019) *Şifau's-Sail -Tasavvufun Mahiyeti-* (Haz. Uludağ, Süleyman), 5. Baskı, Dergâh Yayınları.

İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed (2004) *Mukaddime* (Çev. Kendir, Halil), Ankara Yeni Şafak Yayınları.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (1975) *El-İhkam Fi Usuli'l-Ahkam,* 1. Baskı, Mısır.

İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebu Hatim (1993) *Sahih* (thk. Şuayb Arnâvut) Beyrut, Muessesetu'r-Risale.

İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak Ebû Bekir, *Sahih* (thk. Muhammed Mustafa 'Azami), Beyrut, Mektebetu'l-İslamiyye.

İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail (2018) *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri,* 1. Baskı, Çağrı Yayınları.

İbn Kayyim El-Cevziyye, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir (2011) *Bedaitu't-Tefsir,* 1. Baskı, İstanbul, Karınca Polen Yayınları.

İbn Kayyim El-Cevziyye, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir (1990*) Medaricu's-Sâlikin,* İstanbul, İnsan Yayınları.

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim (1978) *Garibu'l-Kur'an* (thk. Ahmet Sakar) Mısır, Daru'l-Kutubu'l-Alemiyye.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid (t.y.) *Sünen* (Thk. Muhammed Fuad Abdulbaki), Beyrut, Daru'l-Fikr.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid (2009) *Sünen,* (thk. Şuayb Arnâvut) Daru'l-Risaletu'l-Alemiyye.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed (t.y.) *Lisanu'l-Arab,* 1. Baskı, Beyrut, Daru'l-Sadır.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed (2005) *Lisanu'l-Arab,* 1. Baskı, el-Âlami, Beyrut.

İbn Recep, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbeli (h.1408) *Camiu'l-Ulûm ve'l-Hikem,* 1. Baskı, Beyrut, Daru'l-Ma'rife.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyüddin (1997) *İbn Teymiyye Külliyatı* (Çev. Sezer, İ. Hakkı / Şimşek, Said / Önkal Ahmet / Işıcık, Yusuf), İstanbul, Tevhid Yayınları

İbnu'l-Arabi, Muhyiddin Muhammed b. Ali (2019) *Hakikat Yolcusuna Klavuz* (çev. Özalp, Bedirhan) 5. Baskı, İstanbul, Hayy Kitap.

İbnu'l-Arabi, Muhyiddin Muhammed b. Ali (2013) *Fususu'l-Hikem* (çev.Demirli, Ekrem), Kabalcı Yayınları.

İbnu'l-Arabi, Muhyiddin Muhammed b. Ali (2007) *Tefsir-i Kebir* (çev. Vahdettin İnce), 1. Baskı, İstanbul, Kitsan Yayınları.

İbnu'l-Arabi, Muhyiddin Muhammed b. Ali (2006) *Fütûhat-ı Mekkiyye,* (Çev. Demirli, Ekrem), İstanbul, Litera Yayınları.

İbnu'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (t.y.) *Mevzuatu'l-Kubra,* 1.Baskı, Beyrut, Daru'l-Fikr.

İbnu'l-Esir, Mecdüddin el-Mübarek b. Muhammed el-Cezeri (1972) *Camiu'l-Usul Fi Ehadisi'r-Rasul* (thk. Abdulkadir Arnavut) 1. Baskı, y.y.

İbnu'l-Esir, Mecdüddin el-Mübarek b. Muhammed el-Cezeri (1970) *Camiu'l-Usul Fi Ehadisi'r-Rasul,* 1. Baskı, Medine, Mektebetu'l-Daru'l-Beyan.

İmam Rabbani, Ebü'l-Berekât Ahmed el-Faruki (t.y.) *Mektubat,* (Çev. Ayçiçek, Abdulkadir), İstanbul, Çelik Yayınları.

İshak b. Râhûye, Ebu Ya'kub İshak b. İbrahim b. Mahled (1991) *Musned,* Medine, Mektebetu'l-İman.

İzmirli, İsmail Hakkı (2018) *Yeni İlm-i Kelam,* (Sad. Sabri Hizmetli), Ankara, Ankara Okulu Yayınları.

Kâdî Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan (t.y.) *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin,* Beyrut.

Kanlıdere, Ahmet (2006) 'Musa Carullah Mad.', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kara, Mustafa (2006) *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi,* İstanbul, Dergah Yayınları

Karadaş, Cağfer (2018) *Tasavvufta Peygamberlik,* Vahiy ve İlhâm, Yavuz, Yusuf Şevki (Editör) İstanbul, Kuramer Yayınları

Karasakal, Şaban (2016) *Kur'an'ın İşari Yorumu,* 1. Baskı, İstanbul, Rağbet Yayınları.

Karasakal, Şaban (2015*) İşâri Tefsir Ekolü ve Tasavvufi Kavramlar,* İstanbul, Rağbet Yayınları.

Kâsimî, Muhammed Cemaluddin (t.y.) *Kavaidu't-Tahsis min Fununu Mustalaha'l-Hadis,* Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-Alemiyye.

Kaş, Murat (2007) *'Osmanlı Devri Kelamcılarının Bilgi Kaynağı Olarak Keşfe Bakışı'* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaşânî, Abdurrezzak (2000) *Letaifu'l-a'lam fi İşaretu'l-İlhâm,* (nşr. Mecdî Hâdizâde) Miras-ı Mektup, Tahran, (Çev. Demirli, Ekrem), Tasavvuf Sözlüğü, İstanbul, İz Yayınları.

Katiî, Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân el-Bağdâdî (1993) *Cüzü'l-Elfi Dinar* (thk. Bedir b. Abdullah Bedir), Kuveyt, Daru'l-Neffais.

Kaya, Murat (2016a) 'Rivayetlerin Tespitinde Keşf, İlhâm ve Rüya', *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,* Cilt:8, Sayı:1.

Kaya, Emrah (2016b) 'Tasavvufun ve Epistemolojik Bir Araç Olarak İlhâmın İbn Teymiyye Düşüncesindeki Yeri' *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi.*

Kelâbâzi, Muhammed b. İbrahim (2019) *Ta'arruf -Doğuş Devrinden Tasavvuf-,* (Haz. Uludağ, Süleyman), 6. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları.

Kılıç, Recep, (2011) 'Vahiy: Mahiyeti, İmkânı ve Doğrulanması Üzerine' *Milel ve Nihal,* Cilt:8, Sayı:1.

Kırbaşoğlu, M. Hayri (2015) *İslam Düşüncesinde Sünnet,* 12. Baskı, Ankara, Ankara Okulu Yayınları.

Kissi, Abdullah b. Humeyd b. Nasr (t.y.) *el-Muntehab fi Tefsiru'l-Kur'an,* http://www.altafsir.com, s.e.t. 12.07.2020.

Komisyon (2011) *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük,* 11. Baskı, Ankara, TDK Yayınları

Köz, İsmail (2005) *'Sezgi'nin Bilgideki Yeri ve Önemi'* Kelam Araştırmaları, Sayı:3/1.

Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub b. İshak (2005) *Usulu'l-Kâfi,* 1. Baskı, Beyrut.

Kurtubi, Muhammed b. Ahmed (t.y.) *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an,* Mektebetu'ş-Şamile.

Kuşeyri, Abdulkerim b. Hevazin (t.y.) *Letaifu'l-İşaret,* 3. Baskı, Kahire.

Kuşeyri, Abdulkerim b. Hevazin (1991*) Kuşeyri Risalesi,* 3. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları.

Kuşeyri, Abdulkerim b. Hevazin (2009) *Kuşeyri Risalesi* -Sûfilerin İnanç ve Ahlakı- (çev. Selvi, Dilaver), İstanbul, Yeni Şafak Yayınları.

Kutup, Seyyid (1991) *Fi Zilali'l-Kur'an,* İstanbul, Dünya Yayınları.

Küçükparmak, Aykut (2013) 'Gazzâlî'nin Bilgi Sisteminde Hadsi Bilgi' *MAÜSBD,* Cilt:1, Sayı:2.

Mâlik, Ebu Abdullah b. Enes el-Yemeni (2004) *Muvatta* (thk.Muhammed Mustafa A'zami), 1. Baskı, y.y.

Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud es-Semerkandi (2019a) *Te'vîlâtü'l-Kur'an* (Çev. Erdoğan Mehmet / Topaloğlu Bekir) 1. Baskı, İstanbul, Ensar Neşriyat.

Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud es-Semerkandi (2019b) *Kitabu't-Tevhid,* (Çev. Topaloğlu, Bekir, 14. Baskı, İstanbul, İsam Yayınları.

Mekki, Ebu Talib Muhammed b. Ali (h.1517) *Kutu'l-Kulûb,* Beyrut, Daru'l Kutubu'l-Alemiyye.

Mennâu'l-Kattân (1987) 'Mebahis Fi Ulûmi'ı-Kur'an, el-Vahy' Beyrut (Çev. Görener, İbrahim / Pazarbaşı, Erdoğan (1998) 'Vahiy' *Kayseri Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı:10.

Mevdudi, Ebu'l-A'la (1988) *Tefhimu'l-Kur'an,* 1. Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları

Mizzî, Cemaleddin ibn Zeki Ebi Muhammed (1980) *Tehzibu'l-Kemal,* Beyrut, Muessesetu'r-Risale.

Mübarekfurî, Muhammed Abdurrahman İbn Abdurrahim Ebü'l-Ulâ (t.y.*) Tuhfetü'l-Ahvezî,* Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-Âlemiyye.

Muhâsibî, Haris b. Esed (1986) *El-Kasd Ve'r-Rucu,* (nşr. Abdulkadir Ahmed 'Ata) Beyrut.

Muhâsibî, Haris b. Esed (1999) *Risale Müstedrişin* (thk. Abdulfettah Ebu Gudde) 9. Baskı, Beyrut.

Mukâtil, Ebu'l-Hasan Süleyman b. Beşir el-Ezdi (2003) *Tefsiru'l-Mukatil,* 1. Baskı (thk. Ahmed Ferid), Beyrut.

Münâvî, İmam Zeynüddin Muhammed Abdurrauf (1938) *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Camiu's-Sağir,* 1. Baskı, Mısır.

Münâvî, İmam Zeynüddin Muhammed Abdurrauf (1988) *et-Teysir bi Şerhi'l-Camiu's-Sağir,* Riyad, Mektebetu İmam eş-Şafii.

Muslim, İbn Haccac Ebu Huseyn Kuşeyri (t.y.) *Sahih* (thk. Muhammed Fuad Abdulbaki), Beyrut, Daru'l-İhya-i Turasu'l-Arabi.

Naim, Babanzade Ahmed / Miras, Kamil (t.y.) *Tecrid-i Sarih Terceme ve Şerhi,* Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (2001) *Sünen-i Kebir,* Beyrut.

Nesâî, Ebu Abdurahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (t.y.) *Sünen-i Kebir* (thk. Şuayb Arnâvut), y.y.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (1986) *Sünen,* (thk. Abdulfettah Ebu Gudde) Halep, Mektebi'l-Matbuati'l-İslamiyye.

Nesefî, Necmeddin Ömer b. Muhammed (2006) *İslam İnancının Temelleri Akâid,* Bayrak Yayınları.

Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Müri (2012) *Minhac -Sahih-i Muslim Şerhi-* (çev. Eryarsoy, M. Beşir), İstanbul, Polen Yayınları.

Oktay, Ayşe Sıdıka (2014) 'Gazzâlî'de Dini Tecrübe Delili Olarak Keşf' Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu (2011), Isparta.

Onkal, Ahmet (2005) 'Sariye Olayı Üzerine Bir Rivayet Araştırması' *İstem,* Sayı:6.

Öngören, Reşat (2002) 'Bir Bilgi Değeri Olarak Tasavvuf'ta Keşfin Değeri' *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:5.

Özalp, Ahmet, 'Keşf mad.' *Şamil İslam Ansiklopedisi,* https://samil.ihya.org/ansiklopedi/kesf.html, s.e.t. 25.08.2020

Öztürk, Mustafa (2003) 'Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitosu' *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı:14.

Öztürk, Mustafa (2018) *İlahi Hitabın Tefsiri,* 1. Baskı, Ankara Okulu Yayınları.

Öztürk, Yaşar Nuri (1982) *Kuşadalı İbrahim Halveti: Hayatı, Düşünceleri, Mektupları,* İstanbul, Fatih Yayınları.

Pezdevî, Ebü'l-Yüsr (1988) *Ehl-i Sünnet Akaidi* (Çev. Gölcük, Şerafeddin), 2. Baskı, İstanbul, Kayıhan Yayınları.

Polat, Selahaddin (1989) 'Gayb Meselesi Ve İmam Mâturîdî' *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı:3.

Râgıb, Muhammed b. el-Mufaddal el-İsfahâni (2009) *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an,* 1. Baskı, Kahire, Mektebetu'l-Feyyad.

Râzî, Ebu Abdullah Fahruddin (1995) *Mefâtihu'l-Gayb -Tefsir-i Kebir-*, (Çev: Yıldırım Suat / Cebeci Lütfullah / Kılıç Sadık / Doğru C. Sadık), 1. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları.

Râzî, Ebu Abdullah Fahruddin (2000) *Mefatihu'l-Gayb* 1. Baskı, Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-Alemiyye.

Râzî, Ebu Abdullah Fahruddin (1987) *Metâlibu'l-'Aliyye mine'l-İlâhiyye,* 1. Baskı, Beyrut.

Sabûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud (2009) *Safvetu't-Tefasir*, 6. Baskı, Mısır.

Sabûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud (t.y.) *el-Akidetü'l-Mâturîdîyye* (Çev. Topaloğlu, Bekir) 2. Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Safedî, Ebu's-Safa Selahaddin Halil b. Abdullah (2000) *el-Vâfi Bil'l-Vefayat* (thk.Şuayb Arnâvut), Beyrut, Daru'l-İhyau't-Turas.

Sâğanî, Ebü'l-Fezâil Radıyyüddîn Hasen b. Muhammed (1985) *Mevzuat* (thk. Necm Abdurrahman Halef) 2. Baskı, Beyrut.

Sarıgül, Murat (2019) 'Ebû Mansûr El-Mâtürîdî'nin Vahiy-İlhâm Anlayışı ve Hızır Kıssasının Tefsirine Yansımaları' *Temel İslam Bilimleri Araştırmaları.*

Sehâvî, Şemseddin Ebu Hayr Muhammed b. Abdurrahman (1985) *Makâsidu'l-Hasene* (thk.Muhammed Osman el-Haşşat) Beyrut, Daru'l-Kuttabu'l-Arabi.

Semerkandî, Muhammed b. Ahmed Aladdin (1984/1404) *Mizanü'l-Usül fi Netaicu'l-Ukul,* (thk. Muhammed Zeki) Katar.

Semerkandî, Muhammed b. Ahmed Aladdin (t.y.) *Tefsiru'l-Semerkandi,* 2. Baskı, Beyrut, Daru'l-Fikr.

Serrâc, Ebû Nasr Tusi (1996) *el-Lüma'- İslam Tasavvufu-* (Çev. Yılmaz, H. Kamil), Ankara, Altınoluk Yayınları.

Sevim, Seyfullah, 'Feyz-i İlâhi' *Şamil İslam Ansiklopedisi,* https://samil.ihya.org/ansiklopedi/feyz-i-ilahi.html, s.e.t. 06.08.2020.

Seyhan, Ahmet Emin (2011) 'Ebu'l-Hasan el-Harakani'nin İlhâm Anlayışı' *Usûl İslam Araştırmaları,* Sayı:16.

Soyalan, Mehmet Yaşar (2005) *Vahiy Savunması Kur'an Dışı Vahyin Savunması,* İstanbul, Anka Yayınları.

Sönmez, Vecihi (2005) *Nübüvvet Tartışmaları,* İstanbul, Gündönümü Yayınları.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman (2005) *Camiu'l-Kebir,* 2. Baskı, Kahire.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman (2012) *Durru'l-Mensur,* (Çev. Yıldız, Zekeriyya), 1. Baskı, İstanbul, Ocak Yayınları.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman (t.y.) *el-Leâli'l-Masnûa,* Daru'l-Kutubi'l-Alemiyye.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman (t.y.) *Tefsiru'l-Celaleyn,* Kahire.

Sühreverdî, Şihabuddin (2010) *Avarifu'l-Meârif,* (Çev. Öztürk, Abdulvehhab), Tasavvufun Hakikatleri, İstanbul, Saadet Yayınları.

Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin (1953) *Tabakatu's-Sûfiyye,* 1. Baskı, Kahire, Daru'l-Kitabi'l-Arabi.

Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin (1998) Tabakatu's-Süfiyye, (thk. Mustafa Abdulkadir Ata) Beyrut.

Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin (2006) *Nefsin Ayıpları (Uyubu'n-Nefs),* (Çev. Kara, M. Ali) İstanbul, İlke Yayınları.

Sülün, Murat (1997) 'Vahiy, Nübüvvet ve Kur'an'ın Vahyediliş Aşamaları' *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı:11-12.

Şahâri, Muhammed İbâdi el-Lehci el-Hadrami (2005) *Muntehe's-Suâl ale Vesaili'l-Vusul ila Şemaili'r-Rusul,* 3. Baskı, Cidde, Daru'l-Minhac.

Şahin, Sami (2004) 'Viaeyn Rivayeti veya Ebü Hureyre'nin Ölümüne Sebep Olabilecek Gizli Bilgiler' *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C:8, S:1.

Şarâni, Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali (1968) *Tabakatu'l-Kubra* (Çeviren: Akçiçek, Abdulkadir), 1. Baskı, İstanbul, Toker Yayınları.

Şarâni, Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali (1909) *el-Yevakıt ve'l-Cevahir,* Mısır.

Şâtibî, İbrahim b. Musa (2016) *el-Muvafakat Fi Usuli'ş-Şeri'a,* (Çev. Erdoğan, Mehmet), 5. Baskı, , İstanbul, İz Yayınları.

Şeker, Necmettin (2012) 'Hadislerle Temellendirilen Tasavvufî Hâller' *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı: 2.

Şemseddin, Sami (2015) *Kamus-i Turki,* 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şerif, Mian Muhammed (2014) *İslam Düşüncesi Tarihi,* 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul.

Şuhde el-Kâtibe, Fahru'n-Nisa Bint Ahmed b. Ferec el-İberiyye (t.y.) *el-Umdetu min Fevaid ve'l-Asâr* (thk.Refet Fevzi Abdulmuttalib), Kahire.

Taberânî, Ebu Kasım Süleyman b. Ahmed (h.1415) *Mu'cemu'l-Evsat,* Kahire, Daru'l-Haremeyn.

Taberânî, Ebu Kasım Süleyman b. Ahmed (1983) *Mu'cemu'l-Kebir,* Musul, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikme.

Taberi, Muhammed b. Cerir (2000) *Camiu'l-Beyan,* (thk. Ahmed Muhammed Şakir) Muessesetu'r-Risale.

Taftazânî, Sa'deddin Mes'ud b. Fahreddin (2013) *Şerhu'l-Akaid* -Kelâm İlmi Ve İslâm Akaidi- (Haz: Uludağ, Süleyman), İstanbul, Dergâh Yayınları.

Tarakçı, Muhammet (2018) Hristiyanlık'ta Vahiy ve Peygamberlik, Yavuz, Yusuf Şevki (Editör) *Vahiy ve Peygamberlik,* 1. Baskı, İstanbul, Kuramer Yayınları.

Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd (1999) *Musned* (thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Turki).

Tehânevî, Eşref Ali (1995) *Hadislerle Tasavvuf,* (haz. H. Zaferullah Davûdî, Ahmed Yıldırım), İstanbul, Umran Yayınları.

Tehânevî, Muhammed A'la b. Ali b. Muhammed, *Keşşâfu Istalâha'l-Funûn ve'l-Ulûm,* Mektebetu'ş-Şamile.

Tîbî, Ebu Muhammed Şerefüddin Hüseyn b. Abdullah (1997) *Şerhu't-Tîbî ale Mişkatu'l-Mesabih (Kâşif an Hakakiku's-Sunne),* 1. Baskı, Riyad.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ (1975) *el-Camiu's-Sahih (Süneni't-Tirmizi)* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Mısır.

Tekin, Özkan (2019) *'Yakın Dönem İsbât-ı Vâcib Çalışmaları'* (Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

Tokat, Latif (2017) 'Dini İstismara Açık Bilgi Kaynağı Olarak "Ayrıcalıklı Bilgi": Keşf, İlhâm ve Rüya –Felsefi Bir Analiz' *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt:16, Sayı: 32.

Tokat, Latif (2019) *Din Felsefesi,* 2. Baskı, Ankara, Bilay Yayınları.

Topaloğlu, Bekir / Yavuz, Yusuf Şevki / Çelebi İlyas (1999) *İslam'da İnanç Esasları,* 2. Baskı, İstanbul, İfav Yayınları.

Turgay, Nurettin (2001) 'Kur'an'da Vahiy Kavramı' *Diyanet İlmi Dergi,* Cilt:37, Sayı:4.

Uludağ, Süleyman (1992a) 'Basiret Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1992b) 'Bâtın Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1996) 'Firâset Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1997a) 'Havâtır Mad.,' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (2002) 'Keşf mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (2003a) 'Gaybın Bilinmesinde Keşf Ve İlhâmın Rolü' Çetiner, Bedrettin (Editör), *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları 6 (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi 2),* İstanbul.

Uludağ, Süleyman (2003b) 'Mârifet Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (2013) 'Veli Mad.' *TDV İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, TDV Yay.

Uludağ, Süleyman (2017) *Tasavvuf Kültüründen Keşf ve Keramet,* 2. Baskı, İstanbul, Sûfi Kitap.

Uludağ, Süleyman (2018) *İslam Düşüncesinin Yapısı,* 8. Baskı, Dergâh Yayınları.

Useymin, Muhammed b. Salih b. Muhammed (h.1426) *Şerhu'r-Riyazus Salihin,* Riyad.

Uysal, Muhittin (2012) *Tasavvuf Kültüründe Hadis,* 1. Baskı, İstanbul, Ensar Neşriyat.

Üsmendi, Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdulhamit Es-Semerkandi (2005) *Lübâbu'l-Kelâm,* (thk. Özervarlı, Muhammed Said, 1. Baskı, İstanbul, İsam Yayınları.

Vehbi Zuhayli, *Tefsiru'l-Münir* (Çev. Efe, Ahmet / Arslan Hamdi / Kutlay, İbrahim), 4. Baskı, Risale Yayınları.

Vural, Mehmet (2002) 'Gazali'nin Epistomolojisinde Sezgi ve İlhâm', *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi.*

Yahya b. Sellam, Ebu Zekeriyya (2004) *Tefsiru'l-Yahya b. Sellam,* Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-Alemiyye.

Yalçın, Abdulhakim (2016) *'Kelam İlminde İlhâmın Bilgi Değeri'* (Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yardım, Ali (1999) 'İbn Ebi Cemre el-Ezdi Mad.', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yavuz, Yusuf Şevki (1989) 'Akıl Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yavuz, Yusuf Şevki (2000) 'İlhâm Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yavuz, Yusuf Şevki, Kuran ve Sünnet'te Vahiy (2018) Yavuz, Yusuf Şevki (Editör) *Vahiy ve Peygamberlik,* 1. Baskı, İstanbul, Kuramer Yayınları.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili* (1993), İstanbul, Çelik-Şura Yayınları.

Yeşilyurt, Temel (2014) *Kelam El Kitabı,* Şaban Ali Düzgün (Editör) Ankara, Grafiker Yayınları.

Yılmaz, H. Kamil (2006) *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar,* 22. Baskı, İstanbul, Ensar Yayınları.

Yıldırım, Ahmet (2013) *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları,* 3. Baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yücer, Hür Mahmut (2012) 'Vâkıa Mad.' *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed (h.1407) *Keşşâf,* 3. Baskı, Beyrut, Daru'l-Kutubu'l-Arabi.

Zehebi, Ebu Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Osman (1995) *el-Ulüv li'l 'Aliyyi'l-Gaffar* (thk. Ebu Muhammed Eşref b. Abdulmaksud) 1. Baskı, Riyad.